

ՀՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

ԱՌԵՏԻԱ

ԳԱԼԵԱՔԵԱՐԵԱՆԻ

1920

ԱՊՐԵԼ

1965

9(47.925)
4-57

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

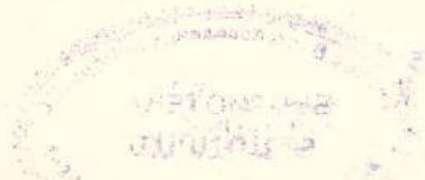
ԱՐԵՏԻՍ Մ. ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆԻ

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ

Վ.Ս.ՀԷ. Ն. ԿԻՒԼԷՍԻՐԵԱՆ

ԱՐԼԻՆՔԹՐՆ — Մ. Ն.

254-6
2553

ԱԻԵՏԻՍ Մ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

Ծնած ԱՆԹԷՊ, 1888 ԴԵԿՏ.ԻՆ — ՄԵՌԱԾ ՀԱԼԷՊ, 1961 ՄԱՐՏ 24-ԻՆ

ԱԻԵՏԻՍ
ԳԱԼԵՄԻՔԵԱՐԵԱՆ

ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ ՔԶՆՅ.
ԹԱՎՈՒԳՃԵԱՆ

ԱՏՈՒՐ
ԼԵՒՈՆԵԱՆ

ԱՆԹԵՊԻ 1920 ԱՊՐԻԼ 1-Ի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՊԻՋՆԵՐՆ ՈՒ ԳԼԽԱԲՈՐ ԿԱՐԻՋ ԵՐՈՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՀԷ ԿԻԼԵՍԵՐԵԱՆ

ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԸ ԿԸ ԶՕՆԵՄ

Արհեստաւոր գերդասանի մը երեք օժեհալ զաւակներուն՝

Հմուտ շարականագէտ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱԼՖԷԻ

1812 — 1885

Հարսաւր վարդէս

ՄԵԼՔՈՆ ՈՒՍՏԱԻ

1859 — 1915

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Ա. Ի. ԵՏԻՍԻ

1888 — 1961

Նուիրական յիշատակին

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Բացառիկ պարագաները եւ արտակարգ չափանշաններն են որ առիթ կու տան անհասներու կամ ժողովուրդի մը յատկութեանց եւ արժանիքներուն երեսան զայուն եւ զարգանալուն: Մարդոց անձնական զործունեութեան արդիւնքները կը սահմանափակուին անհասին եւ անոր անմիջական շրջապատին մէջ, իսկ անոնց հանրային զործունեութեան հետեւանքները կը տարածուին լայն հասարակութեան եւ ամբողջ ազգի մը կեանքին վրայ:

Ապիկար եւ անհեռասեռ առաջնորդի մը, փառասեր եւ շահամոյ պէտական կամ հասարակական դեկլավարի մը կամայական արարքները եւ անխորհուրդ ձեռնարկները յաճախ ծանր աղետներու կ'ենթարկեն իրենց սեփական ժողովուրդը, օտար թշնամիին պատճառաւ չարիքները եւ աւերները բազմապատկելով:

Իսկ իմաստուն եւ անձնուէր առաջնորդի մը, հայրենասեր, անշահախնդիր եւ փորձառու դեկլավարի մը զործունեութիւնը բարիք եւ օրհնութիւն կը դառնայ իր պատկանած ազգին համար:

Ճշմարիտ առաջնորդներու դաստակարգին կը պատկանի ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԼԷՄԳԵԱՐԵԱՆԵՐ, մարմնացնելով իր վրայ իմաստուն դեկլավարի մը բանկազին յատկութիւնները՝ իր արուեստագէտի հմտութեան հետ միախառնելով:

Հայ ժողովուրդը եղած է հիմնաւորց ազգ, բայց բազմամիլոն համրանք չէ ունեցած: Սակայն իր երկար դարերու պատմութեան մէջ, ստեղծել է բացառիկ եւ արժանաւոր դեմքեր եւ արձանագրել է փառաւոր դրուագներ: Ենթարկուած է պարտութիւններու եւ իրազործած բազում յաղթանակներ. պանծալի անուններու դեմ ունեցել է անարգ ուրացողներ եւ դաւանանքներ, ազգանուէր զործունեութեանց գուզքերաց՝ ազ-

գակորժան արարներ, ինչպես հեռաւոր եւ մօտաւոր անցեալի մէջ եւ նամանաւանդ ներկայիս մէջ, ան նանչցեր է սարսափի շրջաններ, ջարդեր եւ հալածանք, ազատագրութեան համար մղուած մարտնչումներ, գոյամարտերու պանծալի դրուագներ, որոնք պարտութեան պարագային խել, կը ցոլացնեն Վարդանանց եւ Վեռնիկեանց դիւցազնական ոգին:

Անքեպի հայոց պատմութիւնը որ հարուստ է արժեքաւոր եւ համբաւաւոր կոլերականներու, մտաւորականներու, բժիշկներու, արուեստագէտներու, կրթական, բարեսիրական եւ կուսակցական կազմակերպութեանց անուններով, Անքեպի գոյամարտով եւս արձանագրեց հերոսական եւ պատմական դրուագ մը, յաւերժացնելով Անքեպի հայութեան անունը:

Մօտ 300 բուրք եւ քիւրս գիւղերով շրջապատուած, 60—65 հազար բուրք բնակչութիւն ունեցող Կաղափի մը բնիկ վրայ աւելցած ճասնեակ հազարներով չեքեններու, բուրք խաւովն եւ լիառաս պաշարով ու ռազմամբերով՝ քրական կանոնաւոր զօրին գերակշիռ ոյժերու օղակին մէջ պաշարուած, օրական սնունդի կարիքով տուայտող, 1915-ի տեղահանութենէն նոր նողապած, զենքի եւ ռազմանիւթի կարօտ, եւ խաղաղ աշխատանքի լծուած 20,000 հայութեան (մեկ մասը այրի, որք եւ անկար նպաստը կայներ — մօտ 6000 հոգի) անմահ հոգիին մարտնչումն էր պանծալի ինքնապաշտպանութիւնը:

Անքեպի հայութիւնը իր դիմադրութիւնը վստահած էր փոքր խմբակի մը, որ նախատեսելով սպառնացող վտանգին անաւոր հետեւանքները, վեհ նպատակով, նախընտրեց պատաւոր մահը: Ան որոշեց կռուիլ իր փրկութեան համար մինչեւ մահ, Բան ստրկանալ կամ բնաջնջուիլ. եւ հանդիսացաւ, մեծ սարսափներ ապրած, ինքնապաշտպանութեան հերոսական պայքարներ մղած, եւ տարագրութեան գեհննի հնուցէն անցած հայութեան մեկ հասուածք:

Եւ երբ բուրք յանկարծակի յարձակեցաւ Անքեպի հայութեան վրայ՝ բալանելու, առեւանգելու եւ ոջնջացնելու գազանային ախորժակով, ապեցաւ իր դէմ զենելով դիմադրութիւն, փամփուռ եւ ումիբ:

Հայուն ռազմական հնարամտութիւնը երեւան եկաւ առաջին օրէն:

Անքեպի հայութիւնը ցոյց տուաւ իր կռուելու բնորոշակութիւնն ու միասնականութիւնը. ի յայտ եկան կորովի եւ իմաստուն առաջնորդներ, Բաշ եւ անձնուրաց մարտիկներ, որոնց բոլորին ձօնուած երախտագիտական տուրք մըն է այս հասարկ, զոր խորունկ սիրով ու հիացումով կը նուիրեմ, մասնաւորաբար Անքեպի ինքնապաշտպանութեան մեծ հերոս, անվեհեր զինուորական ԱԻԵՏԻՍ Մ. ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆԻՆ եւ բնդհանուր առմամբ իր բոլոր նահապետուած Բաշամարտիկ անձնուէր գործակիցներու անմոռանալի յիշատակին, որպէս կենդանի յուշարձան անոնց վարած պատուաբեր ու փրկարար պայքարին:

Պարտք կը զգամ նաեւ հաստատելու քե Անքեպի ինքնապաշտպանութեան յաջողութիւնն ու բազմահազար հայ բնակչութեան ստոյգ բնաջնջումէ փրկութիւնը արդիւնէն է, առանց խտրութեան, ազգին բոլոր բաղկացուցիչ տարրերուն սկիզբէն մինչեւ վերջ ամբողջական *միասնականութեան*:

Յարաւումանական, բարեսիրական, մշակութային եւ կուսակցական բոլոր կազմակերպութիւնները ի մի ձուլուած, կատարեալ լայնախոհութեամբ եւ ներդաշնակութեամբ նուիրուեցան վեհ նպատակին:

Իւրաքանչիւր անձ իր կարողութեան սահմանին մէջ, իրեն վստահուած պատրաստութիւնը, հաւատով ու կատարեալ զոհաբերումով իրագործելով, պատմական փառապատկ մը հիւսեց Անքեպի հայութեան անունով:

Այս *միասնականութիւնը* կազմակերպողներուն ու պահպանողներուն խորհրդանիշ երրորդութիւնը կը հանդիսանան՝ բազմակողմանի յասկութիւններով օժտուած՝ կորովի վարչագէտ՝ Տ. ՆԵՐՍԷՍ ՀԱՅՐ ԹԱՎՈՒԳՃԵԱՆ: Ուսեալ, փորձառու զինուորական, անվախ հերոս՝ ԱՏՈՒՐ ԼԵՒՈՂԵԱՆ: Բնածին յասկութիւններով օժտուած, ռազմական խիզախ ոգիով ներշնչուած ազատասէնչ՝ ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ:

Յարգանք իրենց անմոռանալի եւ պանծալի յիշատակին:

Յարգանք գոյամարտի շրջանին զոհուած, անձնուրաց հայորդիներուն:

Գիրքն ունի արուեստի բաժին մը եւս, Գալեմբարեան վարպետներու նկարներով եւ իրենց ձեռարուեստի նմուշներով: Հայ գեղարուեստի պարծանք յիշատակարան մը, մուրնի հարուածներով կեանք առած, արժաք, դեղին եւ կարմիր պղինձ եւ այլ մետաղներէ պատրաստուած սքանչելի ձեռակերներ, գմայլելի նախներով զարդանկարուած, փորագրումի եւ փանդակի հիանալի հիւսուածքներով:

Հասարիս տեղեկութեանց աղբիւրները եղած են՝

- 1.— Հօրս, Կարապետ խալիֆին եւ Մելիքն ուսայիկն աշակերտած քլլայու հանգամանքով՝ իմէ յաւանքս:
 - 2.— Հայկական՝ Մանուկ-երուանդ Բաննարեանի նօթեր:
 - 3.— Իմ անձնական յուշերս:
 - 4.— Հայկական՝ Յարութիւն Գալեմբարեանի եւ Բոյրե-րուն յուշեր:
 - 5.— Հայկական՝ Գուրգեն Համայեանի նօթագրութիւններ:
- Գնահատանքով պարտք կը զգամ զինք յիշատակել եւ շնորհակալութիւն յայտնել իր կատարած քանկարժեք աշխատանքին համար:

Ան, համբերատար եւ տեսական ջանքով, արպեսց եւ հաւաքեց պատկերներ, նիւթեր եւ յուշեր, մեծապէս սատարելով այս հասարին նոխուրեան. եւ վերջապէս Պէյրութ գալով, տեղւոյն վրայ կարգադրեց նաեւ տպագրութիւնը:

Սոյն գործով, ինչպէս վերեւ յիշեցի, նպատակս եղած է երախտագիտական դոյզն պարտք մը կատարել անձնագրին անհատի մը, եւ երկրորդ՝ գնահատել եւ կորուստէ փրկել մեզի անցեալէն աւանդ մնացած գոհար արժեքներ եւ փոխանցել զանոնք յաջորդ սերունդներուն, որպէս ազգային ժառանգ:

Հետո՛ւ՝ կատարեալ գործ մը ներկայացնելու յաւակնութեան, կը յուսամ այս ձեռնարկը կրնայ իր կարգ մը բերութիւններով, իբրեւ աղբիւր փոխանցումի դերը կատարած քլլայ պատմական իրադարձութիւններու օգտագործման:

Արլինքթըն, Մէսս.

21 Նոյեմբեր 1962

ՎԱՀԼՆ. Ն. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

ՓՈԽԱՆ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԻ (*)

«Անթէպի հայտնութիւնը միշտ պատուաւորուած է նոր գաղթականութիւններով, եւ ստուար գաղթականներ եկած են Հայաստանէն ու Պարսկաստանէն, ժէ. դարու սկիզբներուն, Շահ Ապպաս Ա. ի շրջաններուն: Հայաստանի եւ Պարսկաստանի աննպատակ պայմաններէն փախտողները եկած հայ գաղթականներուն պատմութիւնը թարմ էր Անթէպի, Անկիւրիոյ եւ Կիլիկիան շատ մը ստանաներու հայոց մէջ միանգամայն: Հայրս կը պատմէր իր նախնեաց Պարսկաստանէն գալու աւանդութիւնը: Ես Անկիւրիոյ մէջ ալ լսած եմ նոյն աւանդութիւնը Աճէմեաններէն եւ ուրիշներէն:

«Արեւելքի վաճառականներ տառջնակարգ տեղ եւ դիրք բռնած էին Փոքր-Ասիոյ եւ Սուրիոյ բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ: Նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մէջ շատ աւազգրու էր Արեւելեան վաճառականաց կամ խոճայից դիրքը:

«Անթէպ, իբրեւ շահաստան եւ տեղական ճարտարարուեստի քաղաք, կեդրոն մը եղած է Հայաստանի եւ

(*) Նկատելով որ Գալեմբարեան գերդաստանին նախահայրերը եւս — ինչպէս Անթէպի հայերու նկատելի բիւ մը — գաղթական եկած են հոն եւ անոնցմէ ոմանք կոչուած են «խալֆէ» եւ եղած են «վարժապետ», «ախրացու» կամ «գըպիր», անոնց եւ այն ժամանակի ուսումնական կեանքի մասին մօտաւոր գաղափար մը տալու համար, սոյն «ներածական»ով կու տանք Բաբգէն Եպս. Կիլիկիեանի 1925-ի «Սուրիահայ Տարեցոյց»ին մէջ «նօթեր Հայ Անթէպի Պատմութեան համար» յօդուածէն առնուած հատուածներ:

Անատուրի հայ վաճառականներուն, որք առանձինն և ընտանեօք եկած հաստատուած են Անթէպ: Մեր օրերուն՝ Սիվազ, Կիւրին, Աշտի, Խարբերդ, Արարկիր, եւլն. ընտանեկան զաղաթներ կը դրկէին Անթէպ, որոնք իր-րեւ առեւտուրի մարդ, առ հասարակ բարեկեցիկ վիճակ մը ունէին:

Եւ 1619-ին գրուած ձեւագիր Աւետարանի մը յիշատակարանէն կարգ մը քաղաքներու անունները յիշելէ ետք, Բարգէն Եպիսկ. կ'ըսէ՝

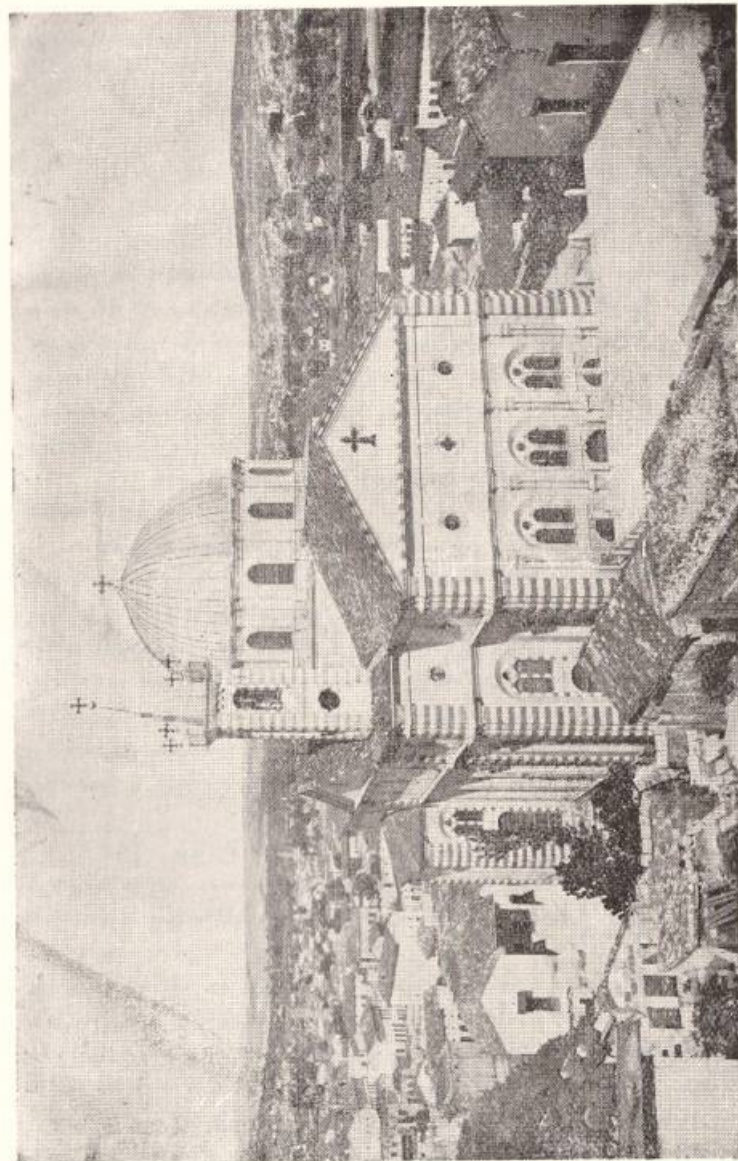
«Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Սասունի դաղաթը: Սասունցիք իբրեւ ջաղացպան և հացագործ նախահայրերն են Անթէպի ջաղացպան և հացագործ ընտանիքներուն, որք նշանաւոր եղած են իրենց փիղիքական քաջութեամբ:»

«ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայոց հին կրթութիւնը, ինչպէս ամէն տեղ և ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդներու քով, նոյնպէս Անթէպի հայոց մէջ կրօնական նկարագիր մը ունէր: Եւ այդ կրթութիւնը առողները, կամ ուղղակի կրօնականներ, կամ այդ նկարագրով պատրաստուած վարժապետներ են:

«Վարժապետներ են անոնք, որ կամ եկեղեցւոյն ժողովուրդին պատկանող դպրոցի մէջ կ'ուսուցանեն և կամ առանձին դպրոց ունին իրենց հաշւոյն, երբեմն բարեկամներու և գաղափարակիցներու գործակցութեամբ պահուած:

«Առ հասարակ խալիկէ կը կոչուին անոնք, որ թէ՛ վարժապետ են և թէ՛ շարական երգող տիրացուներ՝ եկեղեցւոյն մէջ: Եւ հասած եմ խալիկէներու շրջանին, և կը ճանչնայի խալիկէներ, որոնք արհեստաւոր մարդիկ էին, բայց եկեղեցւոյ մէջ Դասը կը կենային և կը կատարէին պաշտամունքին երգեցողութեան մասը: Ասոնց մէջ կային, որ դեռ վարժապետութիւն ալ կ'ընէին:

«Խալիկէ բառը մինչեւ հիմա գործածական է Անթէպի արհեստաւորներու մէջ ալ, վարպետի օգնական կամ փոխանորդ իմաստով, որովհետեւ խալիկէ արարերէն է և

Անթէպի հայոց եկեղեցին

տառագիւ կը նշանակէ փոխանորդ, և դպրոցական հին դրութեան մէջ ալ խալֆէ կոչուածները իրօք օգնական վարժապետներ էին:

«1818 - 1825-ի Մկրտութեան Տոմարէն քաղած ևմ հետեւեալ անուանները:

«Մուշեղու Տիրացու Մելիքն խալֆէ, ձեպենեց որդի Մանիկ խալֆէ, վարժապետ Աբրահամ խալֆէ, տիրացու Մելիքն խալֆէ (որ կ'երեւի թէ տարբեր անձ մըն է Մշեցիէն, և թերեւս պատշաճ Գալայճը Մելիքնեց, որոնցմէ սերած են Գալէմքեարեան Եղբարց հայրը՝ Մելիքն խալֆէ, նշանաւոր արհեստաւոր մը պղինձի և արծաթի գործերու շինութեան և քանդակման մէջ, և Մելքոնին հայրը Կարապետ խալֆէ, նոյնպէս վարպետ արհեստաւոր մը և միանգամայն անուանի շարականագէտ մը Անթէպի մէջ»:

Այլ խալֆէներ և վարժապետներ թուելէ հաք, յօդուածը կը շարունակէ. —

«Արիստակէս վարժապետ, կայր Արօ խալֆէ և Կարապետ խալֆէ Գալայճը Մելքոնեան Եղբարներու Արօ խալֆէ թէ՛ վարժապետ էր և թէ՛ տիրացու, իսկ Կարապետ խալֆէ, ինչպէս որ կ'անխեցի ըսել վերև, վարպետ արհեստաւոր մըն էր և միանգամայն շարականագէտ մը: Անթէպի եկեղեցւոյն արծաթապատ աւետարաններէն շատերը իր ձեռաց գործերէն էին: Գէորգ խալֆէ Տէր Պետրոսեան, արհեստով Զուլհակ, բայց տիրացու՝ եկեղեցւոյ մէջ:

«Ինձ կը թուի թէ այս բոլոր վարժապետները և խալֆէները աւսուցիչներ եղած են ժամանակին, իրենց երիտասարդութեան, կամ այնչափ առհն որ կրնային ընել աւսուցչութիւն, և յետոյ կոպուած են արհեստի մը, առանց կարելու իրենց ծառայութիւնը եկեղեցիէն: Ասանցմէ սմանք վարժապետութիւն ըրած են նաեւ իրենց արհեստին զագընթաց: Որովհետև կազմակերպեալ դպրոցներէն առաջ և յետոյ, արհեստաւորներ կային, որ կըրնային քանի մը աշակերտ ալ պահել իրենց քով և սորվեցնել անոնց գրեւ-կարգալ և արհեստ միանգամայն:

Ջուլհակ, կօշկակար, դերձակ և անոնց նման յարմար արհեստներու համար շատ դիւրին և սովորական էր այս մեթոսով ուսուցչութիւն ընել մէկ հրկու աշակերտներու»:

Բարեկէն Սրբադան 1866—1880-ի ներսէսեան վարժարանի տեսուչներուն ցանկին մէջ կը յիշէ Արօ խալֆէն ու կ'ըսէ՝ «Այս խումբին հս ալ աշակերտած եմ»:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱԼՖԻՆ

ԻԲՐ ԵՐԳԻԶ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱԽՈՐ

1812—1885

1

Գալէմֆեարեան գերդաստանին տառն էր տիրացու Մեղքոն խալֆէն, որուն նախահայրերը, ըստ ընտանեկան տւանդութեան՝ Անթէպ գաղթած են Պարսկաստանէն: Մեղքոն խալֆէն, իբրեւ ուսումնական, միանգամայն հաղած է տիրացու և դպիր, հմուտ շարականագէտ և յաջող հրդիչ մը: Եւ արհեստով կ'աշխատէր «գալայնը», կոչուելով Գալայճեան կամ Գալայճը Մեղքոնեան, ժողովրդային աստվեամբ՝ Գալայնը Մելնոն:

Անոր գաւաղները Արօ և Կարապետ, նոյնպէս հղած են տիրացու և դպիր և կոչուած են խալֆեներ:

Կայր Արօ խալֆէն, 1874—1875-ին, կը դասուի ուսումնական խալֆէներու կարգին և կը յիշուի իբր տեսուչ: Իսկ Կարապետ խալֆէն, ապադայ պղնձագործն ու քանդակագործը, հետեւելով հօրը Մեղքոն խալֆէին, արհեստով հղած է գալայնը, ըլլալով նաեւ դպիր և տիրացու:

Կարապետ խալֆէն ունեցած է նաեւ դիւթիչ ձայն և ժողովուրդէն գնահատուած: Կիլիկիոյ Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէյֆաիդեանէն վկայուած է իբր հմուտ շարականագէտ: Եկեղեցիին մէջ Կարապետ խալֆէին տեղը հղած է աջակողմեան դասը, ձախակողմը ունենալով Գէորգ խալֆէ կոչուած բամբ ձայնով փոխասաց մը: Մկրտիչ

կաթնաղիկոս Անթէպ հղած միջոցին «Հարց» շարականները փոխառացութեամբ երգած է կարապետ խալֆէին հետ, զովհետ անոր շարականի հմտութիւնն ու հմայիչ ձայնը։ Բարդէն կաթնաղիկոս կ'ըսէ. «Քէյֆաիզեան ժամատէր էր և տօնատէր, իբրեւ վարժ Ս. Յակոբի ժամատացութեան ճախութեան, շատ ազգեց կիլիկիայ եկեղեցիներու ժամատացութեան և կանոնաւորութեան։ Ինքը լաւ գիտէր շարականը և կ'երգէր հաճելի եղանակաւ, երբ իրեն պէս վարժ երգեցող մը գտնուէր միւս դասին մէջ։ Գիտած էի պատանեկան հետաքրքրութեամբ որ Անթէպի եկեղեցւոյն մէջ կ'երգէր, երբ Գալաթի Մեկքոնեան կարապետ խալֆէ — Անթէպի Գալէմփեարեան եղբարց մեծ հայրը — երգէր միւս դասէն, ընդհանրապէս «Հարց» շարականները»։ (Պատմ. կաթ. կիլ. էջ 765)։

2

Կարապետ խալֆէն իր հեղահամբոյր և խաղաղատէր բնութեամբ սիրուած և յարգուած է բոլորէն։ Ան բարեկամութիւն հաստատած է հայ և թուրք յայտնի դէմքերու հետ. հղած է եկեղեցատէր և ջերմեռանդ հաւատացեալ մը։

Մանուկ հասակէն, սիրած է արհեստը իրական ձիրք ցոյց տալով անոր մէջ։ Պղինձէ և արծաթէ շինութեանց վրայ փորագրելու և քանդակելու իր ճարտարութեամբ սկիզբը դրած է գալեփառութեան, որուն մէջ ունեցած բացառիկ տաղանդը աւելի փայլած է կը պատմուի, Ս. Կարապետ վանքը կատարած ուխտագնացութենէն յետոյ։

Արհեստի այդ փայլուն շաւիղին վրայէն պիտի յառաջանային նաեւ, անոր ժառանգորդները և արհեստը պիտի փոխակերպէին արուեստի, որ իր կերտած մակդիրով պիտի կոչուէր Գալեփառեան գեղարուեստ։

3

Կարապետ խալֆէն փոքր կազմով, բայց զօրաւոր կամքի տէր և յարատեւող մարդ մը հղած է։ Կնքած է երեք ամուսնութիւն։ Առաջին ամուսնութենէն ունեցած

է աղջիկ մը, Եւա անունով։ Երկրորդ կինը մեռած է անդառակ։ Երրորդ կնոջմէն — Տաւադեան ընտանիքէն Աննա անունով յաղթանգամ սրբեւայրի մը — կ'ուսնենայ հինգ զաւակներ, երկու աղջիկ՝ Մարիամ և Տուտու և երեք մանչ՝ Գրիգոր, Աւետիս, Մեկքոն։ Գրիգոր՝ 22 տարեկանին և Աւետիս 18 տարեկանին զոհ կ'երթան ժանտախտի։

Այր ու կին նահապետական դրութեամբ բնակած են Մեկքոնի ընտանիքին հետ։ Կարապետ խալֆէն որ ծնած էր «Գալաթի» մականունով, կը վախճանի 73 տարեկանին Գալէմփեարեան մականունով։ Իսկ Աննիկ ապաւն կը մեռնի 1895-ի համիտեան ջարդէն տարի մը ետք։

4

Կարապետ խալֆէի աղջկան Մարիամ Պէրդուտեանի պատմածին համաձայն, հօրը մեծագոյն փափաքը կ'ըլլայ ունենալ մանչ զաւակ մը՝ օժտուած արհեստաւորի ձիրքերով։ «Եւ տնա զուրպան ըլլամ Աստուծոյ, մեզի պարգեւեց եղբայրս Մեկքոնը... կ'ըսէր Մարիամ (պանի)ն և կը սկսէր պատմել հօրը կարապետ խալֆէի կեանքէն զարմանալի դրուագներ, սրանց մէջ աղօթքի հրաշալի զօրութիւնը կը յայտնուէր։ Ան ստանալական կախարհութիւնը աղօթքով չէզոքացնելու հաւատացող մըն էր։

Կարապետ խալֆէն անձամբ ճանչցողները կը զարմանան թէ այդ փոքրակազմ մարդը ինչպէ՞ս կրցած էր տիրանալ իր արհեստին և ուրկէ՞ ստացեր էր շարականագիտութեան իր հմտալի պաշարը։ Վարպետ մը ունեցած չէր ո՛չ արհեստին և ոչ ալ շարականագիտութեան մէջ, որուն համար Մկրտիչ կաթնաղիկոս կը վկայէր. «43 քաղաք տեսած եմ, բայց քեզի պէս ո՛չ երգիչ և ոչ ալ շարականի հմուտ անձ մը տեսած եմ»։

Կարապետ և Գեորգ խալֆէներու մահէն ետք, եկեղեցւոյ մէջ իրենց տեղը կը զբաւեն Արմենակ (վարժապետ) Պաղտատարեան և Գասպար (խօնա) Փիլաճեան։ 1892-ին կը ձեռնարկուի Դպրաց Դասի կազմակերպու-

թեան, հետագային Արմենակ վարժապետին գործէն քաշ-
ուելովը, ասպարէզը կը մնայ Գոսպար խօճա Փիլուճեան-
նին, որ աշակերտներէն էր Մարտիրոս Սինանեանին
(պսլսեցի), Ներսէսեան վարժարանի մէջ, 1866-ին:

Գոսպար խօճան հայրն է Շահէ Եպիս. Գոսպարեան-
նի: Խօճան ճարտար երգեհոնահար մը ըլլալով հանդերձ,
գիտէր ջութակ հասնալու և լուսանկարչութիւն, բո-
լորն ալ առանց դպրոցի և սեսուցչի. և շնորհիւ հայ-
կական և հերոսական ճայնանիչերու (նօթա) ծանօթու-
թեան և շարականագիտութեան մեծ պաշարին, կեկեղեցւոյ
մէջ արմանիքի միջոցաւ կը պատրաստէր զարգացած Դըպ-
րաց Դաս մը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՄԵԼԻՔՈՆ ՈՒՍՏՍ. ԳՍԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ

1859 — 1919

1

Մելիքն ծնած է 1859-ին՝ Անթէպ, և մահուկ հասա-
կէն իսկ ի յայտ բերած է իրենց զերդաստանին արհես-

տագիտական յատկութիւններով օժտուած ձիրքը:

Հօրը, Կարապետ խալիֆէին ասն և խանութին մօ-

տիկութիւնը եւս պատահութիւն կուտայ փառքիկ Մեկքոնին, արհեստանոցը ընկու իր խաղաղալը եւ երկաթէ գործիքներն ալ իր խաղաղիքները: Շատ կանուխէն կը հետաքրքրուէր հօրը չինամ առարկաներով եւ ըրած քանդակներով: Այսպէս, տակունին անշարժաւ, հօրը խնամքին տակ թրծուելով եւ չնարհիւ իր բնածին ձիրքերուն, ինքնատիպ յղացումներով կը յաջողէր աչքառու դառնալ եւ ուշիմութեամբը եւս գրաւել շրջապատին ուշադրութիւնը:

Կարապետ խալֆէի մտերիմ բարեկամներէն, եւ յաճախակի իր արհեստանոցը այցելող, Փրօֆ. Ալեքսան (խօճա) Պէդճեան — Անթէպի համբաւաւոր գիտնական — նկատելով պատանի Մեկքոնին բացառիկ ուշիմութիւնը, կը թելադրէ հօրը, գլորաց ղրկելով բարձրագոյն ուսման առաջնորդել զայն: Սակայն, հակառակ ծնողքին ալ ջերմ փափաքին, կարելի չըլլար գիշերային զպրացի մը տարբական ուսումէն աւելին աւել Մեկքոնին:

Մեկքոն արագօրէն տիրապետելով արհեստին, տակուն երիտասարդ՝ արդէն փայլուն համբաւի մը կը տիրանայ իր բացառիկ վարպետ: Չեռք առնելով զայլմը (մեծաղի վրայ քանդակելու պսղպատէ գործիք) բաւորովին տարրեր իր հօրը կերպերէն՝ կը սկսի սովորեցնել ուսուակ քարով չինամ խոշոր մատանիներուն(*) երկու կողերուն վրայ վարդի տերեւի, ծաղիկներու եւլն. օրինակներ փարագրել, ինքնատիպ այս ծաղկեփարագրութիւնները մեծ ընդունելութեան արժանանալով, իրրեւ ճաշակաւոր եւ յաջողակ գործ, հեղհեղէ կ'ընդհանրանայ, զայլմեկաւորութիւնը միացնելով իր անունին, որով կը կոչուի Գալէմքեարեան Մեկքոն կամ ժողովրդային յորջորջումով՝ Գալէմքեար Մեկքոն Ուստա:

2

Մեկքոն ուստա ամուսնացած է 22 տարեկանին, Ստեփան Պապոյեանի աղջկան՝ Եղիսարէթի հետ, որ կրճատ-

(*) Այս մասնիկները նոր հարս Եղոյ աղջիկներու ցուցամար կ'անցուէր, այդ ժամանակի սովորութեան համաձայն:

ուելով կոչուած էր Եղոս կամ Էխսա պաճը, որ հայ բողոքական ընտանիքի մը աղջիկն էր, որուն Լուսաւորչական ծնած մայրը, ամուսինէն զաղանի, զաւակները մկրտել տուած էր Հայաստանեայց Եկեղեցիի աւագանին մէջ:

Եղոս խաթուն, նման կեռուր մօրը Աննիկ ապին, խոհմ եւ խնայատէր տանտիկին մը եղած է. ունէր միջակ եւ վայելուչ կազմ մը եւ անուշ ու համոզիչ լեզու. իսկ բնաւորութեամբ հեղ էր եւ խաղաղատէր:

Բազմանգամ ընտանիքի մը հայրն էր Մեկքոն ուստան, ունենալով հօթը զաւակ, հինգ աղջիկ եւ երկու մանչ, ընտանեկան յարկին տակ ունէր նաեւ Կարապետ խալֆէի առաջին ամուսնութենէն եւս անուն քոյր մը, ընդամէնը տասը հոգի:

Եւս (fajyr) Ծնած է Անթէպ — մեռած՝ Հալէպ:
Մելոն ուսա Ծնած է Անթէպ, 1859ին, մեռած՝
Դամասկոս, 1919ին:

Ելսա (shikhir) Ծնած է Անթէպ — մեռած՝ Հալէպ:
(եւ զաւակները)

Աննա Ծնած է Անթէպ: Ամուսնացած՝ Պօշկէղէնեան Ներսէսի հետ, զինատործ: Տարագրուած եւ ջարդուած է ընտանիքով:

Յարութիւն Ծնած է Անթէպ 1886-ին: Ամուսնացած՝ Հալէպ, Սանդուխտ Տաղեանի հետ. ունի 2 մանչ եւ 2 աղջիկ զաւակներ:

Աւեսիս Ծնած է Անթէպ 1888-ին: Ամուսնացած՝ Այս հասարակ ճեռար: Մեռած է Հալէպ, 24 Մարտ 1961-ին:

Տուսու Ծնած է Անթէպ: Ամուսնացած հացագործ Գափլան Պէքեարեանի հետ. ունի երկու մանչ, ներկայիս կ'ապրի Հալէպ, հեռու իր զաւակներէն եւ այրի:

Լուսնբագ

Ծնած է Անթէպ: Ամուսնացած է Թո-
րոս Մէրճէնեանին հետ. ունի երեք
զաւակ, մանչ մը և երկու աղջիկ,
Աղեքսանդրիա—Եգիպտոս:

Հռիփսիմէ

Ծնած է Անթէպ: Ամուսնի է. կ'ապրի
Հալէպ, այրի քրոջը հետ:

Արուսեակ

Ծնած է Անթէպ: Ամուսնացած՝ կա-
րապետ Գրվըրեանի հետ, Պէյրուս:

Մելիքն Ռուսաի Տիկինը ԵՂԱԱ

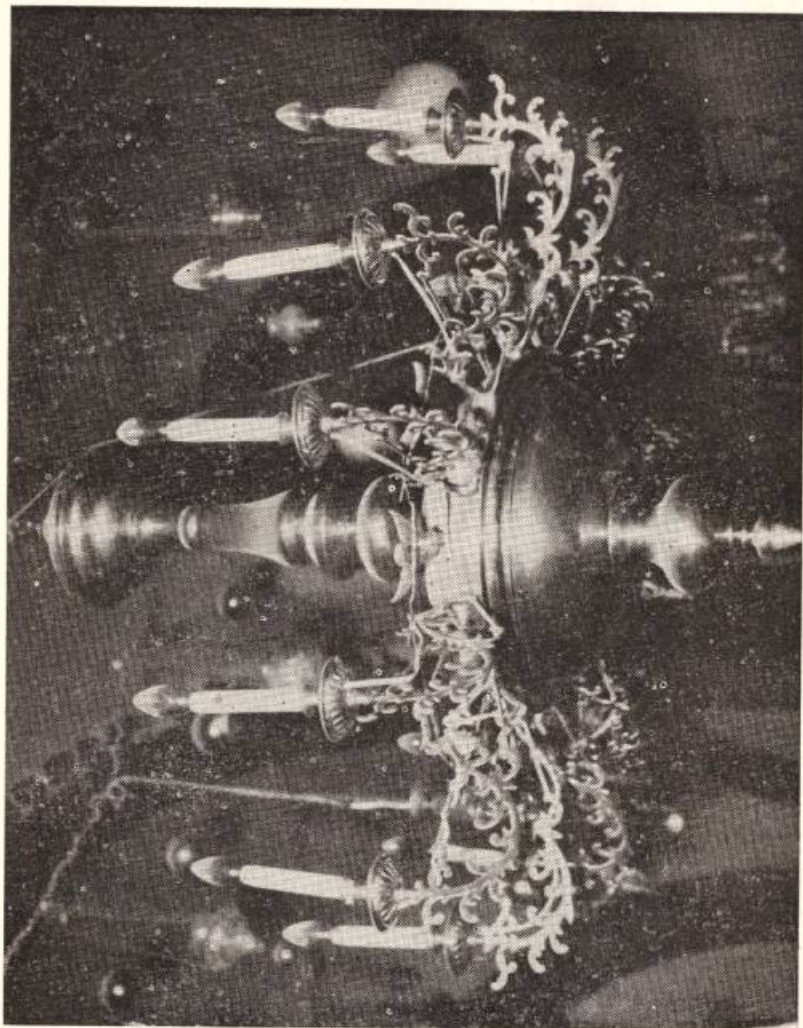
3

Մելիքն ուստային հօրենական տունը, ուր իր ընտա-
նիքը կը բնակէր, կը գտնուէր քաղաքին Գալա-ալլը կամ
Ղալ-ալլը կոչուած վայրը, Անթէպի միջնաբերդին մօտիկ
թաղամասը, իր խանութին անմիջական փողոցին մէջ:
Թաղը, թէև ժամանակին հայսեթեան հսկողութիւնէն
մինչև հիշած էր, հետադային թուրք բնակչութեամբ չըջա-
պատուած քանի մը հայ տուններ մնացած էին միայն:

1895-ի Անթէպի հայկական ջարդին օրը 4/17 Նո-
յեմբեր, Շարաթ տոտուն, Մելիքն ուստան խանութ
չմեկնած կը սկսի ջարդը, և իրենք ընտանիքով, բացի
Աւետիսէն — որ դպրոց դացած էր — փակուած էին թուրք
դրացիներով չըջապատուած իրենց տան մէջ, փրկութեան
ամէն յոյսէ զրկուած, դուրսէն կը լսէին վայրենի խու-
ժանին ժխտն ու իրենց դրան տաղարով հարուածուիլը
և միանգամայն սպառնական աղաղակներ: Բարեբախտա-
բար դրացի աղբիցիկ թուրքի, զինուած եկեր էին կատ-
ղած ամբոխին դէմ պաշտպանելու զիրենք մինչև կատու-
րածին դադրիլը:

Իսկ Մելիքն ուստան ներսը, անցընելով սարսափի
ժամեր, կ'ուխտէր, փրկուելու պարագային՝ եկեղեցիին
նուիրել ձեռակերտ ջաշ մը: Ջաշին յղացածը կ'ունենայ
քնացած միջոցին և անմիջապէս անկողինէն ելլելով կը
զծագրէ ձեռակ ուստանի մը վրայ: Իր ուխտը իրագոր-
ծելով 1896-ին, կը շինէ չըջանալի 12 հրեշտակներէ ձե-
ռամբարձ, 12 մամակալներով արսլրէ և դեղին պղինձէ
հիանալի ջաշ մը(*), որ ներկայիս կեդրոնական զօրդն
է Հալէպի Անթէպցիներու Ս. Առասուածածին Եկեղեցիին:

(*) Ջաշը արագրութեան միջոցին բուրբուռ ձեռք ան-
ցած եւ վրայի յիշատակի գրութիւնը բերում եւ իսկ յետոյ
կրկին հայերուն վերադարձում, եւ Անթէպի վերջին պար-
պումին (1921) փոխադրում եւ Հալէպ, եկեղեցական ուրիշ
գոյներով միասին:

Մեկոն Ուսայի ձեռակերտ յիշատակի ջահը

Մեկքոն ուստա ունէր վաշելուէ կազմ մը, միջակ հասակ և նսւրբ գիմագիծ, կը հազուէր արհեստաւորի յատուկ կսկիկ և մաքուր տարազ մը, ժպտազէմ և մաքուր ածիլուած. թափանցող սեւ աչքերը կը փայլէին ձեւաւոր յօնքերու կամարներուն տակ: Գլխուն ֆեսը եղերուած էր նսւրբ եազմա փաթթացով մը: Անոր արտաքին երեւոյթին պատկառանքը կ'աւելնար խօսակցութեան ընթացքին: Ունէր մեզմ ձայն ու հանգարտ խօսակերպ մը. հաստատամիտ էր, բայց լայնասիւն, սրտնոյ ու արամարանոյ միաքով մը, անընկճելի սգի մը հետ, որ իր հաճելի բնաւորութեամբ սիրելի եղած էր մեծին ու պղտիկին հաւասարապէս: Հօրը կարապետ խալֆէին նման, քաղաքի մէկ ծայրէն միւսը, տառաւ իրիկուն, ամառ թէ ձմեռ, ամէն օր եկեղեցի վազող մը չէր եղած և ոչ ալ ունեցած էր հօրը կրօնական ջերմեռանդութիւնը, սակայն տն ապստամբ էր ընտանեկան կրթութեամբ, եկեղեցա-բարոյական և ազգասիրական զգացումներով, բարի սիրտով մը՝ հանդէպ ամէն անկեալի և չքաւորի, անտարտունջ նուիրող մըն էր ազգասիրական, եկեղեցական, զպրօցական շարժումներու և ձեռնարկներու համար:

Մեկքոն ուստան ընկերային և ընտանեկան հաւաքոյթներու փայլն էր ու հմայքը, խօսակցութիւնը քաջողական և իմաստալի, սրամիտ և հնարամիտ անձ մը. խօսակցին խորհուրդներուն թափանցող, կը հասկնար անոր մտահոգութիւնները և վեհանձն՝ զանոնք փարատելու համար, իր ընծայած բարոյական և գրական օժանդակութեամբ, իր գնահատելի այդ յատկութեանց շնորհիւ ան կրցաւ իր հօրենական պարզ արհեստը փոխակերպել արուեստի մը և իբր թանկագին ժառանգութիւն՝ թողուլ իր զաւակներուն՝ Յարութիւնին և Աւետիսին:

Գալէմքեարեան Տան համբաւն ու գործը տարածուելով հասաւ մինչեւ Պուլիս, մտաւ կայսերական շրջանակները և անցաւ արտասահման, այնպէս որ թուրք

Մեկոն ուսայի ձեռակերտ կրակաբաններէն նմոյշ մը

մեծաւորներ ծանօթացան Մեկոն ուստային և աղոյքը ճարտար ձեռարուեստներուն․ քանդակի և փորագրութեանց սիրահար փաշաներուն, պէյերուն և աղաներուն հետ ունեցած իր չփունհերուն որպէս արդիւնք, Մեկոն ուստան լաւ կը ճանչնար զանոնք և կատարելապէս թափանցած էր թուրք հոգեբանութեան, բացառելով հաղուադիւաները՝ գիտէր թէ ինչ կ'արժէր թուրքին բարեկամութիւնը:

Եւ թուրքեր տեղահանութեան շրջանին ապացուցանեցին, Մեկոն ուստային և անոր պէս մտածողներուն անսխալականութիւնը, իր ընտանիքն ալ առաջին առթիւ քշելով դէպի արարական անապատները:

Թուրք մեծաւորներուն Գալէմքեարեան արհեստանոցին հետ ունեցած յարաբերութիւնները մեծ աղղեցութիւն գործած է նաեւ պատանի Աւետիսին մօքին ու հոգիին վրայ, որ թուրք աստիճանաւորներուն հետ խօսելու արուեստին տիրացած՝ անոնց հոգեբանութեան ծալքերուն թափանցելու լայն փորձառութիւն ձեռք բերած էր:

5

Մեկոն ուստան գործը ընդարձակելու և մեքենականացնելու ծրագիրով, քաղաքէն դուրս գնած էր ընդարձակ հողամաս մը 1912-ին, սակայն չինութեան ձեռնարկելէ առաջ, 1915-ի մեծ աղէտին բերումով, փճացած էր ամէն ծրագիր․ և իր մահը առոյգ և կայտառ տարիքին, վերջ կուտար բեղմնաւոր մօքի մը արդիւնաւոր ոտեղծագործութեան ու գործունէութեան:

* * *

Գալէմքեարեաններու զեղարուեստական տրտադրութիւնները տեղի ունեցած են երեք քաղաքներու մէջ․ — Անթէպ — Դամասկոս — Հալէպ:

Անթէպի արտադրութիւններէն, Մեկոն ուստայի անձնական ձեռակերտներէն նմոյշներ ունինք ջահ մը, դեղին պղինձէ բարձրագիւր կրակարան մը և Ս․ Սարանի ար-

ծաթէ զոյգ մօմակալներ, նաեւ անոր բաղմաթիւ ձեռագործ յղացումներէն կ'արժէ յիշատակել քանի մը իրադործումներ:

Մեկքսն ուստան, թուրքերու կողմէ մղկիթի մը շինութեան ընթացքին իր անձնական զբաղումէն դուրս, ճարտարապետական հմտութեամբ օգտակար թելադրութիւններ կ'ուսնենայ երկու արմատէր վարպետներու, դմբէթի ձեւին, քարերու տաշուածքին, համբանքին, ծառայներուն և շարքերուն մասին, դժագործած և ճրջգրիտ հաշիւները տալով:

Նորէն տարբեր մարզի մը մէջ բնածին հնարամտութեամբ, կը պատրաստէ ձիով զարձաղ աղօրիք մը, լայն արամագիծով, վառաւայ բաղմաթիւ առամներով և անձայն անիւներով, որ տեղական յարջորջումով կը կոչուէր «պիսկը սկիւրմի», որուն արատգրած մասնաւոր ալիւրը նախապէս կը ներածուէր Հալէպ քաղաքէն:

Իսկ յիշեալ աղօրիքին համար, մասնաւոր կերպով, նախադէս պատրաստած էր, իր բնակարանի շրջապատին մէջ, առանց յենարանի շինութիւն մը, ինքնատիպ յղացումի արդիւնք՝ կամարի մը միջոցաւ վերցուած աանիքով մը:

Գալէմքարեան ձեռակերպներ էին, սեղանի կլոր և հաւթածեւ կերակուրի սպասներ, յարակից տեսակաւոր զգալ, պատառաքաղ և այլ իրերով, բնդհանրապէս արծաթէ շինուած:

Մեկքսն ուստային յղացումն էր, պահանջքին համաձայն 3—4—5 կտոր իրարու վրայ յարմարցուած և կողմերէն դգալ-պատառաքաղով միացուած կլոր և հաւթածեւ կերակուրի ամաններ, պղինձէ և արծաթէ շինուած, ընդհանրապէս նուրբ քանդակներով և նախշերով դարդարուն (մուքալսիէ):

Երկաթադործներու, պղնձադործներու և կլայադործներու և կրակով աշխատող արհեստաւորներու դործածութեան յատկացուած, օճախին ջերմութիւնը տեւական պահելու յարմարութիւնով, կաշիէ փքոցներ տար-

րեր մեծութիւններով, որ կը ղեկավարուէր մէկ անձի կողմէ:

Մեկքսն ուստան շինած էր օղի թորելու կատարելագործուած հսկայ կաթսաներ, որոնց ոլորուն խողովակը կ'անցնէր պաղ ջուրի մէջէն, հոսեցնելով պաղորակ օղին, խնայողական, մաքուր և արագ արտադրութիւն մը ապահովելով:

Իրենց արհեստին վերաբերեալ բազմատեսակ դործիքները իր և իր աղաց ձեռակերպները եղած են: Մեկքսն ուստան իր յղացած որեւէ ծրագրին ձեռնարկելէ առաջ կը շինէր անհրաժեշտ յարմարագոյն դործիքները:

Բացի յիշուածներէն և մեղի անծանօթ եղողներէն, Մեկքսն ուստան կարգ մը նորութիւններ և դիւրութիւններ յղանալով, պղնձադործութեան, ոսկերչութեան և այլ արհեստաւորներու օգտակար միջոցառումներ և թելադրութիւններ բրած է: Պղինձի կտորները իրարու զօդելու (գայնագ) իր նորադիւտ դրութիւնը մեծ սատար մը եղաւ պղնձադործներու նախկին կերպին վրայ, իր դիւրութեան, տեղւնութեան և մաքրութեան յատկանիշներով:

Գալէմքարեան Տան դերը արհեստի տեսակէտով, Անթէպի արհեստաւորներուն համար եղաւ ա'յն՝ ինչ որ քաղաքի կեդր. թուրքիոյ Գոլէճը իր ժամանակին ունեցած է կրթական բարձր չափանիշով ուսում մը՝ միւս կրթարաններու բաղդատմամբ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ

1888 — 1961

ԱՆԹԷՊԻ ՇՐՋԱՆ

1888 — 1915

1

Քալայնը կարապետ խալֆէով սկսած Գալէմբեարեան գերդաստանին հրրորդ սերունդէն է Աւետիս: Հօրը անունն է Մեղքոն, մօրը անունը՝ Եղիսարէթ կամ Եղսա, ծնած է Անթէպ, 1888-ին, Ս. Ննունգի պաշոյց չարթուն և կոչուած է Աւետիս:

Ան, հղբօրը Յարութիւնին հետ կը յաճախէ Աղգոյին Ներսէսեան վարժարան և իբր ուշիմ ու յառաջադէմ ուսանող՝ դասարան ցաակելով, 13 տարեկանին կ'աւարտէ դպրոցը: Հակառակ ծնողքին փափաքին, որ շարունակէ ուսումը, կը մանէ դսրծառեղի, արհեստի հետեւելու:

Անթէպի 1895-ի հոյկական ջարդի օրը Աւետիս դպրոց հասած, իսկ Յարութիւնը տունը մնացած էր: Դէպքին սկսելուն, մօրեղբայրը՝ Կարապետ Պապօյեան — Ներսէսեան դպրոցին ուսուցիչներէն — հրեք ուրիշ զինուել ընկերներով, դպրոցին ուսուցիչներն ու 339 ուսանողները, «Չուխուր Պօստան»ի կողմէն, փախէ շարժական սանդուխներով կը փոխադրեն հայաստանի Գոյաձըզ թաղամասը: Այն տան հրեք օր, հրեք զիչեր, պարբերաբար տեւող կոտորածի և յաջորդող ճգնաժամային օրերուն, Աւետիս կը մնայ մեծ մայրիկին քով — մօրը մայրը —, անտեղեակ ծնողքին ճակատագրէն:

Աւետիս պատանեկան տարիքէն կը սկսի մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տալ զէնքերու նկատմամբ: Ատեն

մը հետամուտ կ'ըլլայ ջաթակ շինելու և նուազելու: Դեռ պատանի՝ օր մը, իրենց տունը հիւր եկող ընտանիքի մը տղուն ակումն կը քաշէ, հասարակ աքծանով մը:

ԱԻԵՏԻՍ Մ. ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ

Թաղին թուրք կռուական տղաքը քանիցս ապտակելով զգետնած է և լռեցուցած, զգաստութեան հրաւիրելով զանոնք: Իսկ հանդարտաբարոսներէն բարեկամ շահելով,

ի հարկին զանոնք հանած է միւսներուն դէմ: Աւետիսին նկարագրին յանդուգն գիծերը հեազհետէ կը զարգանան, կողմնաւոր անոր մէջ զօրաւոր անհատականութիւն մը: Իր անձնական հեղինակութեամբ և ինքնավստահ բնաւորութեամբ՝ ան ինքզինքը կը պարտադրէ ընտանիքին և շրջակայութեան:

Աւետիսին դպրոցական ընկերներէն կը յիշուին՝ Արսլանեան Յովհաննէս (Պապաշահըն օղլը), Էշկիեան Սրապիսն (Էշկիինին օղլը), Մահեսեան Յովսէփ (բժիշկ), Պօզօղլանեան Աւետիս (Պաղտատ, մեռած) և այլն, և այլն: Իսկ մտերիմներէն կոչւած են՝ Մահեսեան Ներսէս (յետագային Զօր. Անգրանիկի գինուոր), Մանուկ Ե. Բանճարահեան (գործակից մը), Պաղարպաշեան Արմենակ (Պամատակոսէն, զոր Աւետիս կը յիշէր երախտագիտութեամբ) և ուրիշներ:

2

Աւետիս միջաշտակ, թիկնեղ և զօրաւոր կազմով երիտասարդ մըն էր, գրաւիչ ժպիտով և թափանցող աչքերով:

Յիզիքական քաջութեան հետ, ան ունէր բարոյական անընկճելի կորով և նկարագրի ազնիւ յատկութիւններ. մարդոց յանցանքներն ու թերութիւնները մասնաշեղու արիւթեան հետ, ունէր հանդուրժողութեան և ներողամտութեան ոգի մը, հանդէպ իր բոլոր հակառակորդներուն, բայց խիստ էր հայ ժողովուրդին սրեւէ կերպով միասող անհատներու կամ խմբակներու նկատմամբ:

Փոքր հասակէն իսկ մեծապէս հետաքրքրուած էր ռումբեր և գէնքեր պատրաստելու: 15 տարեկանին, դեռ անփորձ պատանի, կ'ուսնեայ առաջին արկածախնդրութիւնը: Իրեն ծանօթ հայ մը համոզած էր գինք մասնակցելու գիշերային գինեալ արշաւանքի մը, և Աւետիս գէնք և փամփուշա գործածելու հեռանկարէն քաջալերուած, ընդունած էր արկածալի այդ առաջարկը:

Հայ և թուրք մաքսանենգներ, ծխախոտ պիտի

մտցնէին քաղաք, իսկ իրենք սրաչ կէտէ մը պիտի կրակէին զիրենք հետապնդող կռուավարական պաշտօնեաներուն վրայ, անոնց առջեւ՝ պաշարուած ըլլալու պատրանքը և միանգամայն խուճաղի մատնելու զանոնք:

«Մաքսանենգները լաւ ստղծավարութիւն մը ունէին ծխախոտի հակերը սահմանէն անցնելու համար, զանոնք կը գործածէին իբր չարժական պատնէշներ», կը պատմէր Աւետիս և կը յիշէր հօրմէն ստացած սաստն ու խրատը՝ այլևս բնաւ չմասնակցելու այդ կարգի ոչպատուարեւր գործունէութեանց:

Աւետիս 16 տարեկանին իսկ կը ծրագրէ դուրսէն գէնք ներածել, և գործնականացնելով զայն, երիտասարդական խիզախութեամբ և հնարամտութեամբ, առաջին անգամ Հալէպէն կը փոխադրէ պզտիկ գէնքերով լեցուն պաշտակ մը: Հետամուտ ըլլալով երիտասարդութիւնը արթնցնելու և գէնքի աէր բնելու, անոնց կռուար գնումի դիւրութիւններ. իր ներածած գէնքերը կը ծախէր մասնավճարներով, առանց հաղորդութեան, և շնորհիւ իր ունեցած գինուորական կանոններու հետաքրքրութեան, առիթներ կը ստեղծէր գինավարժութիւններ կազմակերպելու քաղաքէն դուրս: Իր անձնական գրագրարանին թանկարժէք գիրքերը կը արամադրէր երիտասարդներու, անոնց մէջ ընթերցասիրութիւնն ու յեղափոխական ոգին արծարծելու դիտաւորութեամբ:

Ըստ Մանուկ Բանճարահեանի, Աւետիս Հ. Յ. Դաշնակցութեան կը յարի 1906 կամ 1907 թուականին, Անթէպ ալցեղող գործիչի մը հետ ունեցած տեսակցութեան մը հետեւանքով: Իսկ բոս հզրօրը՝ Յարութիւնի յիշատակութեան, Աւետիս կուսակցական կ'ըլլայ 14 տարեկանին, ընկերներու թեւադրութեամբ: Սակայն երկուքն ալ կը հաստատեն թէ՛ Աւետիս կուսակցական շարքերուն մէջ միացած է շատ կարճ ժամանակաշրջան մը, մօտաւորապէս 10—11 ամիս և ընդմիջա հեռացած:

Ըլլալով խիստ գաղաւաղաւոր և անշահախնդ իր անձնաւորութիւն մը, ան ջերմ պաշտպան և նախանձախն-

դիր էր ազգային շահերու: Հայ երիտասարդութիւնը կը սողորէր բարսյական և մարդկային սկզբունքներով. խմիչք չգործածել, չծխել, մաքրակենցաղ ապրիլ, իրարու և աշխարհի հանդէպ սէր և յարգանք տածել, սուսէ, կեղծիքէ հեռու մնալ և լինել Երրեմի անսնկելով ոմանց խօսքին և գործելակերպին անհամապատասխան ընթացքը, կը հեռանար այդպիսիներէ:

Ան, կուսակցութեանց գոյութեան հակառակորդ մը չըլլալով հանգերձ, Հ. Յ. Դաշնակցութենէն հեռանալէ յետոյ, մինչև կեանքին վերջը, որեւէ կուսակցութեան կամ քաղաքական կազմակերպութեան չանդամագրուեցաւ: Յաճախ կը քննադատէր անոնց ժխտական և փափաքաւոր գործունէութիւնները և կարգ մը ղեկավարներու բացասական դիրքը, իրարու հանդէպ ցոյց տրուած թշնամական և նախատական վարմունքներն ու անտեղի պայքարները, ոմանց սճրային արարքները և ազգադաւ գործունէութիւնները, ինչպէս բացի-գոցի խնդրին՝ որ արիւնալի հակամարտութեան պատճառ եղաւ Անթէպի մէջ ևս: Միշտ քննադատեց ազգային մարմիններու ընտրութեանց առթիւ պատահած փոխումները, Ասանայի ջարդին զոհերուն արիւնը չի չորցած, սճրագործ իթթի-հատականներուն հետ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ունեցած ազջագործումները: Ազգային ընդհանուր հարցերու մասին իր անձնական ըմբռնողութեան իբր հետեւանք, զժգոհ և անտարբեր դիրք մը սրղեգրած էր կուսակցութեանց հանդէպ:

3

Քաջութեան իմաստով նախապէս կատարած զէնքի փոխադրութեան իր յաջողութենէն, և կարիքը զգալով նոր տեսակներու, կը մեկնի Հալէպ, նպատակը իրագործելու առաջադրութեամբ, սւր իր վրայ առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու, կատարեալ զգուշութեամբ կ'ապահովէ 24 կըստը տեսակաւոր զէնքեր. խնամքով զանոնք տեղաւորելով սնտուկի մը մէջ, կը բերէ քաղաքի կեդրոնատեղին՝ Պապ-էլ-Ֆարանի հրապարակը, կառատուն մը, փոխադրու-

թեան ապահով միջոց մը կարգադրելու նպատակով: Հոս պատահաբար կը հանպիղի պետական փոսթ-հեռագրական սպասարկութեան կոռուարան՝ Գալպուր Ալի կոչուող թուրք ծանօթի մը, որ անակնկալօրէն տեսնելով երիտասարդ Աւետիսը, զարմացած կը հարցնէ. — Ուսանքն օլլու, հոս ի՞նչ գործ ունիս, խե՛ր է ինչպիսիք...:

— Մեր արհեստին յատուկ կարգ մը գործիքներ գնած եմ, կ'ուզեմ Անթէպ փոխադրել. արդեօք ինձի և զոյքերուս համար տեղ ունի՞ս, կը պատասխանէ Աւետիս:

— Հոգ մի ընէր, ուսանքն օլլու, այդ գործը կարգադրուած սեպէ. «Եվ վեյ Ալլահ» թուրքերը չի կրնար հասնիլ մեր գնացքին... կը պատասխանէ կռուականը:

Տեղաւորուելով կռուքին մէջ, ճամբայ կ'ելլին: Անթէպի մուտքին՝ Աւետիս վար առնելով «գործիքներու սնտուկ»ը, ապահով կը հասցնէ նախատեսուած վայրը:

Այս յաջողութիւնները զինք կը մղեն արկածախնդրական նոր ձեռնարկներու, դարձնելով զինք աւելի ինքնավստահ: Յարմար առիթով մը նորէն կը մեկնի Հալէպ, հոս ծանօթանալով ճորձ անունով անգլիահպատակ առեւտրականի մը, իրմէ կը գնէ 20 հատ յունական կռացուցանիչով նոր հրացաններ, 200-ական փամփուշտներով: Ասոնք տեղաւորելով երկու սնտուկներու մէջ, ոչ-Անթէպցի, թուրք կռուականի մը (Եալլընը) հետ կը համաձայնի երկու սնտուկ «մեքենական կազմած»ներու փոխադրութիւնը: Մնաւորները երբ կառատուն կը բերուին, ուշադրութիւն գրաւելով, հարցափորձութեան կ'ենթարկուին պարունակութեան մասին: Աւետիս զանոնք հանդարտեցնելու համար դիտել կուտայ թէ՛ ի՞նչ մեքենաներ ըլլալը չեմ գիտեր. թող մնան հոս, երթամ անոնց տէրը բերեմ, և կը վերադառնայ անգլիական հիւպատոսարանի հայազգի բարապանին (ղալլաս) հետ: Այս վերջինը խօսքը կառատուն արտօք և կառուական ուղղելով, սպառնական ոճով կ'ըսէ. — Այս սնտուկները անգլիական հիւպատոսարանին կը պատկանին, ուշադրութիւն ըրէք որ մէջի մեքենաները չչարժին, զուլպայ հիւսելու նուրբ

մեքենաներ են, հակառակ պարագային չէք կրնար մեր ձեռքէն ազատիլ, և կառապանին ամբողջ մըն ալ սահեցնելով կ'աւելցնէ: — Սնտուկներուն պիտի ընկերանայ մեր ազայի աղան: (*)

Հակառակ բարապանի ազդարարութեան, կառապանին ոչ-անթէպցի մը ըլլալուն և իր ծպտումին, Աւետիս խոհեմութիւն կը սեպէ «մեքենայ»-ի սնտուկներով չմըանել քաղաք: Սնտուկները կ'իջեցնէ քաղաքի մօտակայ կայան մը և գիշերը հայ կառապան ծիրճի Ամմիի (կառապան օղլու ծիրճի) կառքով կը մտցնէ քաղաք և կը փոխադրէ մօրեղբորը տունը, հայկական թաղին մէջ: Սակայն հոս կը ճանչցուի դրացի բարեմիտ կնոջ մը կողմէ, որմէ կասկածելով առ ի զգուշութիւն կը քակէ սընտուկները և պարունակութիւնը՝ Ծական արցակ ընելով կը անդաւորէ վտանգելի տուններ:

4

Յուրտ և մթնշաղ գիշեր մը, Աւետիս կը ստիպուի մալգէր-հրացան մը անդամոխել քաղաքին մէջ՝ Գայաճըգ թաղը: Հրացանը մեթալիկ (արհեստական վերարկու) տակ սւսէն կախած և հագիւ մօտեցած տան դուռը, գիշերապահներու խումբ մը (սեվրիյէ) կը կանգնի իր դէմ, փոխուստի կամ թաղնուելու ո'չ մէկ առիթ ձգելով:

Աւետիս վայրկենապէս կռնակը պատին տալով կը սկսի տնքալ և ցաւի հառաչանքներ արձակել. սեվրիյէին առանապետը ձանշնալով գինք կ'ըսէ՝

— Ի՞նչ կ'ըլլաս կօր, Մեկքսն սւստայի տղայ... ցաւդ ի՞նչ է:

— Մի հարցներ հալուե աղա, կը պատասխանէ Աւետիս, վիճակս չառ փեռուեան է... փորի ցաւ է... խիթ մըն է բռնեց... բժիշկէն կուգայի, հոս մնացի... ձեռքս

(*) Աւետիս վերոյիշեալ համբողջութիւնները, միշտ կասարած է արքեր ձգտումներով, այս անգամ զգեսաւորութեան բուրժուան աղաներու յառակ տարազով, գլուխը ծածկուած քէֆիյէ և աղիւղով:

վերցնելու ի վիճակի չեմ... (Եւ վալլան) Աստուծոյ սիրոյն սա դուռը դուն գարկ, կը հեծեճէ սուտ հիւանդը:

Տասնապետը կարեկցելով իր վիճակին, կը թակէ դուռը և կը հեռանայ, Մեկքսն սւստային բարեւ խօսէ յանձնարարելով:

Ուրիշ առիթով մը, Աւետիս ամբաստաններով լեցուն պայուսակով մը կ'իջնէ կառքէն, երկաթուղիի կայարանը մտնելու համար: Պաշտօնեաները պայուսակին ծանրութենէն կասկածելով, կը հրահանգեն զայն բեռնատան (պակաթ) յանձնել:

— Չըլլայ որ մօտենաք անոր, մէջը լեցուն ուսմը կայ, պէտք է ձեռքիս տակ պատրաստ ունենամ՝ կայարանները օդը հանելու համար, կը կատակէ Աւետիս, նոյն տան պայուսակը տեղաւորելով վաղուէն ներս:

Սակայն պայուսակը կասկած հրահարած էր իր քաղաքէն մեկնումի պահուն իսկ: Աւետիս զայն ոտքին քով դրած երբ կառապանի մը կը սպասէր, պայուսակին ծանր կախուելէն կասկածելով, ստիկան մը գինք հետապնդելով կը հարցութորձեր անոր պարունակութեան մասին: Աւետիս կ'աշխատէր վստահեցնել ստիկանը թէ իր արհեստին վերաբերեալ երկաթէ գործիքներ են մէջինները:

— Բայց այս անգին ծանրութիւնը ինչպէ՞ս կրնաս վերցնել կը հարցնէ պաշտօնեան, չհաւատալով անոր խօսքին: Եւ 12 փոքր անդիէն սկսած հմ հետապնդել քեզ և տեսայ որ առանց դադար առնելու հոս բերիք զայն, կը կրկնէ մարդը, սաքովը հրմշակելով և ձեռքով վերցրնելու փորձ մը ընելով պայուսակը:

— Ըսածիդ չափ ալ չէ տակա կ'ըսէր Աւետիս, մէկ ձեռքով վեր առնելով «գործիքներու պայուսակը», մինչ այդ մօտեցող կառքին մէջ զետեղելով զայն:

... է՛ն, կը զարմանայ պաշտօնեան... հալալ ըլլայ քեզի... ինչ ալ կա՞ծ ըլլայ անոր պարունակութիւնը, չեմ ուզեր խուզարկել զայն, քու այս բաղնիկներուդ արտակարգ գործութեան սիրոյն:

Խանօր — Զէնքերու դուրսէն քաղաք փոխադրու-

թեան համար ձեռնառու և նախընտրելի էին ընդհանրապէս աշնան ամիսները: Այդ եղանակին փոխադրուող գէնքերը նախ կը թաքցուէին քաղաքի արեւմտեան կողմը՝ Պարսիկ - Հիւլիւս կոչուող հողաբլուրի ալիքատաններուն մէջ, յետագային ալիքակոթի ժամանակ կը փոխադրուէին քաղաք, խաղողի սնուկներուն մէջ պետեղուած:

5

Նախկին գուլէճական մը, անգլերէն հանդէսի մը մէջ կարգացած էր գիւտի մը մասին և զայն հաղորդած՝ Աւետիսին: Հնարքը պատիկ դործիք մըն էր սայլեցնելու, որ անցուելով հրացանի մը փողին ծայրը, փամփուշտի պայթումին ձայնը կը խեղդէր թէև, բայց արգելք կ'ըլլար գնդակին 1500 - 1600 մեթր հեռաւորութեամբ թիրախին զարնելուն, այլ միայն 50 - 60 մեթր հեռաւորութեան կը հասնէր:

Աւետիս յիշեալ գուլէճականին միջնորդութեամբ թղթակցելով հնարիչին հետ, Հալէպի անգլիական հիւպատոսին միջոցով կը յաջողի բերել տալ սայլեցնելու, 200 մասնաշառուկ փամփուշաներով:

Ըստ Աւետիսի, հրացանը կը նմանի սովորական մալիզէր հրացանի. ունի սեփական փամփուշտ և գնահատելի առաւելութիւններ: Փորձի համար, քաղաքին մէջ, տանտիկինի մը խոհանոց գտնուած պահուն, հրացանը կը կըրակեն կատուի մը վրայ: Քիչ յետոյ կը հարցնեն տիկնոջ թէ հրազէնի ձայն մը լսած էր. տիկինը զարմանքով կը յայտնէ թէ գէնքի սրէէ ձայն իմացած չէր. — Ի՞նչ ձայն, ի՞նչ հրազէն... ուրկէ՞, կը զարմանայ տիկինը:

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, ստեղծուած ազատախոհական սահմարձակ պատեհութեանց բերումով, կարգ մը հայ երիտասարդներ, արեւմտեան երկիրներու ընտանեկան և ընկերային անբարոյ և ալլաւորած բարքերն ու կեանքը ընդօրինակելու միտումներ ցոյց տալ սկսած էին, ընկերային անպատ-

ուարեր արարքներու, նամանականդ ապօրինի տարփուհիներ պահելու, հայութեան համար խորթ՝ ընթացքի մը հետեւելով: Այս ագեղ երեւոյթները խոստով կը համեմատէին բարոյական սկզբունքներու պաշտպան ու ջատագով Աւետիսի խառնուածքին. ուստի, այս յոռի և անպատուարեր ընթացքին առաջը առնելու գիտումով, իրեն համախոհ ընկերներով խումբ մը կը կազմակերպէ, վերոյիշեալ արարքներու հետամուտ անհատները ազդարարութեամբ և ի հարկին սպառնալիքով, հեռացնելու համար այս յոռի և ընկերութեան անվայել վարմունքներէն:

Ճիշդ այդ շրջանին, ծանօթ ազգային մը, Հալէպէն Անթէպ կը տեղափոխուի իր յայն հարձովը միտասին: Անթէպի շրջանակին համար գրեթէ աննախընթաց երեւոյթ մըն էր այս:

Հարցը ուշադրութիւնը գրաւելով Աւետիսի խումբին, նախապէս թելադրութիւն և ազդարարութիւն կ'ընեն յիշեալին, քաղաքէն հեռացնելու իր հոմանունին և կամ միտասնարար ձգել և մեկնիլ Անթէպէն: Ենթակային մօտ կատարուած օրինաւոր գիմններու ժխտումին ու անոր յամառ ընթացքին վրայ, կ'որոշեն ահաբեկել զայն և յարմար առիթով մը, սայլեցնելու միջոցով, ջարդուփշուր կ'ընեն իրենց բնակարանին ապակիները, նաեւ ջլատելով նորելուկ «ամուլին» կամակորութիւնը՝ հասկցնելով իրենց թէ պէտք չէ ուշանան վերջնականօրէն մեկնելու սրտումը տալու:

Այսպէս երկրորդ փորձ մըն ալ կատարուած կ'ըլլար սայլեցնելու գործածութեան համար:

Աւետիսի հետ, Հալէպ հաստատուելէ յետոյ ալ, Աւետիս կ'ուզէ սայլեցնել մը ունենալ Ֆրանսական գէնքի վրայ գործածուելու յարմարութիւնով: Կը գտնէ վարպետ մեքենադործ մը, իր բացատրութիւններով կը շինուի սայլեցնելու: Գործիքը կը փորձուի Ֆրանսական միւսկիդոնի վրայ և յաջող արդիւնք կ'ունենայ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՂԵՏԻՆ ՊԱՅԹՈՒՄԸ ԿԸ ՄՕՏԵՆԱՅ

1

Օսմանեան Սահմանադրութեան յաջորդող 1910—1911 թուականներուն, թուրք սպայ մը կ'ուզարկուի Անթէպ, հայկական զպրօցներու բարձրագոյն դատարաններու տաշակերտութեան զինուորական մարզանքի գասեր տալու պաշտօնով:

Աւետիս, առիթը օգտագործելու մտադրութեամբ, համաձայնած էր այդ սպային հետ վճարովի մարդել տալ ոչ-զպրօցական աղաքը եւս: Սակայն հազիւ կարգադրութիւնը լրացած՝ սպան հա կանչուած և վերջ արուած էր զպրօցականներու մարզանքին, դառն յուսախարութեան մասնելով Աւետիսը:

Հազիւ քանի մը ամիս կեանք ունեցաւ զպրօցականներու մարզանքի այս դասը, որուն մաս կազմած էր նաեւ մեր վարդանեան վարժարանին առանցքութիւնը:

Իբր հեռուոր նպատակ, Աւետիս ինք անձամբ կը շարունակէ մարզանքի այդ փորձերը, որուն պատճառաւ յետագային պիտի ամբաստանուէր իբր «բմբասապետ»:

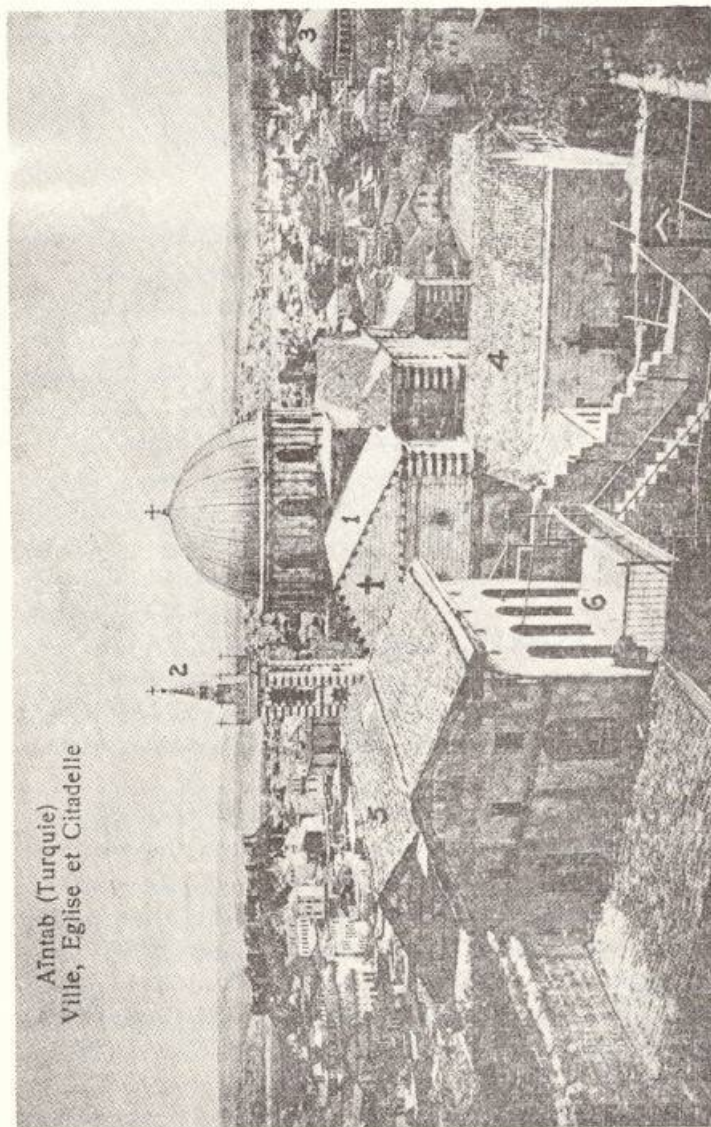
Փորձը ցոյց տուած էր թէ երիտասարդութիւնը մասնաւոր հետաքրքրութիւն ցոյց կուտար զէնքի և մարզանքի հանդէպ: Սակայն հակառակ արուած պատեհութեան և երիտասարդներու փափաքին, մեծ մասը չէր կրնար օգտուիլ այդ առիթէն: Ապրուստի հոգը կը կանխէր փափաքը: Ուրեմն, անհրաժեշտ էր աւելի գիւրդութիւններ ստեղծելու գործնական միջոցներու մասին մտածել: Անհրաժեշտ նիւթականի կարիքը կը մտահոգէր Աւետիսը:

Ժամանակի պայմանները նկատի ունենալով, միշտ զգոյշ և զաղանապա՛, իր անհատական միջոցառումներէն զտա, իրեն համախոհ՝ վստահելի քնկերներուն աջակցութեամբ եւս կը ջանար անուղղակիօրէն նիւթական կարելիութիւններ ստեղծել, առաւել թիւով հայ երիտասարդներ զինելու համար: Նիւթական կարողութիւնէ զուրկ եղող կարգ մը խոստումնալից երիտասարդներու զեղչեալ գինով, իսկ բացառիկ պարագաներուն, նոյն իսկ բոլորովին ձրի զէնք կը արամադրէր: Բծախնդրօրէն հետամուտ կ'ըլլար արուած զէնքերուն գործածութեան և զինավարժութեան, միեւնոյն ատեն կնիւթականերուն ներշնչելով զօհարերութեան և հայրենասիրութեան սգին:

1895-ի Համիտեան կոտորածներու մասին լսած քոսովնելի դրսւագներու ապաւորութիւնները, հայկական դաւառներու մէջ տեղի ունեցող հարստահարութիւններուն արձագանգները և մանաւանդ այլեւս իր հափառաստորիքի չրջանին, 1909-ի Կիլիկեան զաղանարարոյ ջարդերը, Աւետիսը մղած էին հարցը իրապաշտօրէն սուսուկնասիրելով, բոտայնմ միջոցներ որոնելու: Մտասեւեռումը կեդրոնացուցած էր կարելիութեան սահմանին մէջ զէնքի հաւաքման, երիտասարդներու զինավարժութեան և զինուորական արիւթիկինի եմթարկման, միշտ պատրաստ՝ ինքնապաշտպանութեան, թշնամիին կողմէ ջարդի մը սպառնալիքի պարագային անակնկալի չգալու համար:

Առանց լայնածաւալ կազմակերպութեան, անհատական միջոցառումներով և ջանքերով նման գործունէութեան մը լծուիլ և առաջադրուած նպատակը իրագործել, անուշա թէ մեծ ճիգ և չրջահոգեցութիւն կը պահանջէր Աւետիսէն: Այսուամենայնիւ, երիտասարդութեան ազգասիրական գաղափարներով ազդուելին աւ զօհարերութեան պատրաստակամութիւնը մեծ զօհունակութիւն մըն էր իրեն համար:

Տարիներ յետոյ, տառջին համաշխարհային պատե-

Aintab (Turquie)
Ville, Eglise et Citadelle

Ամբիսի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, (գիսուած արեւմտեան կողմէն)

րազմի վախճանէն հազիւ տարի մը անց, Անթէպի զոյա-
մարտի կռիւներու նախօրեակին, երբ ինքնապաշտպա-
նութեան ստիպողականութիւնը կը ներկայանար, առա-
ջին գիծի վրայ Աւետիսն էր որ նկատի կ'առնուէր իր-
բեւ յարմարագոյն անձը, կռիւները կազմակերպելու և
զեկավարելու, նոյնքան ձեռնհաս զորակցութեամբ ող-
բացեալ Ասուր Լեւոնեանի, և պայքարը կը հառնէր իր
պատուարեր վախճանին, ինչ որ ամփոփ կերպով պիտի
նկարագրուէր յաջորդ էջերու մէջ:

* * *

Անթէպի մէջ սովորութիւն էր, կաղանդի գիշերը
զպրոցներէն ներս զանազան նաւերներով պատրաստուած
կաղանդի ծառ զարդարել: Ներկաները կը պատուաւին
թէյով, կարկանդակով, չաքարեղէններով և չոր միրգե-
րով: Կ'երգուէին երգեր նուագի ընկերակցութեամբ և
կ'ըլլային սրամիտ կատակարանութիւններ:

Վարդանեան զպրոցին մէջ, պարզեաբար խման եր-
գիծական մասը ձեռնհասութեամբ կը կատարէր Յակոբ-
ճան Եաղուպեան, ամէն անձի յարմար ու սրամիտ կա-
ղանդէքներ բաշխելով: Զիտուրի մը կուտար ջիղերէ
հիւսուած մարակ մը, նկատելի խոշոր գլուխ ունեցողի մը
համար՝ չքեղ գլխանոց մը, ուրիշի մը կը նուիրէր ար-
ծաթադուլի գաւազան մը, փառասոր պիսաւորի՝ սև ու
փայլուն ներկ և մորսուտարներու՝ անսակաւոր սանաթր-
ներ: Հայ աղգին կը նուիրէր Հայաստան մը, զօրքին և
զինատան պատասխանատուութիւնը յանձնելով Աւետիս
Վալէմքեարեանին:

Աւետիսին նկատմամբ այս կանխադուշակութիւնը իրականացաւ եթէ ո՛չ Հայաստանի՝ դռնէ Անթէպի մէջ:

Անթէպի գոյամարտին՝ Աւետիս հիմնեց Զինարան մը և եղաւ կռիւը ղեկավարող զոյգ հրամանատարներէն մին:

* * *

Անթէպ քաղաքը հիւսիսէն, արեւմուտքէն և հարաւէն շրջապատուած է հեռաւոր և մօտակայ բլուրներով և լեռներով: Քաղաքը կառուցուած է երեք բլուրներու վերայ, արեւելքէն արեւմուտք՝ Քիւրս Տէփէ, Գայանբգ, Տէփէ Պաքը, (վերջին երկուքը հայաբնակ), սրտնցմէ հայկական թաղերուն ամենամօտիկն էր հարաւային կողմի Մարտին՝ բարձրադիր բլուրը:

Աւետիսին համար հաճոյք էր նման վայրեր մագլցիլ և պառչաներ կառարել: Օր մը, այս բլրակէն քաղաքը դիտելով, ընկերներուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ հայկական թաղերու դիրքին վրայ և կ'ըսէ.

— Տեսէ՛ք տղաք, ի՛նչ հիանալի և անառիկ դիրք ունինք թուրքերու թաղերուն վրայ հակադէ յիրաւի բնական առաւելութիւն մը՝ կռիւի մը պարագային, պայմանաւ որ ձեռք ձգէինք մեր թաղերուն միջաւրէները և ունենայինք զինակաւ պատրաստութիւն և մարդուած հրամարդութիւն մը:

Պատանի Աւետիսին կողմէ օտզմագիտական նախադուշակութիւն մըն էր այս, որ պիտի իրականանար 10—12 տարի յետոյ և ինքը պիտի ըլլար նախատեսած պայմաններուն հմուտ՝ մարտական պետ մը:

* * *

1912-ին Տիւրքիներ խլրտում մը ունեցան, սրտնց զսպողական գործողութեանց համար ուղարկուած զինւորներէն գտնուեց մը, կարմիր երիզով ճերմակ համազգեստաւորներ, Անթէպէն անցան: Ասոնք կը կոչուէին *rüşkîşinler*, «լաթիֆ տսկէրի»: Այդ առթիւ զինուորական տարիքը անցուցած՝ 26—27 տարեկան երիտասարդներ

մարզանքի կանչուեցան, իբր թէ երեք ամսուան համար: Երբ Աւետիսին մեծ եղբայրը Յարութիւն ևս այդ առթիւ զինակոչի ենթարկուեցաւ, Աւետիս ներկայացաւ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼԵՄԲԱՐԱՆ

իբր «Յարութիւն», յանձնարարելով եղբօրը, թէ՛ յետագային երբ Աւետիսն ալ կանչուի, ինք երթայ իբր «Աւետիս»:

Աւետիս մարզանքի երեք ամիսը կը լրացնէ Հալէպ

և սակայն կռահելով որ պիտի չկրնար երեք ամսուան ծառայութեամբ արգասալի գինուորութենէ, և երբ կը խորհէր կերպ մը ձերբազատուելու մասին, պատահական արկած մը կու գար իրեն օգնութեան:

Յուրա գիշեր մը, լեցուն կրակարանի հաճելի ջերմութեան տակ ածխահար եղած էին գինուորներէն 10 հոգի և մահէն մազապուրծ՝ հիւանդ արձանագրուած էին ամբողջ կազմով:

Աւետիս այս բարեգէյ առիթէն օգտուելով կը յաջողի 15 օրուան օգափոխութեան արտօնագիր մը ձեռք բերել և վերադառնալ Անթէպ, ուր շնորհիւ ազգեցիկ գինուորականներու միջնորդութեան կը յաջողի արձակման թուղթը առնել հրկու ամիս ետք: Զինուորական ծառայութեան այս կարճատեւ շրջանին էր որ ան ձեռք բերած էր գինուորական մարզի մէջ իր ունեցած ամբողջ նմանութիւնն ու փորձառութիւնը:

3

Թուրքիոյ այլ քաղաքներուն և գիւղերուն նման, Անթէպի մէջ ևս տեղահանութենէն անմիջապէս առաջ խուզարկուեցան հայոց տուններն ու խանութները, և ձերբակալուելով բանտարկուեցան բազմաթիւ հայեր:

Խուզարկութիւնները ընդհանրապէս վտանգաւոր արդիւնք չտուին նախապէս առնուած զգուշութեանց շնորհիւ: Աւետիսինց պարագային ևս բարեպատեհ զուգադիպութիւն մը փրկեց զիրենք վտանգաւոր կացութենէ:

Խուզարկութեանց կատարուելիք օրը առաւել, երբ Աւետիս գործատեղի կ'երթար, առջեւէն գացող երկու թուրք պաշտօնեաներու խօսակցութենէն կ'իմանայ նոյն օրը կատարուելիք խուզարկութեանց մասին: Նախ խընդիրը կը տեղեկացնէ սերիշներուն եւս, և տուն վերադառնալով իր կարգին բոլոր կառնածելի իրերը, զիրքերն ու թուղթերը մաքրագործելով կ'անհետացնէ:

Գալէմքեարեաններ վերջին տարիներուն իրենց խա-

նութի ետեւի փոքոցի տունը, արհեստանոցի պէտքերուն յատկացուցած և իրենք Փայանթպ հայկական թաղը բնակութիւն հաստատած էին: Աւետիս բացի իրենց ասն մէջ ունեցած թաքստոցներէն ունէր հետապնդումէ հոռու սչ-կառնածելի ա՛յլ վայրեր. իր վտանգաւոր գոյքերուն մեծ մասը այգւիսի տեղեր գետեղուած էին, ինչպէս նաև Մարիամ հօրաքրոջը տունը:

Տեղահանութենէն շատ առաջ Աւետիս իրր յեղափոխական և կառնածելի անձ թրքական իշխանութեան ուշադրութիւնը գրաւած էր և տունն ու խանութը երեք չորս անգամ զանազան պատրուակներով լուրջ խուզարկութեանց ենթարկուած էին: Հետապնդուած էր առանց որեւէ փաստացի ամբաստանութեան և դրական արդիւնքի: Սակայն տարագրութեան նախընթացին՝ այս վերջին խուզարկութիւնը կատարուած մանրազնին պրպտումներով, կը գերազանցէր նախկինները: Տունին բոլոր կասկածելի անկիւնները, ծակն ու ծուկը փորեր, քանդեր, տակն ու վրայ ընելով պրպտեր էին. նոյն թիւ անկողիներուն ու վերմակներուն բուրդերը դուրս թափած՝ իրար խառնած էին, առանց կառնածելի հեռք մը ձեռք անցնելու:

Իրենց խանութի ետեւի տունը, որ կը գործածուէր նոյնպէս իրր գործատեղի, որուն մասին տեղեկութիւն բրինք վերեւ, կը խուզարկեն կատարեալ մանրամասնութեամբ և դարակի մը գզրոցին մէջէն՝ 20 օսմանեան ոսկի գտնելով կը վերցնեն, հաւանաբար իրր «*սիւս փիւսար*» ակռայի վարձք, կաշառք:

Այս մանրակրկիտ խուզարկութեանց յաջորդեցին ընդհանուր ձերբակալութիւններ: Քաղաքին երեւելիներուն հետ բանտարկուեցան նաև Մելիքոն Ուստան և երկու զաւակները՝ Յարութիւն և Աւետիս:

Շնորհիւ ազգու միջնորդութեանը Հաճի Հիւմի (*)

(*) Հաճի Հիւմիին հանգսեան կոչուած գինուորական մըն էր: Պատերազմի շրջանին, յիւսիսի բնագոյնէն Անթէպի

էֆէնտի, որ անշահախնդիր բարեկամն էր Մեղքոն Ուստային, կարելի եղած էր երեք օր վերջ ազատ արձակել տալ զիրենք: Մնացեալ բանտարկեալները ազատ ձգուեցան 9-10 օր յետոյ:

Աւետիսի սեպանեան զբաղարանին մէջ կար գերմաներէնէ հայերէնի թարգմանուած ձեռագիր մը, բնագիրէն առնուած նկարներով, կարմիր կաշքով, լաթակաղմ միջակ ծաւալով գիրք (*) մը, որուն առաջին մասը յատկացուած էր գերման զինուորական զրութեանց նկարագրութեան, սովորական մարզանքէն մինչև յարձակումն ու նաշանը բացատրող 9-10 գլուխներու մէջ, զինուորական բոլոր շարժումներն ու կրակելու ձևերը՝ պատկերներով լուստարանուած:

Գիրքին երկրորդ մասը յատկացուած էր քիմիական ծանօթութիւններու և բաղադրութեանց, յատկապէս պայթուցիկներու պատրաստութեան և այլ զինուորական գիտելիքներու:

Փորձանքի մը դէմ ապանով ըլլալու համար, Մարիամ հօրաքոյրը, իրենց քով պահուած շատ մը կտակածնիլ գոյքեր, գիրքեր և թուղթեր, չալին առկ պահած՝ տարաւ թափեց Այն Լեպէն գետակը: Իսկ յիշեալ գիրքը ցոյց տալով եղբորս Տրդատ Կիւլէսէրեանին՝ կ'ըսէ. — Այս ալ վտանգաւոր երեւոթ մը ունի, տես բուռնական տար-

մէջ հաստատուած եր Սենտիներու արհեստանոց-գործարանը: Այս հեռասնս եւ հայասեր մարդուն հիմնել տուած գործարանին մէջ աշխատող մօտ 300 հայ զինուորներու քննարկներ զերծ մնացին տարագրութեան, սակայն հակառակ քափած կորովի ջանքերուն, ան չէր կրցած Գալեմբարեանները եւս ազատել իրենց հաստակաւորներու հալածանքէն: Սակայն մեղմաբար իրենց յանձնարարած եր չհեռանալ Հայկաթն:

(*) Այս գիրքն ներկայիս կը գտնուի Աւետիսի գրադարանի գրքերուն շարքին, հիանալի ձեռագրով բնագործակուած գլուխ գործոց մը:

րինակ պատկերներ կան մէջը, այս ալ տանիմ նետեմ գետը . . . :

Տրդատ կ'առնէ գիրքը գաղտնի տեղ մը պահելու նըպատակով. կը բերէ հօրս խանութը, գաղտնագողի աչքէ կ'անցնէ և կը թաղէ գոյն խանութին խորքի անկիւնը, փճացումէ զերծ պահելու ամէն կանխազգուշութեամբ:

4

Ճակատագրական օրեր կ'ապրէր Անթէպի հայութիւնը: Տարագրութիւնը սկսած էր հայահոծ բնակչութեամբ կեդրոններէն. խիստ մտահոգիչ լուրեր կը հասնէին մասնաւորապէս Պսիւէն: Տեղահան հայերու կարաւաններ, զլխաւորաբար Զէյթունէն և Մարաշէն, կ'անցնէին ամէն օր Անթէպէն դէպի հարաւ-արեւելք: Կիներու, մանուկներու յագնած անօթի ու ծարաւ բազմութիւններ՝ սըրտամալիկ և աղիւսարչ տեսարաններով: Շատեր կորսնցուցած էին իրենց սիրելիները. մարտկաւելով, խոշտանգուելով և թալանուելով բարբարոս ժանտարմնիւրու կողմէ կը քշուէին դէպի անձանթ ուղղութիւններ:

Անթէպի հայութիւնը այս գաղանտային երեւոթմանը ունի տես չէր կրնար վստահիլ և հաւատք ընծայել թուրքերու այն խօստումին, թէ՛ Անթէպի հայութեան համար գաղթ պիտի չըլլայ: Անթէպի հայերը անշուշտ այնքան միամիտ չէին, հաւատալու թէ ամբողջ հայ ժողովուրդին դէմ ծրագրուած ընդհանուր աղէտէն զերծ պիտի մնային իրենք: Եւ անոնք քաջատեղեակ թուրքին նպատակներուն ու նկարագրին՝ վստահ էին թէ կոտորածի և տեղահանութեան կարգը պիտի գար նաեւ իրենց:

Դէպքերու այս լուսին տակ կը ծրագրուէր դամարել համաժողովրդական ժողով մը, 28 ներկայացուցիչներով, որուն միակ օրակարգն էր օրուան հրատապ հարցը, տարագրութեան համակերպիլ, թէ ո՛չ: Թեր ու դէմ բռնուն վիճարանութիւններէ ետք, տկամայ սրտում կ'առնուէին համակերպիլ հրամանին:

Աւետիս որ անդրգուհի միացեր էր դիմադրութիւն

կազմակերպելու իր տեսակետին մէջ, միակ անձը 27-ի դէմ, տեղի կուտայ անսալով Հայ կաթողիկոսներու Առաջնորդ Տ. Վարդան Վրդ. Պաղչէճեանի հետեւեալ թելադրանքին.

«Գովելի է հեռառեւութիւնդ, քաջ և առաքինի կեցուածքդ: Համամիա եմ տեսակետիդ ամէն կերպով: Ես ալ զինավարժ եմ և մահէն սոսկացող մը չեմ. ասիկա գիտեն ժողովականները և դուն ալ: Սակայն ուրիշներու կեանքին պատճառ չըլլալու համար՝ չեմ կրնար ստանձնել պատասխանատուութիւնը, համակերպելով՝ պիտի ըմպեմ լեղի բաժակը: Ուստի պիտի խնդրէի որ դուն ալ հետեւէիր մեզի»:

* * *

Անդոնի այդ օրերուն, Աւետիս հարցաքննութեան կը կանչուի ծանօթ հայատեաց՝ Իթթիհատական Քէօրիւքճիւ Հաֆըզըն օղլու Ահմէտ կոչուած պաշտօնեայի մը կողմէ, որ Աւետիսը կը կանգնեցնէ սենեակին հեռուոր մէկ անկիւնը և գրաւոր հարցարանի թուղթ մը քաշելով գործէն, կը սկսի նախնական հարցումներու: Այդ միջոցին պաշտօնեան կը կանչուի քովի սենեակէն:

Շուտափոյթ սրտում մը տալու և զործադրելու վարժ՝ Աւետիս, վայրկեանական մտածումով, թուղթը կը վերցնէ և զայն վրան պահելու հաւանական վտանգը նկատի առնելով, անմիջապէս կը դնէ բերանը, կը ծամէ և կը կլլէ վտանգաւոր այդ վաւերաթուղթը:

Հարցաքննիչ պաշտօնեան վերադարձին, թուղթը զգրոցը դրած կտրծելով կը բանայ զայն, կը սկսի խառնըշտկել ու փնտռել և զարմացած կը հարցնէ, թէ իր բացակայութեան սենեակը մանող-ելլող եղա՞ւ:

— Ո՛չ, կը պատասխանէ, չըլլայ որ միտսին տարած և ձեր գացած տեղը ձգած ըլլաք, կը հեզնէ Աւետիս:

Պաշտօնեան, վստահ՝ թուղթը սեղանին վրայ ձգած ըլլալուն, զարձեալ խառնշտկելով զգրոցը, զայրոյթով կը մռնչէ.

— Իա՛ւ, գնա՛ չիմա, ևս քեզ կանչել կուտամ նսրէն: Աւետիս խնդրոյն էութեան տեղեկանալու հետա-

բըրքութեամբ կը հարցնէ թէ արդեօք կարելի չէ՞ բերանացի շարունակել հարցումները:

— Ո՛չ. այդ իմ գիտնալիքս է, կը զայրանայ շուտրած, հայատեաց պաշտօնեան, խէթ նայուածք մը սեւեռելով «ամբաստանեալին» վրայ:

ԱՒԵՏԻՍ ԳՎԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

1

Աւետիսին համար հարցաքննիչ պաշտօնեային անգամ մըն ալ ներկայանալու հարկ չի մնար: Գալէմքեարեանները եւս 1915-ի Յուլիս 17ին, քսան չորս ժամուան միջոցին քաղաքը ձգելու հրաման ստացող 50 ընտանիքներուն հետ ճամբայ կ'իյնան Աղնա - Գոյունլույի վրայով դէպի Հալէպ, միասին վերցնելով մանր գույքեր միայն և խանութ, առն, կահ-կարասի, գործիք, ամէն ինչ ձգելով տեղւոյն վրայ:

Անթէպի թուրք պաշտօնէութեան հաւատարմով, առաջին քանի մը կարաւաններով մեկնողներ թոյլատրւած էին հաստատուիլ իրենց նախընտրած վայրերը. թէ՛ այս տեղահանութիւնը Անթէպի քաղաքը հայութեան համար չէր, թէ՛ գացողներ առժամանակեայ քանի մը ամսուան համար կը մեկնէին, թէ՛ պէտք չկար տան կարասիները միասին տանիլ կամ ծախել. կրնային զանոնք տան մէջ թողուլ, դուռը կղպել և բանալին վրան իսկ ձգել, կամ միասին առնել, վստահ ըլլալով իրենց վերադարձին:

Բայց ո՛չ ոք այնքան միամիտ էր, որ հաւատարայդ կեղծ թելադրութիւններուն, այնպէս որ Անթէպ շուտով պարպուեցաւ իր շուրջ 35,000 հայութենէն շտաբիչ բացառութեամբ, քչուելով նոսրացած Հալէպ և յետագային Սուրիոյ հարաւարեւելեան շրջանները, մինչեւ Sker-Qor:

Աւետիս ծանօթ էր Հալէպ քաղաքին, որովհետեւ նախապէս մի քանի անգամներ առիթը ունեցած էր այցելել հոն, առեւտուրի համար և այլ նպատակներով: Ան հոն

սենէր օտար և տեղացի ծանօթներ: Սակայն այս անգամ քաղաքը խորթ կը թուէր և կարգ մը ծանօթներն իսկ անծանօթ կը ձեւանային իրեն:

Քաղաքի բնակչութեան խառնուած էին գաղթական բազմութիւններ, իրենք ալ ընտանեօք նետուած՝ մարդկային թշուառ այդ ալեկոծութեան մէջ, մերկացած իրենց հրէկուան ունեցածներէն, ենթարկուած էին անյոյս և անստոյգ կացութեան մը: Հակառակ սմանց կողմէ տըրուած հաւատարկներուն, չէին կրնար նոյնիսկ քաղաքին մէջ համարձակ շրջիլ, կամ տեղաւորուիլ կրպակի մը մէջ և գործի մը ձեռնարկելով օրապահիկ մը ապահովել:

Աւետիս որպէս վաղուց ճանչցուած վտանգաւոր «գօմիթաճի»՝ իթթիհատական պաշտօնեաներու կողմէ յաճախ կ'ենթարկուէր հետապնդման և հարցապնդումի:

Օր մը, երբ բարեկամի մը խանութը նստած էր, ստիկան մը ներկայանալով խանութպանին, կը հարցնէ թէ՛ — Անթէպի Աւետիս Գալէմքեարեանը կը ճանչնա՞ր և ո՞ւր կարելի էր գտնել զայն: Խանութպանը առանց վարանելու, անմիջապէս կը պատասխանէ, թէ՛ այո՛, լաւ կը ճանչնար, բարեկամն էր, բայց երկու օր առաջ քըշուած էր Հալէպէն:

Այս միջադէպէն հազիւ շարաթ մը ետք, հայու մը ցուցմունքով կը ձերբակալուի Աւետիս և դէպի գաղթական տարւած միջոցին, կարեւոր գումարի մը զօրութեամբ կ'ազատէ օձիքը, իյնալու համար ուրիշ փորձանքի մը մէջ:

Հակառակ առնուած կանխադրուածութեանց, դիշեր մը, Աւետիս ստիպողական գործի մը համար դուրս ելած պահուն դարձեալ կը ձերբակալուի: Ոստիկան մը կը փակի օձիքէն. կաշառքի խօսքն իսկ չի փորձեր ընել ան, քանի որ վրան դրամ չունէր: Ոստիկանը զինք ազատ արձակելու տրամադրութիւն ցոյց չէր տար, և որեւէ կերպով համոզուելու նպատակ չունէր: Աւետիս ճարահատ բռնեցքի զօրաւոր հարուածով մը կը զգեսնէ պաշտօնեան ու կ'անհետանայ մութին մէջ:

Բայց անձնական և ընտանեկան անասոյգ այս կացութեան տուժեւ համազգային բնաջնջումի ահաւոր երեւոյթն էր որ իրապէս կը տանջէր Աւետիսը:

Տարագիր հայութեան ամէն օր հասնող կարաւաններուն տառապանքին և սրտաճմլիկ տեսարաններուն տկանաւես, և ահաւոր կոտորածի մը հեռանկարը սըրտին՝ Աւետիս կը տազնապէր և կ'ողբար դառնօրէն: Ան կը վերջիշէր 28-երու ժողովին որոշումը, եւ կ'ըսէր ինքնիրեն.

— Արդեօք այս խեղճերուն մեծաւորնե՞րն ալ խուսափեցան պատախանասուութիւն ստանձնելէ եւ որոնցին համակերպիլ նախագորին: Եւ տեսնելով բախտին յանձնուելու յօտարակամութեան հետեւանքներն ու ճակատադրին դաժան խաղը, կ'ընդվզէր հոգին: Այնպէս որ ան կ'սրսընցուց իր քուսնն ու հանդիսաւ և առաւ մը դարձանքով տեսաւ որ մազերը գիշերուան մը մէջ ճերմկած էին:

2

Մեկքոն Ուստայի ընտանիքին համար կեանքի դրամիդակ չըջան մը սկսած էր: Ինչպէս բոլորին, իրենց համար եւս ապագան մութ էր և ներկան անասոյգ: Բարեբախտարար հալէպարնակ հայու մը ասպնջականութիւնը կը վայելէին մասամբ:

Այն օրերուն, Թուրքիոյ Չորրորդ Զօրաբանի ընդհանուր հրամանատար՝ Ճէմալ Փաշան պատահական այցելութիւն մը կուտար Հալէպ:

Հաղուադէպ այս առիթը օգտագործելու յայտով, Մեկքոն Ուստա, հալէպարնակ անթէպցի կարող փաստարան նիդիպլեան Գրիգորին կողմէ դրի առնուած աղերսողութիւն մը, Մահակ Պաղտասարեանի պատկանող և իրենց ձեռակերտը եղող դեղին պղինձէ շինուած կրակամանը առած՝ կը դիմէ Օթէլ Պարոն, ուր իջեւանած էր փաշան:

Աղերսողին տակը իրրի ստորագրութիւն գործածուած կնիքը՝ ՄԵԼԻՔՈՆ ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ, փա-

շային ուշադրութիւնը կը գրաւէ և ներս կանչել կուտայ Մեկքոն Ուստան:

Կնիքը որ ծանօթ եկած էր հրամանատարին, սւնի

Երանելի հի՛ն օրերէն յիշատակ մը Մելիօն Ուսայեհ, իր արհեստակիցներով եւ բարեկամներով, Անթէպի զբօսավայր Գովաղլըք կազմակերպուած պոյոյի մը առթիւ: Կեդրոնի մօտ՝ ձախին, առաջին փաթթոցաւորը, Ֆեսին վրայ կիսանշանով մը, Մելիօն Ուսան է:

հետեւեալ հետաքրքրական բացատրութիւնը:

Տարիներ առաջ, ձէմալ Փաշայի անթէպցի հրեք դասընկերները, Փաշայի կուսակալ նշանակուելուն առթիւ, Գալէմքեարեաններու ձեռագործ, դեղին պղինձէ հոսք (սամավար) մը կը նստիւն իրեն որ դրոշմուած էր միեւնոյն կնիքով: Այն ատեն Փաշան հաժարանց դո՛ւ մնացած ըլլալով նստէրէն, դնա՛տաւ էր այս թանկարժէք չինութեան դեղարուեստական կառուցուածքն ու նրբութիւնը: Եւ հիմա այս երկու կնիքներուն նմանութիւնը տեսնելով, զայն չինաց վարպետին անձամբ ծանօթանալու փափաքով, սնկնդրութիւն կը շնորհէ և ներս կանչել կուտայ Միլքոն Ուստան: Միասին սուրճ մըն ալ տանելով, կը հարցնէ թէ ի՞նչ խնդրանք ունի իրմէ:

Միլքոն Ուստան գտած ընդունելութիւնէն քաջալերուած կ'ըսէ.

— Մեզ անապատները պիտի քչեն վահմ. Փաշա, մենք ֆէլլահ-պէտէվիներուն հետ ինչպէ՞ս կրնանք ապրիլ. շնորհք ըրէք մեզի քաղաքի մը մէջ բնակիլ, որ մեր արհեստը կիրարկելով, աշխատինք տպրուստ մը ապահովել:

Փաշան անմիջապէս կը հրահանգէ իր գիւնապետին, Գալէմքեարեան ընտանիքի հօթը անգամներուն արտօնագիրը մը պատրաստել Դամասկոս բնակութեան համար: Եւ համակրութեամբ բացատրութիւն կուտայ Միլքոն Ուստային թէ՛ «Զիրենք Հալէպ թողելու պարագային, իրմէ հեռու կրնայ անախորժութիւններ պատահիլ, իսկ Դամասկոսի մէջ իր անմիջական հսկողութեան տակ աւելի ապահով կրնան ըլլալ»:

Արտօնագրին (վեսիգա), իրենց համար փրկարար վաւերութեամբ մը ըլլալը բացատրելով, կը յանձնարարէ խնամքով պահել զայն: Եւ կրակարանը նստէր ընդունելու առաջարկն ալ մերժելով, կը թեւադրէ կարելի կարճ ժամանակամիջոցին փոխադրուիլ Դամասկոս:

ձէմալ Փաշայի վեսիգան թէեւ վերջ կուտար Հալէպի իրենց անապահով վիճակին, սակայն Դամասկոս բնակութիւնն ալ անգործ տպրելակերպ մը չէր երաշխաւորած իրենց, արուած ըլլալով Անթէպէն հեռացուելէ ի վեր իթթիհատականներուն կողմէ կտարուուղ հետապնդումները, որոնց յաճախ թիրախը կ'ըլլար մանաւանդ Աւետիս: Հալէպի անգործ և տաղակալի շրջանը դրեթէ սպառած էր իրենց նիւթականն ու այլ վաճառելի արժէքաւոր առարկաները:

Դամասկոս հասնելով, 10-12 օր պահուի մը մնալէ յետոյ կը ծանօթանան տեղահանութիւնէ առաջ Դամասկոս հաստատուած, անթէպցի Պաղարպաշեան ընտանիքէն Պրն. Արմենակին: Յիշեալին աջակցութեամբ կը վարձեն յարմար բնակարան մը և Սուր-Սարուհաէն ալ կը կարգադրեն խանութ մը: Այս ազնիւ հայրենակցին բարեացակամութեամբ իրենց կը տրամադրուի բաւարար անկողին և այլ առանձին անհրաժեշտ առարկաներ:

Հազիւ գործի ձեռնարկած, պետական և զինուորական բարձրաստիճան պաշտօնատարներ և փաշաներ, միտի հետ առած քաղցած դայլերու նման իրարու հետեւէ կը սկսին այցելել իրենց խանութը: Ամբողջ ընտանիքի անդամներով աշխատանքի լծուած՝ երբ հազիւ կրնային համեստ առօրեայ մը ապահովել, ձրիակերներու անյադ որկորները կաշառքով լեցնելու հարկադրանքն ալ յաւելեալ մղձաւանջ մը կ'ըլլար իրենց համար:

Թէեւ պաշտպանուած՝ Սուրիոյ Զինուորական Գերագոյն Հրամանատար ձէմալ Փաշայի վաւերական արտօնագրով, սակայն Գալէմքեարեաններուն համար կարելի չհղաւ չորրորդ բանակի կեդրոնատեղին եղող Դամասկոս քաղաքի իթթիհատական բարձրաստիճան զինուորականներուն և լրատական ցանցերուն հետապնդումէն քուլորովին ձերբազատուիլ: Ասանք իրենք իրենց պարտականութիւնն առած էին ըստ կամայականութեան, հետա-

պընդել նամանաւանդ Աւետիսը: Փրկուելու համար այս անհաճոյ կացութենէն և ապաւինելով Փաշային դերազոյն հեղինակութեան, հայր և որդիք կ'որոշեն ձեւով մը Աւետիսը ծանօթացնել ձէմալ Փաշային, օգտուելու յոյսով այդ օրերուն անոր ցոյց աւած բարեացակամ վերաբերմունքէն զաղթական հայաւթեան հանդէպ, երբ արարենբաւ համար այնքան խիստ և անդիջող էր ան, ինչպէս թալէտթ և էնվէր վայրագ ու զազանային էին հանդէպ հայ ժողովարդին:

Վերայիշելով ծանօթացման առիթ ստեղծելու նկատումով, Գալէմբերեաններ կը չինեն ինքնատիպ քանդակահիւս արձաթէ սպաս մը, որեւէ խմբիք հրամցնելու համար: Ախտէ մը վեց աքաղաղածեւ բաժակներով, որոնք պիտի լիցուէին ամսէին կեդրոնը դրուած աղանակերպ սրուակի մը ընդունարանէն, կաուցէն հոսեցնելով խմիչքը, կաթարիչին վրայէն մատի սեղմումով մը:

Այս զեղաքանդակ ձեռակերտով Աւետիս կը ներկայանայ Փաշային: Զօրավարը հիանալով անոր չինուածքին և զօրծածութեան ինքնատուութեան, կ'առաջարկէ փոխարժէքը վճարել, խմելու փորձ մը եւս կատարելով «աղանի» կաուցէն հոսող հեղուկէն: Աւետիս քաղաքավարութեամբ դիմել կուտայ թէ՛ արհեստաւորի մը զուգնաքեայ ձեռակերտ նուէրն էր ան Փաշային, թէեւ ո՛չ արժանի նուէր մը իրեն համար:

Փաշան աւելի զգացուած կը պնդէ անպայման վըճարել փոխարժէքը, սակայն Աւետիս քաղաքավարութեամբ կը մերժէ ընդունել զայն ըսելով. «Մենք զմեզ լիովին վարձատրուած կը զգանք արդէն վայելելով Փաշային բարձր հովանաւորութիւնը»:

4

Աւետիս հազիւ ծանօթացած Փաշային, նոյն օրերուն իսկ իթթիհատական պաշտօնատարներ կը տեղեկացնեն զօրավարին թէ վասնգաւսը հայ գովիթաճի մը ազատ համարձակ կը չըջէր քաղաքի մէջ:

Փաշան կը հրամայէ հետապնդել և ձերբակալել այդ յանդուգն աւագակը և իր ներկայութեան բերել անմիջապէս:

Աւետիս կը ձերբակալուի Ս. Ծննդեան իթման դիշերը և ուղղակի կը տարուի Փաշային առջև՝ ստապատիր տմբաստանագիրով մը:

Փաշան երբ Աւետիսը կը տեսնէ, աննշմար ժպիտով մը կը հրահանգէ.

— Ազատ արձակեցէք որ իր տունը երթայ արուեստագէտ «գօմիթաճի»ն և ինծի բերէք վասնգաւսը «գօմիթաճի»ն:

Փաշայի այս անսպասելի հրամանէն յուսախաբ, Աւետիսի հաշիւը մաքրելու հետամտող իթթիհատականներ կը սկսին թաղուսն զործունէութեան, իրենց նպատակին հասնելու համար:

Օր մը, մաքուր հազուած և քաղաքավար երեւոյթով վայելուչ երիտասարդ մը ներկայանալով, ինքզինք կը ծանօթացնէ սրպէս զազանի ստիկան, ցուցնելով իր զինանշաններն ու վաւերաթուղթը և կը հրաւիրէ Աւետիսը հետեւիլ իրեն, զինուորական կեդրոն երթալու համար: Ոստիկանին ճամբան շեղեցնելով տարբեր ուղղութիւն մը բռնելէն կասկածելով Աւետիս անոր դիմել կուտայ թէ սխալ ճամբով կ'երթան: Սակայն մարդը, քիչ առաջուան քաղաքավարութիւնը մէկզի ձգած կը ստատէ և կը սպասնայ լուսթիւն պահել ու հետեւիլ իրեն:

Աւետիս կուսնելով թակարդի մը ինկած ըլլալը, կը մտահոգուի և ազատուելու միջոցներուն մասին կը մտածէ:

Կաշառ՝ք... անհնար. մարդը կաշառուուի երեւոյթ չունի և մանաւանդ՝ Աւետիսին քով բնաւ գրամ չկայ:

Փախուստի գիծիւ անկարելի կը թուի. մարդը աջ ձեռքը դրպանի զէնքին վրայ՝ կը հակէ սրսին:

Պաշտպանութեան փորձ մը... բայց ինք քովը զմեզի մը անգամ չունի, մտաւ հրազէնի բլթակին վրայ պատրաստ եզոզ ստիկանի դէմ:

Եւ իբր վերջին յոյս կը վերայիշէ, Հալէպ ստիկանի

մը դէմ օգտագործած բռնանքը: Սակայն նորէն իր ծանօթ պաղարիւնութեամբ, և պարագայի բացառիկ պայմանները նկատի առնելով, կը դիմէ սղոթումի քաղաքականութեան, միշտ ուշադիր մարդուն իւրաքանչիւր շարժումին... և կ'ըսէ:

— Ինձի նայէ բարեկամ, ես յաջո՞՞ծ եմ պետերուն դատապարտուած մէկն եմ, սակայն մահէն ալ վախցող մը չեմ: Անթապէն ելած օրէն տողին և նոյնիսկ շատ աւելի տառջ, պատրաստ եմ ամէն հաւանականութեան հանդէպ, ուր որ ալ ըլլայ, թէ՛ որս ձեռքով, ի՞նչ միջոցով և ի՞նչ պայմաններու տակ. բայց նոյնը չէ սպաննողի պարագան. ոեւէ երկ մարդ (*) պաշտօնեայ մը պիտի չդիջանէր դաւադրութեամբ ամարդի սճիր մը գործել, այլ իբր պատուախնդիր անձ, գտնէ անհատապէս ցոյց պիտի տար իր ազամարդ ըլլալը...»: Մինչ այդ, սոսիկանը միջամբտեղով կ'ըսէ Աւետիսին:

— Հո՛ս նայէ աղօսուե, առաքելութեանս նպատակին ճիշդ թափանցեցիր... բայց համակրելով արի կեցուածքիդ, խօսելու քաջութեանդ և խիզարարութեանդ, որովհետեւ ես ալ ազամարդ եմ, ազատ կ'արձակեմ քեզ... գործի՛դ դնա: Մարդկային այս վերաբերմանս ունի նաև ուրիշ պատճառ մը որ հաւանաբար իմանաս յետագային:

5

Վերսիշեալ դէպքէն մի քանի օր յետոյ, նոյն սոսիկանը խանութ կը ներկայանայ թուրք կնոջ մը բնակեցութեամբ և սովորական բարեւէ հաք, Աւետիսը ցոյց տալով աիկնոջ, կ'ըսէ:

— Վեր առ քօղդ և դիմէ սա երիտասարդը, կորսուած աղուդ կը նմանի՞ թէ ո՛չ:

(*) Էրիկ մարդ յորջորջումս (բրեքեն՝ էրքէկ) փոխաբերաբար կը նշանակէ պատուախնդիր, արժանապատուութեան տէր մարդ, բացի սղամարդ նշանակութենէ:

Կինը Աւետիսը լաւ մը զննելէ հաք, տամուկ աչքերով և յուզուած ձայնով գողանի սոսիկանին դառնալով կը պատասխանէ:

— Տղա՛ս, Ռեզա (գաղտնի սոսիկանին անունը), այս երիտասարդը ճիշդ քու կորսուած եղբայրդ է և անոր փոխարէն իմ որդիս. մայրական զգացումներուս սիրոյն հոգ տար իրեն և ընտանեկան պարագաներուն, ես ալ երբեմն այցելելով հոս, կարօտս կ'առնեմ... լաւ ակննջ տուր ըսածիս... եթէ ո՛չ, կաթս հարամ կ'ընեմ քեզի:

Տրուած բացատրութենէն ի յայտ կուգայ որ Ռեզան եղբայրը պատերազմի ճակատին վրայ կորսուած է. և Ռեզա Աւետիսին խօսքերէն ազդուած, իբր «ազամարդ» արժանապատուութիւնը վերաւորուած զգալով և եղբորը ճակատադիրը մտաբերելով կը հրաժարի իրեն վիճակուած ամարդի սճիրը գործադրելէ և իբր միլիթարութիւն, սզաւոր մայրը կ'առաջնորդէ եղբորը նմանութիւն ունեցող Աւետիսին մօտ և մօրը թախանձանքին ընդառաջելով, այդ օրէն տողին Աւետիսին հետ անկեղծ բարեկամութիւն մը կը հաստատէ:

Ժամանակ մը հաք, Ռեզան հազարապետի համադրեստով և ուրիշ սպայի մը ընկերակցութեամբ, Գալէմքեարեաններու գործատեղիին դիմացը գտնուող գլխարկավաճառի մը խանութը կը մտնէ, այնպիսի տառն մը երբ Մեղքոն Ուստան հացով տրմաւ և աղաքն ալ խարկուած սիսեռ (շեպլեպի) կ'աւտէին: Զինուորականները հետաքրքրուելով, խանութպանէն կը տեղեկանան թէ՛ վարպետները իրենց կէսօրուան սովորական ճաշն էր որ կ'ընէին: Զինուորականները երեք չէին կրնար երեւակայիլ որ համբաւաւոր այս վարպետները աղքատ չքաւորութեան մէջ ինկած ըլլային, և խղճահարկելով այս յայտնութենէն, անմիջապէս կ'որոշեն իրենց կարգ մը անվճար մնացած ապսպրանքներուն փոխարժէքը վճարել, և հակառակ Աւետիսին մերժելուն, թէ հարկ

չկար անցած նիւթական հաշիւի մը խօսքը ընել, մին 8 օսմ. սակի իսկ միւսը 14 օսմ. սակի վճարելէ զատ, իբր բարոյական հատուցում և օժանդակութիւն, սպան իրենց կուտայ արտօնագիր մը պարենաւորման կեդրոնէն զեղ- չեալ գիներով պարէն ստանալու, իսկ Ռեզան ալ կը կարգադրէ օրական հացերնին ապահովել և ա՛յս աշխար- սի տանն մը, երբ հազարաւորներ պոչ բռնած հաղիւ կրնային քանի մը հաց ձեռք ձգել, ի գին ժամերով սպա- սումի: Այս կարգադրութիւնը կը շարունակուի մինչեւ թրքական սեփերու Դամասկոսէն քաշուիլը:

Այս դէպքերէն չորս տարի ետք, Անթէպի ինքնա- պաշտպանութեան շրջանի գինադատարին, հայ և թուրք գինուորականներու հանդիպումի մը առթիւ, Աւետիս կը տեղեկանայ թէ թուրք միլիթական շարժումի նրամանա- ւարներէն Արսլան Պէյ կոչուածը, նոյնինքն քրիստոյի դադանի ստիկան Ռեզան է:

6

Տարագրութիւնը շրջան մըն էր երբ իւրաքանչիւր թուրք պաշտօնատար իր գազանային կիրքերուն յազուրդ աւալու համար, նախընտրած ձեւով կը վարուէր հայուն հանդէպ: Օր մը Աւետիս պատահականօրէն դարձեալ ձեռ- բակալուելով չուկան, կ'արգելափակուի մզկիթի մը կից՝ մութ նկուղ մը: Հստ կը մնայ երեք օր երեք գիշեր ա- ռանց սրիւէ հարցաքննութեան և սնունդի: Արգելաբա- նին նեղ ու փոքր լուսամուտէն Աւետիս նշմարելով ծանօթ հոյս մը պատահական անցնիլը, ձայնելով զայն, կը խնդրէ լուր տալ իր մասին տունը կամ խանութը, որ գիմում մը կատարեն Հիւսնի Փաշային:

Բարեբաղդաբար այս անգամ ալ յիշեալ Փաշային անմիջական միջնորդութեամբ, Աւետիս կ'ազատի արգելա- բանէն, իր ընտանեկան պարագաներուն իսկ անձանաչե- լի վիճակի մը մէջ:

Ճէմալ Փաշայէն ետք, որ յաճախ կը բացակայէր Դամասկոսէն, Հիւսնի Փաշան եղած էր Դալէմքեար-

եաններու անմիջական հոգատարը, տանէ մը իվեր ան- կեղծ բարեկամութեամբ մը կապուած ըլլալով իրենց:

Բայց ինչպէս գիտել տալինք վերեւ, բարեխիղճ հո- գատարներու կողքին կային նաեւ հոգեառներ, սրտնց քմահաճ սանձաւթիւններէն կարելի չէր ձեռքազատուիլ վերջնականապէս:

Ճէմալ Փաշայի զարմիկներէն Ահմէտ Պէյ կոչուող նորարոյս պաշտօնատար մը, Դամասկոս երթալու ճամ- բուն վրայ կ'իջեւանի Անթէպ, տեղացի թուրքի մը տու- նը: Ի պատիւ իրեն տրուած ճաշկերոյթի մը ընթացքին ուշադրութիւնը կը դրաւեն ճաշատեղանի վրայ արծաթէ շինուած հիւսնալի սպասներ: Հետաքրքրուելով երբ կը տեղեկանայ թէ Անթէպի հայ համբաւաւոր վարպետներուն կողմէ շինուած են անոնք, հետաքրքիր հարց կուտայ թէ ինչո՞ւ արդեօք տեղահաներ էին նման արհեստաւոր ըն- տանիք մը: Տան տէրը կը պատասխանէ.

— «Հայրերնին թէեւ լաւ մարդ էր, պարկեշտ և հուսատարիմ, սակայն իր երկու զործակից սրդիները հայրենիքին թշնամի յեղափոխականներ էին, մանաւանդ Աւետիս կոչուած աղան վտանգաւոր զօմիքաւի մըն էր, զէնքով և զինավարժութիւնով հետաքրքիր: Հայ երի- տաւորութիւնը գինուորական մարզանքի կը վարժե- ցնէր»: Յերբւրեմայ նման պատմութիւններով պատարելէ յետոյ Ահմէտ Պէյի միտքը, կ'ըսէ թէ այս վտանգաւոր ընտանիքը ներկայիս կը բնակի Դամասկոս, վայելելով Ճէմալ Փաշայի հովանաւորութիւնը:

Ահմէտ Պէյ կոչեցեալը երբ Դամասկոս կը հասնի, հարց ու փորձով կը գտնէ Դալէմքեարեաններու զործա- տեղին: Հետաքրքրուելով իրենց զործերով, կ'ապապրէ ճաշատեղանի վրայ մասնաւորաբար հակիթի սպասարկու- թեան յատուկ արծաթէ թանկարժէք սպաս մը: Պէյը գործի տաւրատումին՝ թէեւ կը յայտնէ իր հիացումը, սա- կայն մղուած վայրազ նախանձէն և Անթէպի մէջ ստա- ցած տեղեկութեանց հիման վրայ, չի կրնար զօպել իր կիրքն ու տակալութիւնը, որ կ'արտայայտուէր դէմքին

վրայ: Եւ վճարումին համար յետոյ հանդիպելու խոստումով՝ թիկնապահին կը հրամայէ վերցնել սպասները:

Զրաւարարութեամբ կոպիտ վերաբերումէն և ձրիօրէն վերցուցած արժէքաւոր սպասէն, ով գիտէ ինչ սաղա- յեալական յղացումով կը հրահանգէ թիկնապահին Աւետի- սը բերել իր քով: Վերջինը, բարետիրտ և խղճամիտ Չէրքէզ մը՝ կռահելով Աւետիսին դէմ նիւթաւոր տը- մարդի դաւադրութիւնը, և նկատի առնելով Ս. Յա- րութեան շարժումն զուգադիպիլը, ձգձգումով, Ս. Զառ- կէն յետոյ Աւետիսը կ'առաջնորդէ Ահմէտ Պէյին քով:

Պէյը Աւետիսի հարցաքննութեան ընթացքին, երբ կ'իմանայ թէ ան նախնական ուսում մը միայն ստացած է, զայրոյթով կը դռնէ:

— Վա՛յ շունչանորդի, հապտ ի՞նչ փորձանք պիտի ըլլայիր մեր գլխուն եթէ բարձրագոյն ուսում մը ստա- ցած ըլլայիր, և Անթէպի մէջ լսած յերկրանքներուն տկնարկելով ջգհարօրէն զարմանք կը յայտնէր թէ՛ նը- ման վառնալու վայրէջքով մը և պետութեան տնօրէն թշնամի մը, որ կախաղանի արժանի էր, ինչպէ՛ս սղ ձգուած և հօրեղբորը կողմէ ալ արտօնուած էր ազատ համարձակ շրջադասիլու:

Աւետիսին յանդուգն ու անտարբեր պատասխաննե- րէն կատարած, հետախօսին ընկալուչը վերցնելով կը մոռնէ:

— Հիմա պիտի տեսնես թէ՛ ո՞վ է Ահմէտ Պէյը՝ որուն ի պատասխան Աւետիս՝ կ'ընէ:

— Անշուշտ դուն ալ պիտի իմանաս թէ՛ ո՞վ է ձե- մալ Փաշան:

Ահմէտ Պէյ ստացած պատասխանէն դժգոհ և ինք- նազլուխ առնելիք սրտումին պատասխանատուութեան գիտակից, բարկութենէն դողդղացող ձեռքէն վար կը դնէ դորձիքը և «Գնա կորսուէ տէքիս առջեւէն» բսելով դուրս կը գնէ Աւետիսը:

7

Բնիկ անթէպցի Պաղարպաշեան ընտանիքը Դամաս-

կոս հաստատուած՝ 1905-ին և որպէս սուրիացի զերծ մնացած էր տարադրութեամբ դժբախտութենէն: Ընտանի- քին երէց սրբին Պրն. Արմենակ Պաղարպաշեան, զբա- ղումով մասնագէտ զինավաճառ, տեւական յարաբերու- թիւն ունէր պաշտօնական ազդեցիկ անձնաւորութեանց հետ և շահած էր անոնց անվերապահ բարեկամութիւնը: Ի մասնաւորի ան սերտ բարեկամ ըլլալով, այն շրջանի Դամասկոսի սոսիկանապետ Թէօֆիք Պէյի հետ՝ իր մտե- րութիւնը արդիւնաւորապէս օգտագործած է, ընդհանուր առմամբ բոլոր հայ գաղթականներու և մասնաւորաբար ի նպաստ Գալէմքեարեան ընտանիքին:

Իսկ Ահմէտ Պէյ, որ թէեւ ժամանակաւորապէս ակա- մայ տեղի տուած էր ձէմալ Փաշայի Գալէմքեարեան ըն- տանիքին հանդէպ ցուցաբերած հոգածու վերաբերումին առջեւ, սակայն տեւապէս հետամուտ էր դիւտին դա- ւադրութիւն մը սարքելու: Ան, խնդիրը մանրամասնօրէն կը տեղեկացնէ Անթէպի Մութասարըֆին, և կը հրաւիրէ զայն կտրուկ միջոց մը անօրինելու: Մութասարըֆը, խնդրոյն անմիջական կարեւորութիւն տալով, անձամբ կը փութայ Դամասկոս և հարցը հանգամանօրէն կը ներ- կայացնէ սոսիկանապետ Թէօֆիք Պէյին:

Ըստ Մութասարըֆի նախագծած ծրագրին, վստա- հելի պաշտօնեայի մը միջոցաւ Աւետիս գիշերը տունէն պիտի առաջնորդուէր սոսիկանապետ և առանց որեւէ ձեւակերպութեան, դոց կառքի մը մէջ դրուելով պիտի տարուէր քաղաքէն դուրս ամայի վայր մը, վերջնակա- նապէս մաքրագործուելու համար:

— Դիւրին և զսրծնական միջոց մըն է այս ծրագի- րը, կ'ապահովցնէ Թէօֆիք Պէյ, յատկապէս այս նպատա- կով Անթէպէն մինչև Դամասկոս եկած մութասարըֆը զոհանցելու համար: Սակայն, միւս կողմէ, խնդիրը գաղանարար կը տեղեկացնէ Պաղարպաշեան Արմենակին, թիւղբելով անմիջապէս հետքը կորսնցնել Աւետիսին:

Աւետիս առժամապէս կ'անյայտանայ, գտնելով ա- պահով թաղստոց մը: Սակայն, իրենց դէմ տեւապէս նիւ-

Թուող սաղբանքներէն ձերբադատուելու և անստաց դեղի ծակէն աղատուելու իրրեւ յարմարագոյն և վերջնական ելք, երկու եղբայրներ կ'որոշեն զինուորադրուիլ:

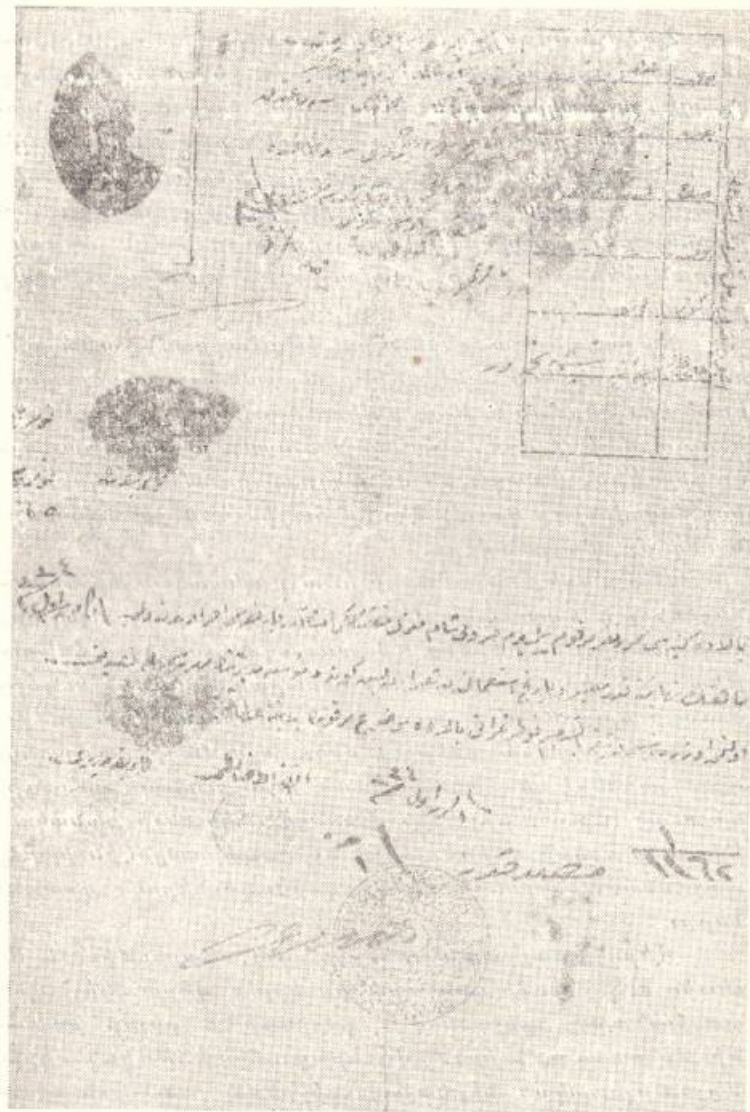
1917-ի Դեկտեմբերին, աղքեցիկ միջամտութիւններով կը յաջողին Դամասկոսի սենաիի գործարանը (Ինշաաթ Ֆապրիգասը) արձանագրուիլ իրրեւ արհեստաւորներ, ուր կարճ տառն մը սրպէս հասարակ բանուոր աշխատելէ յետոյ, գլխաւոր վարիչ կը նշանակուին և այդպէս կը շարունակեն գործը, օրական մէյ մէկ հացով, մինչեւ Դամասկոսի անդլ. բանակներու կողմէ գրաւումը:

Այդ օրերու դառն յուշերուն անդրադառնալով, Աւետիս կը պատմէր. — «Ո՛ր մէկ երաշխիք ունէինք կեանքի ապահովութեան. ապագան անստաց էր և յիշ՝ ոմէն կարգի շարադէտ անակնկալներով. կեանքը սարսափելի սղած էր: Թուրք ձրիակեր գաղաններու քմահաճոյքին ծառայելու պարտաւորուած կը քաշքշէինք մեր գոյութիւնը, հետապնդում, սպառնալիք, ձերբակալութիւն մեր ամենօրեայ մղձաւանջն էին»:

«Այս անտանկի պայմաններուն իրրեւ ելք յարմարագոյն միջոցառումը նկատեցինք զինուորադրուիլ, զէթ մեր կեանքի ապահովութեան համար: Յետագային պարզւեցաւ որ դրեթէ սխալած չէինք մեր որոշման մէջ: Գործարանը իրապէս ապահովութիւն մը բերաւ մեզի. թէեւ բացարձակ փրկութիւն մը կարելի չէր համարել, սակայն կերպով մը մոռցուած էինք և սկսանք աւելի ազատօրէն շրջագայիլ. միայն կեանքի անհախճաբայ սղութիւնն էր որ տաժանելօրէն կը նեղէր մեզ»:

«Համաձայնականներու յաղթական յառաջխաղացքով երբ կացութիւնը բարեփոխուեցաւ և յուսադրիչ լուրեր սկսան հասնիլ, ամմիս (հայրս) թիֆլզէ վարակուելով վերջին հանգիստը գտաւ, 59 տարեկանին, (9 Օգոստ. 1918), անգլիական ոյժերու Դամասկոս մուտքէն երկու ամիս առաջ»:

«Մեր զինուորական ծառայութեան շրջանն ալ տառն մէկ ամիս տեւողութիւն մը ունեցաւ միայն»:

«Ինչո՞ւ թ Ֆապրիգասը»ի կողմէ Աւետիսին տրուած զինուորական վկայագիրը, 1917 Դեկտեմբեր 1

Համաշխարհային Մեծ Պատերազմին (1915—1918), արեւմտահայերու տարագրութեան այս շրջանին, կեանքը կը սղէր արտակարգօրէն: Եւրոպական ապրանքներու ներածումը դադարած էր, առեւարականներու պահեստներն ալ գինուսրական իշխանութեանց գրաւման կ'ենթարկուէին, յատկացուելու համար բանակի բաղժապիտի կտրիքներուն: Հրապարակի վրայ գտնուող ամէն տեսակի ապրանքներուն գինը անմատչելի համեմատութեամբ բարձրացած էր:

Թրքական պանքնօթներու (թղթադրամ) չափազանց անկումով, հնչուն սակիի գինը անհամեմատ բարձրացում կրած էր: Գերման և թուրք գինուսրական իշխանութիւններ, արմատիք գրեթէ ամբողջութեամբ բանակի հաշտոյն կը գրաւէին, յետագային վճարելի պարտաւարակներով, իսկ ժողովուրդը դրամը ձեռքը՝ հաղիւ՝ հազ բաւարար սընունդ մը կ'ապահովէր:

«Անկախ»ի, «Ինքա'ար»ի և այլ պետական արհեստանոցներու և սպասարկութեանց մատակարարներ, պաշարն ու նախանիւթերը իրենց ինպատու օգտագործելով ճոխութեանց մէջ կը լսզային, մինչ հասարակ գինուսրն ու գործաւորը օրական մէկ հացով պարտաւորուած էր սնանիլ: Վերոյիշեալ ապրանքներուն մեծագոյն մասը հայ առեւտրականներէ սեպհականացուած կամ ուղղակի բանադրաւուած (միւսասէրէ) էին: Առոնցմէ նկատելի քանակութիւններ սակիի վերածուելով կը պարարտացնէին բարձր պաշտօնատարներու և իրենց գործակիցներուն գրպանները:

Վերոյիշեալ պայմաններու տակ, Յարութիւն և Աւետիս «Ինքա'ար»ի գործարանին իրրեւ վերահսկիչ՝ պատասխանատու պաշտօնով — գործարանի բոլոր նախանիւթի սպառումը իրենց վաւերացումին ենթակայ — կը բնային պետական ներկայացուցիչներու տեսական առաջարկներուն ընդառաջելով և պատեհութիւնը օգտագործելով, նիւթական մեծ շահեր ապահովել: Հակառակ այս հազուադէպ պատեհութեանց, առանց շեղելու իրենց ուղ-

ղամտութենէն — թերեւս չափազանցեալ պատուախընդրութեամբ — անոնք նախընտրած էին օրական մէկ հացով գոհնալ և մինչեւ վերջն ալ հաստատամտօրէն հարունակել այդպէս:

«Ինքա'ար»ի հաղարպետը քանիցս կ'առաջարկէ Աւետիսին երկուստեք օգտուիլ ներկայացող առիթէն, սակայն այս վերջինին մերժողական կեցուածքէն ջղայնացած՝ օր մը կը պառայ երեսն ի վեր:

— Դո՛ւք Հայերդ պի՛նդ գլուխ մարդիկ՝ պարապ տեղը չէ՛՝ որ այս փորձանքներուն մէջ ինկած էք: Ներկայացող պատեհութիւններէն օգտուիլ չէք գիտեր, և լն...:

Յետագային, ամենավերջին անպատասխանատու պատեհութենէ մը նոյնիսկ, երբ գերման և թուրք բանակներու քայքայուած և խուճապահար նահանջի ընթացքին, «Ինքա'ար»ի պահեստի ապրանքներուն ամբարներն ու ալաղան մեքենաները անխնայօրէն կը կողոպտուէին ժողովուրդին կողմէ, սրունց նոյնպէս մասնակից եղած էին կարգ մը հայեր, չէին ուղած օգտուիլ իրենք՝ Գալէմփեարեան եղբայրներ և իրենց ձեռքը մաքուր պահած՝ մինչև վերջին վայրկեանը:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՒԵՏԻՍԻ ԱՆԹԷՊ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

1

Անգլիական գրական շրջանը Անթէպի համար (1919 Յունուար — Հոկտ.) եղաւ վերականգնման, կարգ ու կանոնի շրջան մը, իբր հետեւանք գրական բանակի կորովի և կտրուկ միջոցառումներուն: Քաղաքը սկսաւ շէննալ, ծաղկեցան տարիներէ իվեր լքուած արան ու այգին, բարդաւածիլ սկսաւ առեւտուրը, նսրանոր դործերու ձեռնարկը և հիմնուեցան զանազան նոր միութիւններ: Մարդիկ ամէն օր կը վերադառնէին ծանօթ մը. կը հանդիպէին անյայտացած բարեկամի մը: Կ'ողջադուրսէին ազգականի մը հետ: 1919 փետր. 28ին տեղի ունեցող Հալէպի «Ճիւմա՛ա Պազար»ի ջարդը, իբր թիւրիմացութեան արդիւնք, չուտով մոռացութեան տրուեցաւ և ամէն ոք ապագայի պայծառ հեռանկարներով գործի փարեցաւ:

Բայց այս ցնծալի և յուսադրիչ օրերու կեանքը եղաւ կարճատեւ: Շուտով ծայր տուին յաղթական պետութեանց ներքին հակամարտութիւնները: Անգլիա դարձուցած էր կողմնացոյցը և կ'օժանդակէր թուրքին: Լքուած էր երէկուան «Փոքրիկ Դաշնակից»ը: Պարտուած թուրքը ի պատուի էր և բարեկամական դարպասումի կ'արժանանար: Անգլիացիք պիտի քաշուէին Հիւսիսային Սուրիայէն և լսյա աշքով կը զինէին թուրքը որ գլուխ կը ցցէր իրենց տեղը գրաւող ֆրանսական հովանաւոր իշխանութեան դէմ:

Աւետիս Դամասկոսէն Անթէպ կը վերադառնայ աշնան սկիզբը: Շրջան ընող զրոյցներն ու երեւոյթները

կը հաստատէին կացութեան վտանգաւոր բնոյթը: Աւետիս հաւատք հունէր օտար պետութեանց կեղծուպատիր խոստումներուն: Թուրքին կողոպտիչ ու ջարդարար նկարագիրը և օտարին երկդիմի ու շահամուլ քաղաքականութիւնը անձանօթ չէին իրեն:

Կանխազգալով թուրքերու կողմէ նիւթուղ դաւադրութեան մը մօտեցող փոթորիկը, ան կը սկսի տեսակցիլ ծանօթ դէմքերու և կուսակցութեանց վարիչներուն հետ, թեկադրութիւններ կ'ընէ կազմակերպուելու և անմիջապէս կանօրէն զինուելու անհրաժեշտութեան մասին: Նոյեմբերին անձնապէս կը ձեռնարկէ ռումբերու չինութեան և պատրաստութեան, ռումբ՝ որ հետագային պիտի կատարէր փրկարար դեր և պիտի կոչուէր «Հայկական Խճճոր»:

2

1919-ի Հոկտեմբերին, երբ Անգլիացիք Անթէպը փոխանցեցին ֆրանսական իշխանութեան, անապահով և տագնապալի կացութիւն մը ծայր տուած էր արդէն, որ չուտով պիտի բացայայտուէր պատահական բաղխումներով, ֆրանսացիներու և թուրքերու միջև:

Հողը ուր ֆրանսացին կը կսիւէր «օճառուած» էր: Թուրքեր առաջին օրէն տակցին ֆրանսացիները: Անոնց զինուորներուն յագնած երեւոյթը յստի ապաւորութիւն ձգեց և «բարեկամ»ի քաղաքականութիւնը որ կ'սկզբնէն սրբեգրիլ, շփացուց անգլիացիներէն սրտապնդուած թուրքը: Անթէպի վերածաղկող կեանքը մէկ օրէն միւսը խոսկեցաւ և ապահովութիւնը կորսուեցաւ: Հայր սկսաւ երկմալ, թուրքը գլուխ կը ցցէր: Ֆրանսացիք ոյժի, ահաբեկումի կտրուկ քաղաքականութիւնը չունեցան և առկէ տուեցին: Անոնք չէին նմանէր խրոխտ և ահադու Գերմանին և չունէին Անգլիացիի սէգ հեծելազուսները փոխանակող ոյժեր, ընդհակառակը իրենց ժամանած օրէն սկսան փշաթելեր քաշել և խրամատներու մէջ ամրանալ:

Քէմալական շարժումը հասած էր մինչև Անթէպի

սահմանը: Թուրքը սկսած էր կազմակերպուել և զինուել: Փրանսացուց ո՛չ մէկ պահանջին գոհացում կը տրուէր: Կը մերժուէին ինչ որ կը թելադրէր, կը պահանջէր կամ կը հրամայէր: Անպակաս էին ցոյցեր, փոկուեցան ճամբաները և կասեցաւ արտաքին երթեւեկը, քաղաքն ալ կորսընցուց իր ապահովութիւնը: Արտաքին յարաբերութիւնները — մանաւանդ պարենաւորումի համար — կը կատարուէին Փրանսական մասնաւոր զօրտնիւներով (զօնվուա - convoi):

Սկսաւ «ներքին դադթ» մը: Հայեր քաշուեցան հայկական թաղերը, իսկ թուրքեր թրքական թաղերը (1): Շուկայ իջնող հայեր կ'անարգուէին, կը վիրաւորուէին եւ նոյն իսկ կ'ըստանուէին: 1920ի Փետրուարին կազմուեցաւ «Խմբիզան Գօմխիօնը» մը (Համաձայնական Յանձնախումբ), հարթելու նման թիւրիմացութիւնները և աւանդական «գարառաշ»ութիւնը վերահաստատելու առաջադրութեամբ (2):

Բայց հակառակ Գօմխիօնի ջանքերուն կարելի չեղաւ կացութիւնը հանգարտեցնել: Պակաս չեղան բազմ-

(1) Ֆրանսացիք ծիծաղեցան եւ աւելորդ զսան այս տեղափոխութիւնը. բայց հայեր բուրք ֆրանսացիէն շատ աւելի լաւ կը ճանչնային եւ կարեւորութիւն չտւին գնդապետի ծաղրանքին եւ կասարեցին ինքնապաշտպանութեան բախսը վնասող այդ «գալթ»ը: Կռիւի նախօրեակին Անրէպ եկող բուրք գինուորական լեկնիչ մը, այդ անջատման ակնարկելով կ'ըսէ բուրք պատասխանատու շրջանակներուն. — «Գուք կռիւը կորսնցուցած եք արդէն, աւելորդ է արիւն քափել...»:

(2) Գօմխիօնի բուրք անդամներէն Պապարպար Նուրի եֆենտին կ'ըսէր. — «Այս լիակամ ֆրանսացիներու վրայ յոյս մի՛ դնեմք... մեզի է ձեզի. ասոնք անգլիացի չեն, էրթէք (այլ մարդ) չեն, այլ՝ գանձըղներ (կիւն): Մենք ասոնք դուրս պիտի թողնենք ուր կամ կանուխ. դո՛ւք եւ մե՛նք պիտի մնանք դարձեալ միասին»:

խումբներ և սպանութիւններ: Դէպքերը արագօրէն կը հասունային, ընդհարում մը օրերու խնդիր էր:

Բարեբախտաբար ձիւնը որ առատօրէն իջած էր ալիք ձմեռ, փակած էր ճամբաները և կտրած հաղորդակցութեանց ըստի դիժները, պատեհութիւն տուաւ հայերուն որ իրենց կարգին կազմակերպուին:

3

Հայերը, մինչև Յունուար 1920, ո՛չ բաւականաչափ զէնք ու ռազմամթերք ունէին և ոչ ալ կազմակերպուած սյօ: Կար Ազգային Միութիւն մը, որ թէև թուրք կառավարութեան կողմէ կրկնակի լուծարքի ենթարկուած էր, սակայն կը պահէր իր գոյութիւնը: Միութիւնը որ կազմուած էր երեք հայ կուսակցութեանց երկ-երկու ներկայացուցիչներէն, վարչական կեդրոնական մարմին մըն էր միայն, չ'ունէր զինուորական հանգամանք:

Յունուարին, նորընտիր Ազգային Միութեան վրայ Փրանսացի զննչապետին թելադրութեամբ կ'աւելնային յարանաւանական երեք պետեր, որոնց կարգին Հայ Առաքելական Եկեղեցիին կողմէ՝ Տէր Ներսէս Բահնայ Թավուզճեան: Այս մարմինն էր որ մինչև պատերազմի վախճանը, յաճախ անդամներու վերընտրութեամբ ու փոփոխութեամբ, իրր քաղաքական մարմին կապ պահեց թէ՛ թուրքերու և թէ՛ ֆրանսացիներու հետ և արժեցուց իր գոյութիւնը, չ'սորձել զօրաւոր թիկունքին որ պիտի ըլլար Զինուորական կեդրոնական Մարմինը:

Կային երկչոտ կամ կրաւորական մարդիկ, որոնք, անգլիացիի քթին տակ Հալէպի մէջ հայոց կրած ջարդը չտեսնելու համար կոյր՝ օտարամուտութեամբ մը մեծ յոյսեր կը դնէին իր «պատեան»ը քաշուած ֆրանսացիներու վերայ: Այդպիսիներու միամիտ համոզումով թուրքը երբեք պիտի չէր նար մօտենալ հայկական թաղերուն, որովհետեւ կը փաստարկէին անոնք «ֆրանսացիք կարող են թնդանօթի հարուածներով խելքի բերել» խռովարար թուրքերը: Ըստ անոնց անհարկի էր հայոց մտաւանջաւ-

թիւներ և աւելորդ՝ կազմակերպչական աշխատանքն ու պատրաստութիւնները:

Մարդի տալ հաւաստումները կ'ընէին այնպիսի տակն մը երբ թուրք ստիկաններ, իբր գիշերապահ գուշդ, 30-35 հոգինոց զինուած խումբերով կը շրջէին թողէ թող և կ'ուսուցնասիրէին հայկական թաղերուն մուտքերն ու ելքերը:

Բարեբախտաբար կային իրատես և հեռատես հայեր ալ որ նկատի առնելով տիրող կացութիւնը, վաղուց ըսկըսած էին լրջօրէն մտահոգուիլ: Անոնք կը ջատագովէին կազմակերպուիլ, դարձակցիլ, մէկ ճակատ կազմելով մեր սեպհական ուժին ապաւինիլ և համազգային կորովով ու կամքով յաղթանարել վերահաս աղէտը և ո՛չ թէ յայտ գնել օտարի թնդանօթին վրայ:

1920-ի Յունուարին վերջերը կը կազմուի միջ-կուսակցական մարմին մը, նախագահութեամբ Խորէն Վարժապետեանի: Եւ քանի մը շաբաթներու խորհրդակցութեան արդիւնքով, կարելի կ'ըլլայ Փետրուարի մէջ կազմել զեկովար մարմին մը «Զինուորական Կեդրոնական Մարմին» (Զ. Կ. Մ.) անունով, որ իր հետագայ դարձունէութեամբ պիտի կերտէր Անթէպի պանծալի գոյամարտը:

Այդ մարմինի կազմութեան պարագաները, յարակից դէպքերով, կ'արձանագրենք ստորեւ, Աւետիս Գալէմքեարեանի «Յուշեր»էն քաղելով:

4

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

«Ես Անթէպ նոր եկած էի 1919-ի աշնան, երբ այլեւս բացայայտ կը նշմարուէր թէ անգլիացիներու քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն մը կար ի նպատակ թուրքերու, սրունք վերստին կը զինուելին և պարտաւածի հոգեբանութիւնը անհետացած էր իրենց վրայէն:

Ասոր ի տես, ես սկսայ մտահոգուիլ մեր կացութեամբ: Կը խօսէի ամէնուն թէ, պէտք է զինուել և կազ-

մակերպուիլ ամէն պատահականութեան առջեւ պատրաստ դանուելու համար: Այս ուղղութեամբ ամենէն առաջ խօսեցայ Տոքթ. Ներսէս Պաղտոյեանին, որ իբրեւ ծանօթ զաշակցական մը և անգլիացի կարգ մը սպաներուն հետ անձնական յարաբերութիւն ունենալու հանգամանքով կրնար օգտակար դառնալ: Յիշեալը սակայն, անձնապէս չէր հաւատար թէ թուրքեր կրնան վերակենդանանալ և հայկական ջարդ փորձել օտարներու աչքին առջեւ: Հետեւաբար իմ խօսքերս արդիւնք չտուին իր քով:

«Խօսեցայ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատասխանատու անդամներէն Խորէն Վարժապետեանի հետ: Գլխաւոր նպատակս էր որեւէ ձեւով վարիչ մարմին մը կազմելով դրամ հայթայթել նախապատերազմեան շրջանին պէս զէնք ապահովելու համար:

«1920ի Միսունդէն ետք օր մը ազգականներէս կարապետ Պէրդուեան պատրաստակամութիւն յայտնեց, այդ նպատակին համար 300 սեկի արամադրել, առանց որեւէ շահու ակնկալութեան: Մարաշի ողբերգութիւնը օրուան խօսակցութեան նիւթն էր և ամէն մարդ մտառանջութեան մատնուած: Ճամբաները վտանգուած էին, միայն ամերիկեան Reliefի օթոնները կ'երթնէկէին: Տեսնուեցայ օթոյի վարիչ Նուրի Խարաճեանի հետ և կարգադրեցի Փետրուար 11ին իրենց օթոյսով ճամբայ ելլել Հալէպ երթալու համար: Փետրուար 10ին, կարապետ ինծի 290 երիտական սեկի բերաւ: Փետրուար 11ի առաւունջացի օթոյին, Նուրին ըսաւ թէ ճամբարդներու յապաղումին պատճառով քիչ մը ուշ ճամբայ պիտի ելլեն. սպասեցի մինչև ժամը 10: Յետոյ գործով մը տեղ մը դացի, յայտնելով որ կէսօրին կը վերադառնամ. մինչ այդ ճամբարդները եկած զիս փնտրած և երկար չսպասելով ճամբայ ելած էին:

«Մինչ ես տխուր տուն կը վերադառնայի, քաղաքին մէջ իմացուեցաւ որ ամերիկեան օթօ մը կողոպտուած էր չեքներու կողմէ Քիլիսի ճամբուն վրայ և չորս ճամբարդները սպանուած էին: Պրանտական ձիաւորներ գա-

ցին բերին մեռելները, չորս ամերիկացիներ էին. հասկըցուեցաւ որ Անթէպէն գացող օթոն անխառն անցեր էր, բայց Հալէպէն եկողը (*) չեքենքու հանդիպած և անոնց կրակին զոհ եղած էր:

«Իմ վերջին ծրագիրս ալ այսպիսով օղբ ցնդեցաւ: Ճարահատ սկսայ նոր դիմումներ կատարել ամէն ուղղութեամբ: Շարժմը մը յետոյ, պատահաբար, օր մը հանդիպեցայ Պրն. Ասուր Լիւոնեանին, Գայաճըզ, Լիւոնեան Յովհաննէս էֆ. ի ասան առջեւ և խօսեցայ մօտեցող վառանդին և կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութեան մասին: Ան իրաւունք առաւ ինծի և առաջարկեց Պալըզը՝ Y. M. C. A. ի շէնքը երթալ միասին, հոն խօսակցելու համար այս խնդիրներուն շուրջ:

«Հոն խորհրդակցեցանք կարգ մը ազգայիններու հետ, որոնք հաւաքուած կը խօսակցէին: Ի միջի այլոց կային Թաթուլ Բիւփէլեան, Խորէն Վարժապետեան, Կարապետ Բարսեղեան, Յովհաննէս Արարատեան, Յովհաննէս Մերձանեան, Գէորգ Սըվաճեան, Երեսուֆ Երմէնիճեան, Երգուզ Տանէլիան, Ալպէրթ Պէզճեան եւլն:

«Ես հոս արտայայտուեցայ կազմակերպման և զինուորի մասին: Բոլորն ալ հաստատելով ըսածներս, համարի աջանուցան: Ըսի թէ այդ դարձին համար պէտք է մարմին մը նշանակել: Բարսեղեան և Զարիկեան կարապետներու միաձայն առաջարկութեամբ ներկաները թելադրեցին որ ես վարեմ այդ գործը: Առարկեցի և կըրկնեցի առաջարկս թէ, ո՛չ թէ մարդ մը՝ այլ մարմին մը պէտք է, քանի որ կարելի չէր մէկ հոգիով այդքան կարեւոր և պատասխանատու գործ մը ղեւոյն հանել: Իբր յարմարագոյն գործակից և լեզուագէտ ինծի ընկերացուցին Պրն. Ասուր Լիւոնեանը: Երկրորդ անգամ երբ յայտ-

(*) Հալէպէն եկող այս ինքնաշարժը ևս Ամերիկեան Նպաստամատոյցի կը պահպանէր, որ կողպատուած էր Շահին Պէյի չեքենքուին կողմէ և սպանուած էին չորս ամերիկացի նավթորդները, 11 Փետր. 1920-ին:

26. Օսմանիէ Գասաէլի
27. Տուշ Խանը
28. Պէլէտիէ Խանը (Նոր Սերայ)
29. Աղօրիք, Հալէպլի Օղլուլի
30. Կէմիքլի Պէտէսաէն
31. Թէքքէ Ճամիսի
32. Քիւրքճեաններու Խանը
33. Բոււտանոց (Պէտէսաէն)
34. Էմիր Ալի Խանը
35. Սալապա Ազգըի Մզկիթը
36. Միլլէթ (Հայ Ազգային) Խանը
37. Գարանլըզ Պէտէսաէն
38. Ոսկերիչներու Պէտէսաէն
39. Իքի Շերիֆէլի Ճամի
40. Սը. Եղիա Բաղնիքը
41. Բողոքականներու Գ. Եկեղեցին
42. Հայկազեան Վարժարան
43. Հայ Կաթողիկոսներու Եկեղեցին

ՄԱՆՈԹ.—

Գեղին գոյնը = Զուհ Հայաբնակ քաղեր
 Կանաչ » = » Թրֆական »
 Կարմիր » = Հայ-Թուրք խառն »
 Հեհական քաղը կանաչին մէջ ներմակ ձգուած է

ՔԱՐՏԻՄԵՆ ԲԱՅԱՏԱԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ամերիկեան Ազգայնաց Գուլէճ
2. Հալլաճեան Որբանոց
3. Ամերիկեան Հիւանդանոց
4. Հայոց Եկեղեցին
5. Բողոքականներու Բ. Եկեղեցին
6. Անգլիկան Եկեղեցին
7. Բողոքականներու Ա. Եկեղեցին
8. Զ. Կ. Մ. Ի Կեդրոն
9. Իսկանդրի Մզկիթը
10. Պէտքերն Օղլուի Խանը
11. Նազարէթեան Նիկողոս Ազալին Տունը
12. Զինարար Ըմամի
13. Մէարիֆի Սրճարան
14. Ներսէսեան Վարժարան
15. Զուգուր Պոստան
16. Պարսումեան Վարժարան
17. Դոզանլըի Մզկիթը
18. Թօփոպաշեաններու Ազօրիքը
19. Մուհամմէտ Փաշաի Մզկիթը
20. Նազարէթեաններու Խանը
21. Հին Սերայ
22. Դարա Թարլայի Մզկիթը
23. Հաճի Նասըր »
24. Զըզըզճը »
25. Պազար

26. Օսմանիէ Գասաէլի
27. Տուչ Խանը
28. Պէլէտիէ Խանը (Նոր Սերայ)
29. Ազօրիք, Հալլալի Օղլուի
30. Կէմիքլի Պէտէսաէն
31. Թէքքէ Ճամիսի
32. Բիւրքճեաններու Խանը
33. Բրուտանոց (Պէտէսաէն)
34. Էմիր Ալի Խանը
35. Մալապու Ազգլի Մզկիթը
36. Միլլէթ (Հայ Ազգային) Խանը
37. Գաբանլըգ Պէտէսաէն
38. Սօկերիչներու Պէտէսաէն
39. Իքի Շերիֆէլի Ճամի
40. Սր. Եղիա Բազնիքը
41. Բողոքականներու Գ. Եկեղեցին
42. Հայկազեան Վարժարան
43. Հայ Կաթողիկոսներու Եկեղեցին

ԽԱՆՈԹ.—

Դեղին գոյնը = Զուս Հայաբնակ քաղեր

Կանաչ » = » Թրփական »

Կարմիր » = Հայ-Թուրք խառն »

Հրեական քաղը կանաչին մէջ ներմակ ձգուած է

նեցի թէ երկուքսլ ալ բաւական չէինք, Խորէն Վարժապետեանն ալ աւելցուցին մեր թիւին վրայ: Գործի սկսելէ քանի մը օր ետք, երբ Խորէն հիւանդացաւ, Y. M. C. A ի բակին մէջ տեսայ Մկրտիչը և հրաւիրեցի զինք որ Խորէնը փոխարինէ և ստանձնէ մեր դիւանական գործերը:

«Անմիջապէս անցանք գործի: Առաւրին հետ պատեցանք հայ թաղամասերը: Յետոյ զայն բաժնեցինք 9 շըրջաններու: Մարդեր նշանակեցինք հսկելու համար իւրաքանչիւր շրջանի դիրքերուն մէջ: Թաղին մարդերը հաւաքելով, ընտրել տալինք իրենց խմբապետները, տառնապետները, լրատար թուղթիկները եւլն: Նշանակեցինք դիրքերու տեղերը, որոշեցինք վայրերը ուր պատնէշներ պէտք էր շինուէին վտանգի պարագային: Հաւաքել տալինք մեծ քանակութեամբ քար, որ պիտի յատկացուէին պատնէշներու շինութեան: Առանձին շրջաբերականներով հրաւիրեցինք բժիշկներն ու դեղագործները և առողջապահական յանձնարարութիւն մը կազմեցինք անոնցմէ, նախագահութեամբ Տ. Թ. Մուշեղ Հտախեանի: Ասոնք մթերեցին անհրաժեշտ դեղերը և վիրակապերը, նկատի առին երկու շէնքեր, Հայ Աւետարանականներու Առաջին Աղօթարանը և Ամերիկեան Հիւանդանոցը, իւրեւ կեդրոն գործածելու համար:

«Ճարտարապետ Յարսէթիւն Փօլատեանի պատրաստել տալինք հայ թաղերու մէկ քարտէշը: Յուշակագրեցինք մեր արամադրելի զինամթերքը: Մեր բոլոր ունեցածն էր 120 կտոր զէնք, որուն 37-ը՝ տասնոց, 63 կռա և մնացածը անգլիական և ֆրանսական զէնքեր: Ունէինք նաեւ կարեւոր թիւով երկվող սրտի հրացաններ և շուրջ 3700 զանազան տեսակի զամփուշաներ:

«Գործի սկսելէ յետոյ, Մկրտիչի ձեռամբ նամակ գրեցինք Ազգ. Միութեան, որ աջակցին նորակազմ Զին. կեդր. Մարմին: Ազգ. Միութեան նախագահը և իրական վարիչն էր Տէր Ներսէս Քննյ. Թաւադէեան: Յիշեալը արհամարհանքով կը կարգայ մեր նամակը և օրակարգի իսկ չի գնիր: Ազգ. Միութիւնը սկիզբները նկատի չառաւ

մեզ, բացի դրամական խնդիրէ մը, որ հետեւեալ կերպով եղաւ:

«Զին. կեդր. Մարմինը դրամ հունէր, չէինք կրնար դիմում կատարել մասնաւորներու: Անպաշտօն կերպով դիմեցինք Ազգ. Միութեան անդամներէն Պրն. Յակոբ Մաւրատեանին որ օժանդակեն մեզի որոշ գումարով մը: Ազգ. Միութիւնը զժկամակութիւն կը յայտնէ և նոյն իսկ կը գանուին անդամներ որ կը զայրանան մեզի դէմ, իբր «գլխու փորձանք»: Վերջապէս Մաւրատեանի և Յակոբ Տէր Մեկքոնեանի պնդումներուն և վերջինին սպառնալիքին վրայ թէ «եթէ դուք մերժէք ևս կը վճարեմ», կը յօժարին 20 օսմ. սօկի (160 մէճիա) տրամադրել մեզի:

«Գաշնակցութիւնն ալ տրամադրեց 10 օսմ. սօկի: Այս գումարները գործածուեցան ուսմբերու շինութեան: Հնչակեանները հոգացին 40 ուսմբի շինութեան ծախքը: Կուսակցութիւնները նախապէս ուղեցին իրենք շինել ալ ուսմբերը և բաշխել չրջաններուն, բայց մեր ընդդիմութեան վրայ հրաժարեցան իրենց այդ դիմումէն: Շինել տունք 100 կար ուսմբ, որոնցմէ ամէն չրջանի տրամադրեցինք 4 հատ, մասնաւոր փայտէ տուփերու մէջ դնելով որ վաճառէ գերծ պահուին:

«Այս միջոցին ֆրանսացիք ոչ մէկ օժանդակութիւն ըրին մեզի: Ֆրանս. բանակի հայ կամաւորներէն եւս կարելի չեղաւ օգտուիլ, բացի փաքբաթիւ գէնքէ և մաս մը փամփուշտէ: Քանի մը գէնքեր ալ զաղանարար կըրցանք դնել թուրքերէն:

«Որոշեցինք որ պահակները միշտ հսկեն որոշուած տեղերը և չձգեն որ երիտասարդներ վարի չուկայ իջնեն: Դիրքերուն հազարուցի կռիւի սկսելու մեր աղաւաղանը, որ պիտի ըլլար զանդակաառնէն արձակուելիք փամփուշտի վեց հարուածներ, որոնք ևս պիտի պայթեցնէին:

«Փետրուարի մէջ կազմուած էր «Իմքիզան գօմի-սիոնը» մը, որուն կ'ընկերակցէին հայոց կողմէ՝ Յակոբ Գարամանուկեան, Տօքթ. Յովսէփ Պէզճեան, Յովհ. Լեւոնեան, Յովսէփ Քէնտիրճեան, Պետրոս Միլլէթպաշեան,

Պորէն Պէյ Նազարէթեան, Գ. Լէյլէկեան: Թուրքերու կողմէ կը մասնակցէին իմիջի ալլոց Թէքքէի Շէյխը Մուսթաֆա Էֆ., Պազարպաշի Նուրի Էֆ., ինչպէս նաեւ Հիյ-յէթի-Մէրքէզիյէյի անդամներն ու Մութասարըֆը: Ասոնք կ'աշխատէին թիւրիմացութիւնները վերցնել երկու ազգերու միջեւ: Ասոնց միջոցաւ պահ մը մեղմացաւ ձեռնարած յարաբերութիւնը և փետրուարի կէսէն մինչեւ Մարտի կէսը, մաս մը հայեր իրենց խանութները գացին, վարի չուկան: Քիւլհան-Տամբ(*) ի գէպքը ասոնց միջոցաւ կարգադրուեցաւ:

«Հայ և թուրք բաղխումի առաջին օրերուն այդ «Գօմիսիոն»ն էր որ վարեց բանակցութիւնները: Ապրիլի 3-ին տեսակցութիւն մը կը կազմակերպուի Պազարպաշի Նուրի Էֆ. ի առնը ուր ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Տօքթ. Շէփըրթ: Կ'առաջարկեն հայ-թուրք գործակցութիւն՝ ֆրանսացիները Անթէպէն դուրս քշելու համար և կամ գտնէ մեր չեզոքութիւնը:

«Մերինները հաւաստիքներ կուտան թէ ո'չ մէկ օգ-

(*) Մարտ 22-ին Սեբաստացի պատանի մը Գարեգին անունով, կը ձերբակալուի փամփուշի խնդրով մը: Գարեգինին եղբայր եւ բարեկամները զինալով որ բանջր ոնրագործներով լեցուն բոյն մըն եւ անբարոյութեան, կը խնդրեն ուսիկանալեան ազատ արձակել զան: Անոր մերժումին վրայ խումբ մը հայեր կ'ապստանին Քիւլհան-Տամբին գմբէրներուն ետեւ եւ պատանին տարած միջոցին՝ յանկարծական յարձակումով կ'ազատեն զայն եւ կը վիրաւորեն ուսիկաններէն մին, իր իսկ ասեմանակով: Հետեւեալ օրը երեսունի մօտ ժանգարման եղբայրի թակ կ'առնեն յիշեալ վայրը. կը ձերբակալեն բոլոր հայ խանութպանները: Հայեր կը սպառնան հայ քաղերու քրական պահակաճոցներուն վրայ յարձակել, խանութպաններու ազատ շարձակուելու պարագային:

Խնդիրը ձեռք կ'առնէ Իմիզան-Գօմիսիոնը, եւ նոյն գիշեր ազատ կ'արձակուին խանութպանները:

Ռուսներին փայտէ կաղապարը պատրաստողը կ'ըլլայ Մանուկ Բանճարճեան, իսկ պայթուցիկը լեցնողը՝ Կարուճ Լալէեան:

Ռուսները նախապէս կը ձուլուէր Աղ Եօլ թաղի Կիւլէտէրեաններու ասան ընդարձակ և դարձդարձիկ խոր քարայրին մէջ:

Պատերազմի միջոցին ռուսները սկսան ձուլուիլ զինարանի մէջ, ալլաղան ձեւերով և տարբեր խոշորութեամբ, մեծերը զօրաւոր էին ֆրանսացիներու 7¹/₂ նոց ռուսներին չափ: Շինուեցաւ նաեւ զգոյցադիրկ ընկու յատկութիւն ունեցող տեսակ մը, որուն զոհերուն վայնասիւնները յտակօրէն կը լսուէին մեր զինքերէն: Կշիռքով 3 չափ ունէին ռուսները, 300, 200 և 100 տիրոջմ: Առաջին շինուածները միջին տեսակէն էին և ունէին բութ քիթ: Յետագային շինուածները սրածայր էին: Կռիւի օրերուն պզտիկին վրայ անցուեցաւ տախտակէ կոթ մը, թէ՛ հեռու արձակելու և թէ՛ ազանովութեան համար:

Հայկական ռուսները գնահատուեցան ֆրանսացիներէն ալ, ֆրանսացի զինուորը սիրով կուտար մինչեւ 10—15 ռուսը՝ հայկական ռուսի մը համար և փոխանակութիւնը կ'ըլլար խմբապետին գիտակցութեամբ:

Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ Ա. Կեսար «Այնթապի Գոյամարը» գրքին մէջ, հայերու զինուորին չուրջ, Աւետիսի գործունէութեան մասին:

«Աւետիս Գալէմքարեանին շատ բան կը պարտի Այնթապցիին: Համիտեան շրջանին և յետոյ սահմանադրութեան տարիներուն, Հալէպէն և ուրիշ վայրերէ զէնք փոխադրելու, պայթուցիկ և ռուսը պատրաստելու մէջ մեծ փորձառութիւն ունեցող Աւետիսը, բնաւորութեամբ խիստ գաղտնապահ, յանգուգն և հուսաքական աշխատանքի փոխարէն՝ անհատական նախաձեռնութեան հաւատացող մէկն էր, խօսքէն, ժողովէն աւելի կարեւորութիւն կուտար զործին:

«Նախազգալով մօտեցող փոթորիկը, ան արդէն Նոյեմբերէն սկսած էր զործի: Տարագրութենէն առաջ թագ-

նըւած կարգ մը զէնքերը դուրս կը հանէ իրենց թագըստացէն և կը մաքրէ ու կը նորոգէ զանոնք: Բախումներու պարագային զինքի և պատնէշի յարմար տուները և փողոցները կը նշանակէ և նայն իսկ գիշերային պահակներ (*) ալ կը դնէ անոնց մէջ: Ըստ Տօքթ. Պաղտոյեանի պատմածին, ձմեռուայ ընթացքին զրեթէ ամէն գիշեր ուշ առեն, Աւետիս կ'այցելէր իրենց տունը, ոտքերը սառած վիճակի մէջ, թուրքերու սահմանակից փողոցները պատակով կը հսկէր որ յանկարծակի յարձակումի մը զոհ չերթան հայերը»: (Էջ 42):

Հոս, տեղին է մեջբերել Երուսաղեմի Պատրիարք Երզանկայեանի Թորգոմ Արք. Գուշակեանի, բացառիկ պարագաներու մեջ հայ ժողովուրդի ծոցէն ծնող մեծ անհասներու արժանիք պանծացնող հետեւեալ հաճախումը—:

«Երանի՜ այն ժողովուրդին, որ իր կեանքին ամենէն յուսահատական և ճշնաթափայլ մէկ թուականին, կրնայ ծնիլ մաքի և սրտի ստոյգ արժանիքներով հզօր հոգիներու հոյլ մը, որ կարենայ ժողովել ցեղին սլօին մասունքները, ի սպառ ջնջումէ փրկելու համար ազգին ապագան»:

(*) Այս պահակներու շնորհիւ յայտնուեցաւ քե բուրբ ոսկիականեր, չեքներու զինեալ խումբերուն ի՛նչպէս կը սովորեցնէին հայոց քաղերուն մուսքն ու ելքը:

ԳԼՈՒԽ Է.

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՒՒՆԵՐԸ ԿԸ ՍԿՍԻՆ

(1 Ապրիլ 1920)

1

Գնդապետ Ապատի, որ երեք օր առաջ ֆրանսական պարենաւորման զօրասիւնին միջոցաւ պաշար բերած էր Անթէպ, 1 Ապրիլի առաւելան ժամը 6-ին Քիլիսի վրայով կը վերադառնար, իսկ Ֆլի-Սէնթ-Մարի կը մնար քաղաք զինուորական քանի մը զուժարտակներով:

Հայեր նոյն օրուան համար, յարձակումի ենթարկուելու նախառեւ թիւնը չունէին, և ենթադրելով որ թրքական յարձակումը ծրագրուած էր 2 Ապրիլ, Ուրբաթ օրուան համար, կարգ մը աշրեր և կիներ, 60—70 հոգի, թրքական թաղամասերու կեդրոնը գտնուող մեծ շուկան իջած էին անհրաժեշտ դնումներ կատարելու: Բանտէ փախչող թուրքի մը վրայ արձակուած հրացանի պայթումին յաջորդող, անակնկալ հրացանածգուլմեան իրրեւ հետեւանք, թուրքեր կը յարձակին շուկայ իջած հայերու վրայ ու կը սկսին զանոնք խոշտանդել և սպաննել: Միեւնոյն տանն Անթէպէն հեռացող ֆրանսական պարենաւորման զօրասիւնին վրայ յարձակելու դիտումով ճամբայ ելլող թուրք զինեալ խումանը, քաղաքի հարաւային բարձունքներէն կը սկսի կրակել դէպի հայկական թաղերը:

Թուրքերու թաղերէն լսուող այս հրացանածգուլմեաններէն և շուկայի սպանդէն ճողոպրելով հեռացնալ հասնող վիրաւորներու վիճակէն ահաբեկած՝ շատ մը հա-

յեր, կին, երախտյ և ծեր սկսան ապաստանիլ Ամերիկեան Հիւանդանոց: Նոյն միջոցին, ինքնապաշտպանութեան կռիւի ազդանշանը կը տրուէր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ զանգակատունէն արձակուած վեց հրազէնի հարուածներով:

Հայ և թուրք սահմանակից փողոցներու մուտքերուն, անմիջապէս սկսան հիւսուիլ մէկ ու կէս-երկու միթր բարձրութեամբ քարէ պատնէշներ: Նախառեւ թուրք զինքերը ևս ամրացուելով կը պատրաստուին զինարձակումի յատուկ ծակերը (մազղալ): Կարելի ամենակարճ ժամանակամիջոցին — ամէն տարիքի և սեռի մասնակցողներով — ըստ պատնէշները բարձրացած էին և զինուած հայ ռազմիկներ, իրենց զինքերուն հետէն կը պատասխանէին օր մը առաջ «եղբայրութիւն» քարոզող զարաւոր թշնամիին հարուածներուն:

Շարժման մը ընթացքին արդէն կազմուած էր հայկական կառավարութիւն մը իր ըստ բաժանմանքներով: Ազգ. Միւսթեան կողքին, վճռակալ և կազմակերպուած՝ տենդադին գործի անցաւ Զին. Կեդր. Մարմինը: Կազմուեցան ստիկանական, զառական, քաղաքապետական, պարենաւորման, առողջապահական և այլ սպասարկութիւններ:

Զոհարեութեան, նստիքումի, առանց հատուածական նկատումներու, անվեհեր պայքարի կեանք մը հղաւ կրակի այդ շրջանը: Ժողովուրդի պարենաւորումը լաւ կազմակերպուած ըլլալով, չքաւորները ձրիօրէն կը ստանային իրենց աօրեայ սննդանիւթերը:

Իպն-էյսապ թաղի մզկիթին մէջ, իբր լսարան և հաւաքալայր, ժողովուրդի բարոյական ուժը բարձր պահելու համար հերթական բանախօսութիւններ կը կատարուէին: Օրը օրին պատերուն վրայ կը փակցուէին ժողովուրդին ուղղուած հրահանգներ և կռիւներու ընթացքին մասին խորհուած լուրեր: Հայկական մանրանկար կառավարութիւնը վստահութիւն, հնազանդութիւն և հպարտութիւն կը պարտադրէր ըստ ընակչութեան: Գրեթէ

ամէն անձ առանց խտրութեան իր կարելի մասնակցութիւնը կը բերէր անշահախնդրօրէն ամբողջական կազմակերպութեան:

Չորս տարւան տարադրութեան տաժանելի կեանքէ մը ետք կոտորակուած խողաղատէր այս ժողովուրդը, որ հազիւ սկսած էր կապել իր վերքերը, ինքզինք աւելի տուելու և փորձառու դառնալու այս նոր պատահասին առջև, անվտարօրէն դիմակալելու համար դայն: Կռիւներու այս արշաւիրքին մէջ իսկ, որքան ալ վտանգաւոր անակընկալ դէպքեր հարուածէին զինք, ան հետզհետէ վարժուելով ստեղծուած տաժանելի կացութեան, սկսաւ թեթեւ տանել և բնականօրէն կեանք մը ստեղծել պայմաններուն համաձայն:

Յաճախ ստացուած ճշգրիտ լուրերու հետ, հնարուած զրոյց մը, կամ յերկրածոյ կատակ մը թաղէ թաղ շրջելով, պղպջակի պէս կը տարածուէր իրիկուան ընթրիքի սեղաններուն շուրջ: Այդ սրամիտ ակնարկութեանց թիրախը կ'ըլլային, պատեհութիւնէն օգտուող փառասէրներ, կծծիներ և միմիայն իրենք զիրենք խորհողներ:

Այս մեծ պատահասին առջև Անթէպի հայ ժողովուրդը յայտնաբերեց օրինակելի միասնական դորձակցութիւն մը, անվեհերօրէն կռուելու արժանիք մը, քաղաքին հայկական մասը փոքրիկ հանրապետութեան մը վերածելով: Դարերէ ի վեր սեպհական իշխանութենէ զրկուած ափ մը ժողովուրդ, մէկ օրէն միւսը կը ստեղծէր կառավարական դրութիւն մը, որուն օրէնքներուն կը հնազանդէր սիրով, կը ցուցնէր կազմակերպչական ընդունակութիւն և բոլոր կարիքներուն կը պատասխանէր անսակարկ պարաստակամութեամբ:

Անհատ թէ՛ բնաանիք, քաղաքային թէ՛ գինուորական, տարեց, պատանի, կին ու աղջիկ բոլորուած իշխանութեանց շուրջ, իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին կենաց և մահու նստիւական պայքարին համար, միշտ յաղթանակի հեռանկարով, որուն զբաւականն էր, զսահ-

բերութեամբ և հաւատքով ցուցաբերուած համադորձակցութեան սգին:

«Իրենց պաշտպանութեան ընթացքին հայերը ցուցաբերեցին մեծ կարողութիւններ, հմարամտութեան, ինչպէս նաեւ քաջասուրբեան: Վառօք չունեին, կերպը զսան շինելու, ուսմբ չունեին, բայց ձուլեցին, փամփուռ չունեին, բայց արագրեցին, նոյնիսկ երկու քնդանօք ձուլեցին. կ'ըսէ Կեդր. Թրք. Գոլենի Նախագահը John E. MERILL:» («Այնթապի Գոյամարը» էջ 68):

2

Հայկական թաղամասերուն թրքական քաղաքամասի վրայ ունեցած բնական առաւելութիւնները, որոնց մասին դարմանքով արտայայտուած էր ժամանակին Աւետիս Գալէմքարեան 10—12 տարի առաջ, աշխատէին իրենց գերազանց գիրքերով: Բայց հիմա, բացի այդ բնական առաւելութիւններէն, հոն կը յայտնուէր բազմապիսի ընդունակութիւններով օժտուած հաւաքականութիւն մը, ցոյց տալով ռազմական սգի և գինուորական յղացումներ:

Աւետիսին յղացումն էր հայկական պաշտպանութեան գիրքերու սրմածակերուն (*) ձաղարածեւ և շեղակի բացուածքի դրութիւնը, (առաւելութիւն մը թրքական գլաւնածեւ և ուղղակի բացուածքներուն վրայ) որոնց կողերուն կը զարնուէր թշնամիին դնդակը և հնարաւորութիւն չէր տար հասնելու և մնասելու ետեւը պաշտպանուող ռազմիկին:

Հայկական գիրքերուն մէջ շրջող սրեւէ մէկը հիացումով կը դիտէր գինուորին կեանքը ապահովող այս որմածակերուն կրակ ժայթքող բերաններն ու ամէն կողմ փորուած խրամները, զիրար խաչածեւող պատնէշները: Նեղ և խորունկ գեանուղիներուն և անցքերուն տեսքը

(*) Հայկական դիրքերու որմածակերուն բացուածքի այս ձևը բուրքեր եւս ընդօրինակեցին զինադադարի շրջանէն յետոյ:

վախ կ'ազդէր գիտողին և հիացմունքին արժանի կ'ըլլար գինուսրականի մը:

Զինադադարին, թուրք միլլիտականներու հրամանատարը գիտելով ռազմական աշդ գիրքերը՝ զննատու-թեամբ կը խոստովանի. «Գալեմֆեարեան սիփերէրիսիսէ, Գալեմֆեարեան իւրի եսիսիսիսը» (Գալեմֆեարեան գիրքը ունի մէջ Գալեմֆեարեան գործ չինած ես) ըսելով:

Իսկ Ֆրանսական հրամանատարը հիացած գիրքերու բաժանումին, պատնէշներու կառուցման ձեւին, ծակերու չեղ ուղղութեան՝ կ'ըսէ. «Այս ապահով գիրքերուն ետեւ կարելի է հասարակ զէնքով և նոյն իսկ տարճանակով պաշտպանուիլ ու գիմարել»:

Կռիւին սկսած օրը հայերուն ռազմամիջոցները չափ խեղճ քանակութիւն մը կը ներկայացնէր, հազիւ 40—45 կոտոր պատերազմական զէնք, մօտ 3700 փամփուշտով և մօտ մը ռումբ: Իսկ Ֆրանսացիներու զրութիւնը հայերու կացութենէն նախանձելի չէր, կարենալ օգնութեան հասնելու համար մեղի: Մինչեւ Ապրիլ 16, Գոմանտան Նորմանի ժամանումը, Գնդապետ Յիւ-Սէնթ-Մարի հայերը օրօրեց և օրտապնդեց, յառաջիկային աւելի օժանդակութեան խոստումներով: Սակայն սկսած գործին յաջողութիւնը բացարձակապէս կախում ունէր անհրաժեշտ ռազմամիջոցներէն և սնունդի պաշարէն, ո'չ թէ օրօրուն խոստումներէ:

Այդ պակասը լրացնելու ջանքին կը լծուի Աւետիս, իրրեւ հմուտ արհեստագէտ և քաջ գինուսրական՝ կը հիմնէ գինարան մը չորս բաժանումներով, նշանակուած մասնաւոր վարիչ մարմինի մը հսկողութեան տակ: Այդ փոքր գործարանը օրհնութիւն մը եղաւ և բազմը վճռեց կռիւին: Հոն նորոգուեցան զէնքեր, լեցուեցան փամփուշտներ, շինուեցան պարկուճը (ազէ), որ հնարակեցաւ Գէսար Պէրէճիքեան անսուն երթատարդի մը կողմէ, որուն օրական սպառումը կ'ըլլար մօտաւորապէս 2000: Շինուեցան հրէշի գործիքներ և ամէն կարիքներու յատուկ գործիքներ: Զուլուեցան փամփուշտի արձիճներ և գրն-

դակներ, պատրաստուեցաւ վառօղ (*), Զինարանի չէնքէն դուրս քարայրներու մէջ:

«Իսկ ամենակարեւոր՝ կ'որոշուի կազմակերպել զինարան մը, զինական կարիքներու նորոգութեանց համար: Այս զինարանը մեծ դեր կ'ստանար ե: Գործին ոգին եր հնարամիտ ռ. զեմէ լաւ հասկցող Աւետիս Գալեմֆեարեան: Այս մարզի մեջ Աւետիսի դերը այնքան ցցուն է, որ կարելի է ըսել թէ առանց անոր հազիւ թէ հնարաւոր ըլլար կռիւներու մեջ ձեռք ձգել այն յաջողութիւնները, որոնցով պակուեցաւ Այնթապի գոյամարտը»: (Այնթապի Գոյամարտը, էջ 72):

3

Կռիւի առաջին օրէն իսկ Ֆրանսացիք լուռ հանդիսատես եղած էին հայ եթրքական անհաւասար այս ընդհարումին, բացի փամփուշտի փոքրաքանակ յատկացումէ մը, զոր բրած էին միջանի անգամներով: Յետագային, լատինաց վանքին հայերու կողմէ պատանիչուելով ապահովուելէն ետք, ջսկատ մը զօրք զրկած էին, վանքը թուրքերու կառաղի յարձակման դէմ պաշտպանող ալգացի միակ գինուսրին օգնութեան հասնելով:

Մինչ այդ կատարուած գիմարութեանց և շահումը ըստ յաղթանակներուն հայեր տիրացեր էին իրենց սեպհական ռազմավարութեամբ և սեփերով:

Ռազմական այս յաջողութեանց մի քանի դրուագները կրնան զաղափար մը տալ Անթէպի հերոսամարտին

(*) Վառօղի արտադրութիւնը օրական 4 էլլոյի կը հասնէր, որ կը պատրաստէր պատերէն հաւաքուող բարկով եւ ձուլմով: Այս կենսական գործին վարպետ էր եմէնէցի Տէր Յակոբ Քենյ. Կարապետեան, որ առաջնակարգ վառօղ պատրասելու մասնագէտ մըն էր:

Այս անվախ հայ բաճանան էր որ Ամերիկեան Հիւանդանոցէն կ'ուղարկուէր, Մարտինի բլրակին կողմէ Հիւանդանոցը պատահաւոր չեթէն իր առաջին գնդակով իսկ նակասէն հարուածելով, լուցուց զայն:

մէջ հայերու ցուցարարած խիզախ մտաւնջումին:

Հայկական թաղամասերու հարաւային թիկունքը ապահով չէր: Թուրքեր, մինարէներու բարձր դադաթնեւրէն, առտա ռազմաթերքով անընդհատ կրակ կը տեղացնէին թէ՛ չրջակայ և թէ՛ հեռուսը հայկական թաղերուն վրայ: Զին. կեդր. Մարմինը կ'սրռչէ թշնամիէն մաքրել այս թաղերը և ապահովել արեւելեան կողմի սահմանամերձ (Transversale) ամրութեան գիծը:

Այս նպատակով կատարուած յարձակումներով մաքրուեցան Սողանլը-Պուճալը, Գօզանլը, Գիւրս Մանալլեսի և յարակից թաղերը: Ընդլայնուեցաւ հայկական սահմանը և ապահովուեցաւ հայաց հարաւային գիւղերու խոցելի թիկունքը: Արեւելեան կողմէն ալ Պիւլպիւլ Զաւե Ապսիւլ-րահման Էֆ.ի տան գրաւումով, թշնամին միանգամընդամիշտ նեղուեցաւ հայ և թուրք թաղամասերը բաժնող գլխաւոր գիծին (քրանսլէրսալ) միւս կողմը:

Այս յաղթանակներու նկարագրութիւնները ստորեւ կ'արտագրենք Աւետիսի «Յուշեր»էն:

Ա.) Եէյլա ձամխսին գրաւումը, 12 Ապրիլ 1920:

«Կռիւներու առաջին օրը թրքական քաղաքամասէն երբ գէնքի ձայներ լսուեցան և հայ վիրաւորներ մեր թաղերը հասան, բոլոր գիւղերը պատելով հրաման արւելինք անմիջապէս պատնէշները շինելու: Հրահանգեցինք մէկ հատ իսկ փամփուշտ չարձակել պարապ տեղ և արթուն հանել: Մէկ ու կէս ժամէն արդէն բոլոր փողոցներն ու անցքերը գոցուած էին: Զին. կեդր. Մարմինը փոխադրեցինք Կարուճ Էֆ.ի տունը: Խուճապ մը ծայր առաւ դէպի Ամերիկեան Հիւանդանոց, որուն առաջը մասամբ միայն կրցանք անել:

«Կռիւներու առաջին օրէն իսկ, Եէյլա ձամխսին իր բարձր մինարէտով պատուհաս մը դարձաւ չրջակայ հայ թաղերուն. հիւանդանոցին կից՝ որբանոցի պատուհանին առջեւ պատանի մը և կին մը սպաննուեցան և սուրիներ վիրաւորուեցան: Որոշեցինք գրաւել այդ շէնքը: Երկու հօգի պահանջեցի այդ կողմի վիրաւորներէն, որոնք պէտք

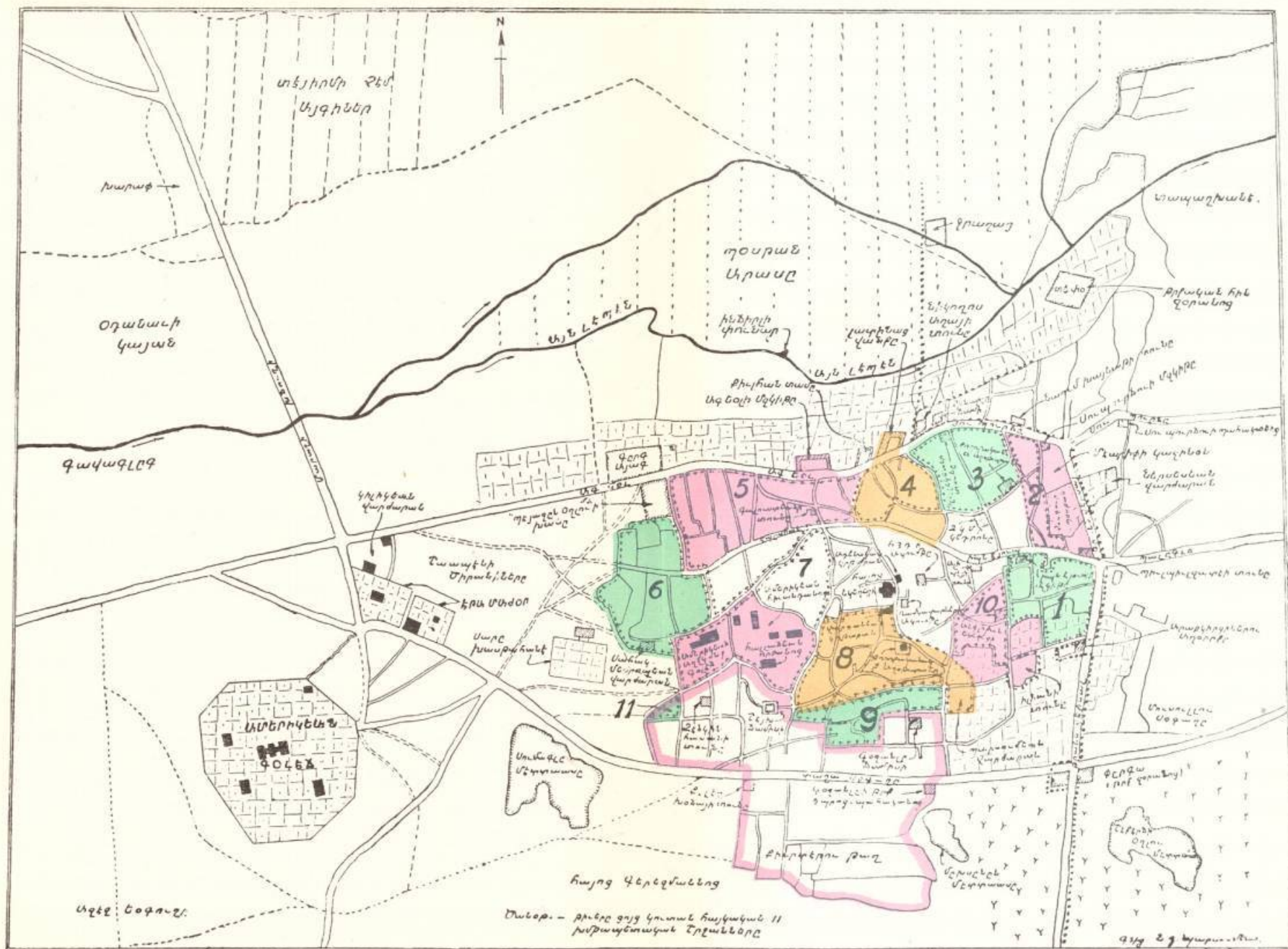
էր հրդեհէին Զեկլիկ Հասանի տունը, որ ճամիէն բաւական հեռու չէնք մըն էր, բարձր գիւղքով: Միւսնայն առան խնդրեցինք Սարը-Խասթիլանի ֆրանսացի սպանեւրէն որ մեր յարձակման պահուն քանի մը V. B. ռումբեր նետեն Զիքնիանի Սըհաւանին սղղութեամբ: Ֆրանսացի սպաներ Գաբրիէլէն Կրօս, Միւսիւ Դարլ և ուրիշ մը համաձայնեցան: Այս սրճարանը կը գտնուէր Զեկլիկ Հասանի տան մօտերը: Մեր նպատակն էր այս կերպով թուրքերու ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ դարձնել և ճամին անպաշտպան ձգել: Կէսօրուան մօտը թ. ժամը 5-ին, տունը հրդեհի արուեցաւ: Մեր հրահանգին համաձայն, 11-րդ Երրջանի զինուորները կրակ բանալով, սահլեցին որ թուրքերը իրենց բոլոր սղադրութիւնը հսն կեդրոնացնեն: Քիչ մը վերջ մենք անցանք յարձակումի: (Կռիւներու ըսկիզբէն ի վեր կարգ մը տեղեր ևս գրաւած ըլլալով, չըրջաններու թիւը 11-ի բարձրացուցած էինք):

«Մեր առաջաւոր գիւղէն մինչեւ ճամի, ճամբուն վրայ դանուղ հինգ տունները հեղհեղ ծակելով, հասանք ճամիի բակին մէջ դանուղ բնակարանը. ստուգեցինք որ թուրքեր չկային այդ տուններուն մէջ: Այս միջոցին ֆրանսացի սպաներ արձակել սկսան իրենց խստատացած V. B. ռումբերը: Ճամիի բակի սենեակին մէջ նոր մտած էի. յարձակումը կը զեկալարուէր զինակցիս Ասուր Լեւոնեանի հետ միասնաբար, մեզի դարձակից ունենալով կարնեցի Գարեգին Եսայեանը, Յարութիւն Թապաղեանը, Կարուճ Լալէեանը, Եսուսէֆ Գաւլէճեանը և Յակոբ Տիշեյեանը: Յանկարծ գերմանական ռումբ մը ներս ինկաւ, պատրոյգը դեռ կը մխար. առանց ժամանակ կորսնցնելու վերցուցի ռումբը և պատուհանէն դուրս նետեցի, նոյն վայրկեանին պայթեցաւ: Մենք փրկուած էինք և թշնամին կրկնակի սարսափի մասնուած: Ծուռով բակը ելայ և վազելով հասայ մինարէի դրան, զոր մէկ հարուածով խորտակեցի. մարդ չկար ներսը, ուստի մօտեցայ ճամիի դրան, Յարութիւն Թապաղեան և սուրի մը ետեւէս հասան. նկատելով որ կրնար ներսը մարդ

գտնուիլ, զոնէն ներս տասնոցով երկու ձեռք փամփուշտ արձակեցի, ձայն չեղաւ, կացին մը ուղեցի դուռը կոտրելու համար, կացինին հետ միաժամանակ մեզի միացան Երեսուֆ Գափէճեան և Կարուճ Լալէեան: Բայց նախքան դուռը կոտրելը, անսանք որ քովնաի ուրիշ պզտիկ դուռ մը կայ, անկէ ներս մտանք, մարդ չկար, բաւորն ալ փախած էին: Դրօշակ մը, նաճախ մը, որսի հին հրացան մը և տէրվիշներու յատուկ մեծ համրիչ մը գտանք իրրաւար: Մզկիթը գրաւուած էր. հինգ ժամ անւած էր զործողութիւնը: Անհրաժեշտ ամբուլիւնները կատարելէ յետոյ, պահակներ զնելով՝ Ատուրին հետ վերադարձանք հիւանդանոց: Այդ օրը մզկիթի գրաւումէն հաք երկու զահեր տուինք, պատանի մը և երիտասարդ մը (Յովհ. Հասըրճեան), երբ անհրաժեշտ պատուարները տակաւին չէին շինուած:

«Բայց մեզ մտահոգողը ուրիշ բան էր: Կախներու ելքը անորոշ էր. կրնայինք օր մը մզկիթը լքելու հարկադրանքին ենթարկուիլ: Այդ պարագային մինարէն դարձեալ պիտի մնար թշնամիին ձեռքը և դարձեալ պատահաւ մը ըլլար մեզի: Ուստի պէտք էր փլցնել զայն: Կը յուսայինք նաեւ անոր քարերուն մէջ տեղերէն կապար և ծծումբ գտնել, որովհետեւ այդպիսի շէնքերուն համար ժամանակին այդ նիւթերը կը գործածուէին առհասարակ:

«Հիւանդանոցին մէջ խորհրդակցութիւն մը կատարեցինք Ատուրին հետ և սրահեցինք փլցնել մինարէն: Հեռաձայնով գիմեցինք Ֆիլի-Սէնթ-Մարիին, որ թնդանօթի մի քանի ուսմը արամադրէր մեզի, մինարէի տակը զնելով պայթեցնելու համար: Հազարապետը մերժեց և ընդգրկմացաւ մեր ծրագրին, նոյնիսկ պատասխանատուութիւն փնտռելով գործին մէջ: Մենք առարկեցինք թէ տրդէն արձակուած զնդակներէն մինարէի քարերը մեծապէս փնտռուած էին և շատ հաւանական էր որ անինքնիրեն փլէր, վտանգի ենթարկելով մօտակայ տուներն ու բնակիչները: Պատասխանեցին թէ բնական փլուզումին հարկէ ա՛յ ոք պիտի առարկէր, բայց կ'արդիւնէին մեր

ձեռքով փլցնել: Միանգամայն կը խոստանային առաւել քննել փնտռուած տեղերը:

«Կորսնցնելու ժամանակ չկար հրահանգեցինք կտարել մինարէին իբր բուն յենակ ծառայող չորս քարերը, որմնադիր վարպետ Առաքելի միջոցաւ: Յետոյ զօրաւոր մարդ մը, էշէկ Պօղան անունով, հաստ գերանով մը զարկաւ քարերէն մէկուն և տեղէն խախտեց. մինարէն տապալուելով փլատակի վերածուեցաւ:

«Առաւել, հայ թաղերուն մէջ կը խօսուէր թէ Ալի Գըլըճ Պէյը մինարէն աւօր շալկելով փախցուցած էր դիշերանց, «անհաւաներու» ձեռքը չձգելու համար զայն:

«Կռիւներէն յետոյ Արսլան Պէյէն իմացայ, թէ ճամբի դրաւումէն մէկ օր առաջ, 600 զինուորներով ամրացուցած են եղեր այդ վայրը:

Բ.) Պիւլպիւլ Զաւեի տնի գրաւումը, 17 Ապրիլ 1920.

«Պալլըք թաղին մէջ, Ա. և Բ. շրջաններուն միջեւ, Պիւլպիւլ Զաւեի տունը անտառիկ բերդի պէս կ'իշխէր մեր գիրքերուն վրայ:

«Էջապններ, (տարիքս ա՛նչ-պաշտօնական զինակիրներ) թոյլաւաւ թիւն խնդրեցին իրենց սեփեքով գրաւել այդ շէնքը: Գիտնալով հանգերձ որ կեղծ էր առաջարկը և այդ գործը իրենց կարողութենէն չառ վեր, համաձայնեցանք: Ո՛չ սք սակայն տեղէն շարժեցաւ: Օր մը յետոյ հոն գացինք շրջակայ տուները քննելու և գրաւման ծրարադիրը կողմնուէ համար: Շէնքը գրեթէ բոլորովին մեկուսացած էր իր շրջակայ տուներէն, մէկ անկիւնը միայն միացած էր սւրիշ շէնքի մը ձեղնայարկին, որով պէտք էր 7 տուն գրաւել մինչև այդ միացած կէտը հասնելու համար: Քարեր նետեցինք մեր գիրքին կից տան բակին մէջ և ստուգելէ յետոյ որ թափուէր էր, առանց հրկմանքի մտանք տունը. այս կերպով գրաւեցինք 7 տուները և հասանք կցուած ձեղնայարկին: Լուր ղրկեցինք Ա. Շրջանի խմբապետին, որ եթէ մէկ անգամ փող հնչեցնենք, սեփեքին կրակ բանան Պիւլպիւլ Զաւեի տան վրայ: Յետոյ, երբ

երեք անգամ փող հնչէ՝ դադրեցնեն կրակը: զարծողութիւնները կը վարէինք Բ. Շրջանէն:

«Երևուե՞լ Գոսթիմանը կանչելով հրահանգեցինք ծակել Պիւլպիւլ-Ջառէի տան պատը: Ասուք կը հսկէր բակին մէջ: Փողը հնչեց, կրակը բացուեցաւ Ա. Շրջանէն: Եւսուե՞լ զարծի անցաւ և շուտ մը ծակը բացուեցաւ: Մարմինս մէկ կողմ ըրած, ձեռքս երկարելով ծակին մէջ, քանի մը փամփուշտ արծակեցի սենեակէն ներս, սառեցիւս համար, թէ մարդ կա՞յ թէ ոչ. ներս նայեցայ. կարգ մը պղինձէ ամաններ կային միայն. ներս ցատկեցի, Յարութիւն թապաղեանն ու Երևուե՞լն ալ ետեւէս հասան, այդ սենեակէն տնցանք սւրիշ պարապ սենեակ մը որ հիւրասրահի երեւոյթ ունէր. մեր ծրագիրը յաջողած էր: Չէթէները իրենց բոլոր ուշադրութիւնը դէպի Ա. Շրջան կեդրոնացուցած էին. մեր բաւան հրացանաձգութիւնը մեզ փրկած էր: Հիւրասենեակին առջեւ լիովան մը կար, հոն ելայ. բակին մէջ մարդ չկար, բայց մեր ներքեւը սուրիշ սենեակ մը եւս կար: Բակին մէջ ուսմը մը նեւեցի. ներքեւի այդ սենեակէն երկու մարդիկ բակը ձեղքելով անմիջապէս դիմացի տունը փախան: Բակը իջանք. սուրիշ սենեակներ եւս կային. մի քանի սումր և ձեռք մը հրացան արծակելով մասնաւոր այդ սենեակները եւս, բայց սենեակի մը ձեղնայարկէն նշմարեցի մարդիկ, որ բացուած խոշոր ծակէ մը սողոսկելով փախան դէպի թրանսփերսալի պողոտային միւս կողմը: Կրակեցինք տնոց վրայ, որոնցմէ 3-ը ինկան: Տունը զրաւում էր: Առժամայէս փակել տալով յարակից տունը տանող ճամբան, սկսանք անհրաժեշտ ամրացումները կառարկել, որ խիտ էական էր մեր գիրքերուն ապահովութեան համար: Թրանսփերսալի սահմանը հասնելու համար կը մնար երկու տուն: Յաջորդ օրուան ձգեցինք այդ երկու տաներէն զրաւումը և հրահանգեցինք երեք անգամ փող հնչեցնել: Կրակը դադրեցաւ Ա. Շրջանէն: Գրաւումը վերջացած էր:

«Բայց մինչ մէկ կողմէն երբ մենք տեղադրին զրաւած

էինք, միւս կողմէ ամէն կարգի անախորհներ (կողոպտիչ) տուններէն ներս խուժած էին եղախներու գլխաւորութեամբ: Վտանգաւոր կացութիւնը բացատրելով, համադրելով և վերջապէս սպառնալով, հաղիւ կրցանք ցըրուել հաւաքուած ամբոխը: Բայց նկատելով որ դժուար էր այդ տան մէջի թողոնը պահպանել մինչեւ հետեւեալ օրը, անմիջապէս կանչել տունիք Պարենաւորման և Լքեալ Գոյքերու վարչութիւնները: Գումարտակ մը զինուոր և բեռնակիրներ տրամադրելով իրենց, բոլոր աւարը պարպել տունիք մինչեւ ուշ գիշեր: Այդ օրուան հաշուով, այդ տունէն 700 օսմ. սկի արժողութեամբ ստեղծեցին պաշար զրաւում էր:

«Հետեւեալ օրը զրաւեցինք երկու տունները եւս, որոնք արդէն լքուած և պարապ էին: Թուրքերը նստած էին գլխաւոր պողոտայէն անդին»:

Գ.) Քիւրս-մահալլէսի գրաւումը, 23 Ապրիլ 1920.

«Մինչեւ Գոլօնէլ նորմանի ժամանումը, արդէն տունէ տուն անցնելով մեր ուժերը հասած էին մինչեւ Փաշա-սօգաղը և հոն գիրք բռնած: Շէյխ Գալիսի գրաւումը խուճապի և յուսահատութեան մատնած էր թուրքերը և ստիպած որ պարպեն ամբողջ Գօգանլը թաղը: Բայց թրքական դրօշակը դեռ կը ծածանէր Գօգանլըի պահականոցին և նորաչէն գպրոցին վրայ: Քիւրս-մահալլէսին դեռ իրենց ձեռքն էր: Որսեցինք զրաւել այդ թաղը եւս, մեր հարաւային թիկունքը ամբողջովին մաքրելու համար թշնամիէն: Քանի մը փամփուշտ արծակելէ յետոյ, Գէսըք Պարմազըզեանի հետ անցանք փողոցէն և մասնաւոր պահականոց և անկէ դպրոց, ուր դրօշակը վար տանել տունիք:

«Հոն լուր բերին մեզի թէ Քեյկե Խօնաի տունէն կըրակ բացուած է մերձակայ հայ թաղերուն: Փութացինք հոն, փողոցը ձեղքելով ուղղակի վաղեցինք յիշեալ տան վրայ: Փողոցի դուռը կտրեցինք հրացանի կոթով. աջ ու ձախ կրակելով բակէն ներս մտայ. բակին մէջ եօթ

առաքելականներով սենեակ մը կար. երկու ուսմբ արձակեցի տունէն ներս, մինչ այդ հաեւէս հասան հօրաքրոջ տղան Յարութիւն Թապաղեան և Յարութիւն Ատանաբեան: Ռուս-բերը խորտակեցին սենեակին դուռը: Վեր բարձրանալով մասնք սենեակը: Մարդ չկար, բայց ստուեր մը անցաւ հաեւի պատուհանին առջեւէն. տան մէջ սիկարէթ մը կը մխար գեռ: Նոյն պատուհանէն ցատկեցինք քովի տունը և չորս կողմ կրակելով անցանք ծակէ-ծակ, մինչև որ թաղերէն դուրս ելանք:

«Մարտին բլուրի սառստը, ձորակին մէջն էինք. չաքը կորսուած էր: Զորին մէջ, ժայրերու խորը, քարայրի նման պարապութիւն մը կար. մուտքը բռնուած էր խառ փշաթուփերով. ուղեցի ուսմբ մը նետել հոն, բայց հետս եկողներ, մանաւանդ նոյն թաղեցի և այդ վայրերուն քաջածանօթ ձերուսի մը հաւատեցին թէ կարելի չէր որ սրեւէ մէկը մանէր և ապաստանէր խառ փշաթուփերով փակուած այդ խորշին մէջ:

«Վերադարձանք Գօգանլիքի դպրոցը: Խաղաղակի տըւինք թաղի բոլոր ջրհորներն ու ջրուղիները. սրեւէ մարդ չգտանք:

«Մինչ այդ, թաղը լեցուած էր անափորհիներով. ա-մէն սք կ'ուզէր ձեռքը անցածը տանիլ: Ատուրին հետ մեծ ճիգ թափեցինք, նոյնիսկ ստիպուեցանք հրազէն գործածել ցրուելու համար ամբոխը: Գրաւուած պաշարն ու գոյքը յանձնեցինք պատկան մարմիններուն:

«Կռիւներէն յետոյ, անձամբ իմացայ Արուսի Պէյէն թէ Քէլէշ Խօճայի տունէն փախչելով մեր առջեւէն վերսոյնէալ փշապատ խորշին մէջ ինք և Քեաղիմ Խօճան ապաստանած են եղեր: Փշաթուփերը մեզ խտրելով փրկած էին անոնց կեանքը: Անոնք ամբողջ օր մը ահա զոսով մնալէ յետոյ հոն, գիշերանց սողոսկելով անցեր են թուրքերու կողմը:

«Ասանք Շէյխ Ճամիսիի գրաւումէն երկու օր առաջ, 600 զինուորներով գայն խարխոխի վերածելով հայ թաղերը գրաւել ծրագրած են: Բայց մզկիթին մեր կողմէ

գրաւումը իրենց ծրագիրը ի դերու հանած է և Նորմանի ումբակոծումն ալ յուսահատութեան մատնած ըլլալով զի-րենք, հրաժարած են յարձակումէ:

Այն պահուն երբ Փաշա Սօդաղըն կտրելով կ'անցնէի, սեւ գլխարկս տեսնելով, Քէլէշ Խօճայի տունէն իմ վրաս երկու զնդակներ արձակողները իրենք հղած են:

4

Փրանսական իշխանութեանց կողմէ պաշտօնապէս և անպաշտօն կերպով հայերուն տրամադրուած զէնքերու մասին հակիրճ լուսաբանութիւն մը՝ քաղուած՝ Աւետիսի «Յուշեր»էն:

«Կռիւներու առաջին օրէն իսկ, երբ յարձակման ենթարկուեցանք թուրքերու կողմէ, ուղեցինք մեր վտանգաւոր կացութիւնը իմացնել Գօլօնէլին և անոր միջամտութիւնն ու օգնութիւնը խնդրել ի նպաստ մեզի: Տարեց, խիզախ կին մը՝ Իմանըմ Մէննուշ, ինքնամատոյց թղթատարական խիտ վտանգաւոր պաշտօնը կատարեց Ազգ. Միութեան և Ֆրանսացիներու միջեւ:

«Ինքնապաշտպանութեան եօթներորդ օրը երբ այլեւս քիչ ուշատ վստահելի անցք մը ապահովուած էր մինչև Էրա-Մաժեօր, Ատուրին հետ այցելեցինք Գօլօնէլին, օգնութիւն խնդրելու համար: 8-րդ օրէն սկսեալ յիշեալը բարեհաճեցաւ օրական 250 փամփուշտ տրամադրել մեզի: Փրանսական զօրքեր յատկացուեցան Ամերիկեան չէնքերու պաշտպանութեան համար, (Հիւանդանոց, Ազգական Գօլէճ և Որբանոց, ինչպէս նաեւ Լատինաց Վանք): Մեզի առժամապէս տրամադրուեցան նաեւ հիւանդ պառկող զինուորներու զէնքերը, որոնք անմիջապէս կը վերադարձուէին, երբ զինուորը հիւանդանոցէն ելլէր:

«Նորմանի ժամանումէն յետոյ, 13 կտոր զանազան տեսակի մուտտակէ-մալգէր, և մօտին տրամադրեցին մեզի, որոնք ճամբան չեթէներէ գրաւուած էին: Կռիւներու վերջին օրերը, 7-8 օր միայն, մեզի տրուեցան օրական 500 փամփուշտ:

«Անպաշտօն կերպով ձեռք ձգուած զինական պիտոյքներէն պէտք է յիշել հետեւեալները.

I.— Պեյազըն Օղլուի խանի պահակ սպային աըւածը.—

«Գործածուած ֆիւզէ միթրայէօղ մը, սրուն նշանառութեան գործիքը ինկած ըլլալով մէկ կողմ նետած էին: Զինարանի մէջ պակասը լրացնելով, գործածեցինք զայն Ապրիլի վերջէն սկսեալ:

II.— Նոյն շէնքէն հատ մը եւս գրամով գնեցինք զինուորէ մը:

III.— Սպաներէն սմանք երբեմն ուսմբեր տրամադրեցին մեզի:

IV.— Յունիս 8-ին, երբ ֆրանսացիներ Գուլէճ կը քաշուէին, Պեյազի խանի սպան մեզի ձգեց սնտուկ մը (2000 հատ) փամփուշտ: Իսկ Սար-Խասթէխանէի սպան աըւաւ նոյն չափ փամփուշտ, 2 սնտուկ ձեռնառումը և 1¹/₂ սնտուկ V. B. ուսմբ:

«Ասանմէ զատ կարելի է յիշել նաեւ, զանազան առիթներով, անհատ զինուորներու կողմէ տրուած 5-10ական փամփուշտ (*):

«Նաում Խայաթի տան հրդեհի օրը գործածեցինք 39 հոյակական և 27 V. B ուսմբ: Նոյն օրը Զինարար ձաւի նետումը մեր մէկ ուսմբէն մեռած են 7 հոգի և վիրատուրած 11 հոգի: Այս տեղեկութիւնը տուողն է Աճէմ Հաճի վեհապին ազան Քէրիմ:

«Թուրքերու պաշտօնական վկայութեամբ միայն հայաց միջոցաւ մեռած թուրքերուն ընդհանուր թիւը եղած է 665 հոգի»:

(*) Ֆրանսական բանակի սենեկալցի զինուորները որոնք սիրահար էին կասուի միսին, ողջ կասուով մը սիրով կը փոխանակէին 20 — 25 փամփուշտ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Զ Ի Ն Ա Գ Ա Գ Ա Ր Ը

ԱՆԹԷՊԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՅՔԻՆ

1

Անթէպի կռիւները ընդմիջող 30 Մայիսէն 29 Յուլիս 1920-ի չըջանին կայացող «Զինադադար»ը, ըստ էութեան, հայերու համար պիտի ըլլար «Անձնատուութիւն», եթէ ճակատագրական այդ օրերուն վճռական և կորովի կեցումածք մը չունենայինք:

Մուսթաֆա Քէմալի և ֆրանսական բանակի հրամանատար Զօրաւար Կուրոյի լիազօր ներկայացուցիչ Պրն. Տը Քէի միջեւ Անգարայի մէջ կնքուած զինադադարին համաձայն, ֆրանսական ուժերը պիտի պարպէին քաղաքամիջի իրենց դիրքերը հայկական գօտիի չըջանէն, յանձնելով զանոնք թուրքերուն և պիտի քաշուէին Ամերիկեան Գօլէճի և Էթն-Մաթէօրի չըջանը:

Այս պայմաններով, հայաց ճակատագիրը դարձեալ պիտի ձգուէր թուրք գահիճներու քմահաճոյքին: Հայերուն կը հրահանգուէր ֆրանսական դրօշակները վար առնել իրենց դիրքերուն վրայէն և ուղղակի բանակեցելով լեզու գտնել թուրքերու հետ, համաձայնարար ապրելու համար, ինչ որ կը նշանակէր առանց այլեւայլի անձնատուր ըլլալ անոնց:

Դարաւոր թշնամիին հետ 61 օր ճակատ ճակատի կռուելէ յետոյ, ապրելու կամքով և դերադոյն զոհողութիւններով ձեռք բերուած յաղթանակի բացարձակ գոյաւիրհակէ մը ետք, անստույգ ապագայի մը յուսալքիչ այս

հեռանկարը հայերը կը մատնէին ճակատադրական դժընդակ կացութեան մը, նոյնքան սարսափելի՝ սրբան տաճարադրութեան նախորդող սեւ օրերը:

Անէժք կար բարձրին շրթներուն վրայ և առեւտրութեան կրակ՝ աչքերուն մէջ: Անթէպէն նոյն օրը մեկնող ֆրանսական զօրասիւնին հետ պէտք էր նահանջել դէպի Բիւրս և Հալէպ, առանց դոյքի և անհրաժեշտ պաշարի և առանց բաւարար զինուորական պաշտպանութեան, որ կը նշանակէր անբարունակ բնաջնջում մը այնքան սուղ շահուած յաղթանակէ մը յետոյ: Իսկ թուրքերուն հետ հաշտութիւն կնքելու և անոնց հետ կենակցելու զաղափարն ալ նոյնքան վտանգաւոր էր Անթէպի հայութեան համար:

Կենաց և մահու այս կացութեան ելք մը սրահելու յայտով Մայիս 30-էն Յունիս 1, իրերայաջորդ ժողովներ գումարուեցան, առանց վճռական եզրակացութեան մը յանգեցու: Ի վերջոյ 1 Յունիս 1920-ին, համազգային միթինկ մը անդի ունեցաւ, Գալանքը թաղի Բողոքականներու ազօրեականին մէջ:

Երկու ժամ ահող այս հաւաքոյթի ընթացքին, որոշուեցաւ չձգել քաղաքը, պատնէշի վրայ մնալ և գիւմադրաւել ճակատադիրը, քան թէ նահանջելով հնթարկելու ստոյգ բնաջնջումի:

Օրուան կացութիւնը հանգամանօրէն քննելու և ըստ այնմ որոշումներ տալու և գործադրելու առաջադրութեամբ 28 հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը կազմուեցաւ:

Այս մարմինը թուրքերու հետ բանակցութեան մը անելով կրցաւ զինադադար մը կայացնել:

Արդարեւ, զինադադարի այս շրջանը տալիս տուաւ հայերուն, թուրքերը անգամ մը եւս փորձելու և անոնց յետին նպատակները քննարկելու:

Թուրք զինուորական իշխանութիւնը օգտագործելով զինադադարի առիթը, զանազան պատրուակներով սկսաւ միջամտութիւններ ընել հայկական շրջանի թաղերէն ներս:

Յունիս 13-ին, ենթասպայի մը առաջնորդութեամբ, թուրք զինուորական ջոկատ մը գիշերանց մատնէր Խպն Էյուպ թաղի մզկիթը, անշուշտ, հայկական գօտիի մէջ հեղհեղաւ ուրիշ կեդրոններ եւս գրաւելու յետին նպատակով: Զին. կեդր. Մարմինը երբ կը տեղեկանայ հեղաշրջման, հայկական ուժերով կը պաշարէ մզկիթը և կը ստիպէ թուրք զինուորները առանց այլեւայլի հեռանալ մզկիթէն:

Թուրքերու կողմէ առնուած ապօրինի այս քայլը ըստ էութեան հակառակ էր հայ և թուրք զինադադարի համաձայնութեան պայմաններուն, որով, առ այդ հայերու կողմէ ցոյց տրուած կորույթի այս կեցուածքը շփոթութեան մասնած և կատաղեցուցած էր թրքական իշխանութիւնը:

Այս դէպքին յաջորդ օրը, թուրք հրամանատարներէն Էօրֆան Պէյ երբ անձամբ հայոց գօտին կու գայ, բողոքելու համար Աղդ. Միութեան մօտ, իրեն կը յայտարարուի թէ հայ զինուորականութեան գործերուն միջամեղելու իրաւասութիւն չունին, որով չեն կրնար արգելք հանդիսանալ անոնց միջոցառումներուն: Փափաք կը յայտնէ տեսակցիլ Զին. Մարմինի պետերուն հետ, և սակայն առանցմէ եւս բողոքի և իրենց ենթարկուելու մերժողական պատասխան կը ստանայ:

Էօրֆան Պէյ ճարաշտա, սպառնական ազդարարութիւններով կը բաժնուի և հայ զինուորներու պաշտպանութեան տակ կ'առաջնորդուի թրքական քաղաքամաս:

Հակառակ մեզի հանգէպ ցոյց տրուած սպառնալիքներուն, յայտնի էր որ թուրքերը, հայկական զինուորական սլոներու մօտին քիչ մը հափաղանցուած զաղափար մը կազմած էին: Այնպէս որ ֆրանսացիներու վրայ յարձակելու իրենց պատրաստութեան ընթացքին, խոհեմութիւն համարեցին առժամայէս հայերը սիրաշահիլ և յետ այսու որեւէ սանձաւթիւն չկատարել:

Յունիս 29-ին, թուրքեր գրգռելով ֆրանսացիներու հետ իրենց զինադադարի պայմանները, յարձակումի անցան

Ֆրանսական երկու կայաններու՝ Ալեքս. Գոլենի և Զիքնիի Խառաֆի վրայ: Հայեր հակառակ իրենց չեզոքութիւնը պահելու սրտումին՝ թուրք-Ֆրանսական այս կռիւներու ընթացքին, յաճախ դժուարութիւններու մասնակցեցան: Թուրքեր միշտ կը ծրագրէին խաղի բերել հայերը և հայ-կական թաղերը եւս ռազմաճակատի վերածել, իսկ Ֆրանսացիները իբր «բարեկամ» կ'ուզէին մեզ նորէն միարձեւ կռիւներու մէջ, կրկին խախտել տալով մեր չեզոքութիւնը:

Զինադադարի այս շրջանը բարեբախտութիւն մը եղաւ հայերուս համար: Թրքական կողմի շուկաները բացուեցան մեր առջիւ, սերկէ առատ գնումներ կատարուեցան: Օգտուելով առիթէն, կարելի եղած քանակութեամբ պաշար ամբարսեցաւ: Նոյն իսկ գաղանթներն զէնք և փամփուշտ ձեռք բերուեցաւ:

Թրքական յարձակումները Ֆրանսացիներու վրայ, ծանր հրետանիներու օժանդակութեամբ, տեւեցին մինչեւ Օգոստոս 10, երբ Գոլօնէլ Անտրէաի հրամանատարութեան ներքեւ Ֆրանսական զբաւման նոր ուժ մը կը ժամանէր Անթէպ. այս ուժին կատարած ճնշումին հետեւանքով, թուրքեր սկսան խուճապահար նահանջի, լըքելով Ֆրանսացիներու կողմէ իրենց արամադրուած կարգ մը զիւրքեր:

Մանաւանդ «Մարտին»ի որսանոցին, թուրք զինուորականութեան կողմէ ամբողջուած զիւրքը, չկարենալով տակալ եղած ճնշումին, հոն որջացած հարիւրաւոր չէթէներ ստիպուեցան նահանջել հայկական զօտիի ընդմէջէն, հայերու կողմէ առանց օրեւէ արգելքի հանդիպելու. անոնց թոյլ տրուեցաւ անցնիլ թրքական կողմը: Թէեւ Ֆրանսացիք հայերէն պահանջեցին որ այս զինուորները զինաթափուելով իրենց յանձնուին՝ իբր պատերազմական զերիններ, սակայն այս պահանջը մերժուեցաւ, հայ և թուրք զինադադարի համաձայնութեան պայմաններուն պարտադրանքով:

Անգամ մը Գօգանլի և Գաւսիկ Պաշա հայկական թա-

ղերը, անակնկալօրէն Ֆրանսական զինադարի կրակին ենթարկուեցան: Ներկայացուած բողոքին իբր չքմեղանք, ըսուեցաւ թէ՛ Մարտինի զօրակայքի զինուորները նորեկներ ըլլալով, չէին կրցած զանազանել հայ և թուրք թաղամասերը: Ուրիշ անգամ մը, հայոց թաղամասը ինկող Ֆրանսական հրետանիի 15-նոց ռումբ մը, պատին առջեւ նստած անմեղներ փլատակներու տակը թաղեց. ասոր չքմեղանքն ալ նոյնքան պախարակելի էր և քրէական՝ թէ՛ թնդանթաճիգը փոխանակ միևարէի արեւելեան կողմը նշան առնելու, արեւմտեան կողմը թիրախի ենթարկած էր: Այս և նման «անմեղ սխալներ» բնականաբար գիտումնաւոր ազդարարութիւններ էին, որ հայեր հնազանդելով Ֆրանսական հրահանգներուն, լծուէին իրենց կառքին, թուրքերու հետ կռիւը վերակշիւթ:

Վերոյիշեալ պայմաններու տակ հայոց կորովի և անկողմնակալ կեցուածքը հայ և թուրք զինադադարի համաձայնութիւնը պահպանելու գնով, փրկարար զէր մը կատարեց 1921 Դեկտեմբերին՝ Ֆրանսական ուժերու վերջնականապէս Անթէպէն քաշուելովը, մինչ այդ՝ հոն մնացած հաղարարը հայերու ճակատագրին նկատմամբ, որոնք առանց թրքական սեւէ արգելքի և դժուարութեան, հետըզհետէ մի քանի տարուան ընթացքին, մաս առ մաս հեռացան իրենց բոլոր գոյքերով, հաստատուելու համար ասպնջական Սուրիոյ զանազան քաղաքները:

Հայ ազատագրական մաքառումներու պատմութեանց շարքին, Անթէպի հայոց գոյամարտը կը կազմէ փառաւոր մէկ էջը պանծալի հերոսութեանց: Այնքան աննպաստ պայմաններով և սակայն կարգապահութեամբ, կորովամրտութեամբ և խիղախօրէն զեկավարուած այդ ինքնապաշտպանութիւնը յիշատակելի իրադարձումն է հայ ընտրանի անձնաւորութեանց որ եղաւ առանց հատուածական նկատումներու, համաժողովարդական կատարելալ միատնականութեամբ ձեռք բերուած փառաւոր յաղթանակ մը:

Հետեւեալ հատուածները առնուած են Աւետիսի «Յուշեր»էն: Առաջինը հայ-թուրք հանդիպումի առիթով, երբ «Զինադադար»ի պայմանները նիւթ էին բանակցութեան: Յաջորդները անձնական բնոյթ ունին:

Ա.

«Յուշիսի Տ-ին տեղի ունեցող հայեթուրք հանդիպումին թուրքերու կողմէ կը մասնակցէին Պէքիր Պէյ, Ճէլալ Գատրի Պէյ, Շէյխ Մուսթաֆա էֆ., Շիւքրի Պէյ և Պիւլպիւլ-Չաֆէ: Հայերու կողմէ՝ Տաքթ. Յովսէփ Պէշգահան, Գրիգոր Սարգիսեան (Առաջնորդ), Տաքթ. Գէորգ Արսլանեան և եղբայրը՝ Մովսէս Արսլանեան, Յովսէփ Առաքելեան, Ասուր և ես: Համաձայնութեան պայմաններն էին՝

- Ա) Հայերը զինարար պիտի չըլլան:
- Բ) Ֆրանսոսերէ բնդհարումի մը պարագային՝ հայերը կաւարեալ չեզոքութիւն պիտի պահեն:
- Գ) Սուր-Խասթիսանէն եւ Պէյազըն Օղլուի խանը՝ բուր-բերուն պիտի յանձնուին:
- Դ) Հայ քաղերուն մէջ քրեական զինուորական ուժ կամ ոստիկաններ պիտի չզետեղուին:
- Ե) Թուրքեր պիտի պարենաւորեն հայերը:»

Բ.

Զինադադարի բնթացքին հանդիպումներ Արսլան Պէյի հետ. —

«Արսլան Պէյի հետ ծանօթութիւն ունէի 1915—1919, Դամասկոսի մէջ:

«Առաջին հանդիպումը իրեն հետ ունեցանք մեր տան մէջ, Յուշիս 9-ին: Հաւաստեց որ Միլլի կառավարութիւնը նպատակ ունէր հայերու հետ խնդիր ունենալ և ըստ թէ եղածը բոլորովին տեղական Հիլիքի Մեքէգիլիին առած սխալ մէկ քայլն էր: Խոստացաւ անմիջապէս բանտէն հանել առ ի հայ բանտարկեալները, 28 հոգի, կամ

զոնէ նամակատան ցրուիչ Ալի-Արթինի սպանութեան առնչութեամբ բանտարկուած՝ Քիւլիան Տալիի պահապան՝ Մըխմը Յալուրը ազատ արձակել առ:

«Օր մը յետոյ իրեն հետ իջանք Մէրոյ, Հիյէթի Մէրքէզիյէ ալցելիւս: Հսն մեզի պաշտպանակ բերին. որմէ ո՛չ ես կերայ ոչ ալ Արսլան Պէյ: Արսլան Պէյ սահայն չափազանց ջգայնացաւ, որմէ կռահեցի թէ դաւադրութիւն մը կար ինծի դէմ այդ պաշտպանակին մէջ: Իսկ բանտարկեալներու խնդիրը երբ արժարձեցինք, Հիլիքի Մեքէգիլիին անդամները բնդդիմացան հարցը օրինական ձեւակերպութիւններու ենթարկելու խոստումով և այլ արգելքներ յարուցանելով:

Գ.

«Արսլան Պէյի հետ երկրորդ տեսակցութիւնս եղաւ Գարաիեօզ թաղին մէջ, իր առնը: Էօրֆան Պէյ Յուլիս 18-ին, պահանջեց որ 17 կարեւոր տուներ պարպուին Ազեօլ թաղի շրջանակին մէջ, և իրենց յանձնուին: Նկատի առնելով պահանջին ծանրակշիռ հանդամանքը, նամակով մը տեսակցութիւն խնդրեցինք իրմէ: Ետեւով պատասխանեց և զիս հրաւիրեց իր տունը: Սու-Պուրնուէն անցնելով դացի մինակա: Ճոխ սեղան մը սարքեց ինծի, և զգուշացոյ ստեղծու: Ինք կռահելով մտավախութիւնս, բոլոր տեսակներէն նախ ինք կերաւ, յետոյ ես: Խօսակցութիւնը բանալով, յայտնեց թէ, եթէ ֆրանսացիներուն հետ կռուիլ կ'ուզեն բնաւ պատճառ չկայ մեզմէ կտակածելու և զգուշանալու, որով նաեւ մեզի նոր պահանջներ ներկայացնելու:

«Վիճարանութեան խոսնուեցաւ սպայ Լօնուի Զատէ Մըսթաֆան և ջգայնացած՝ ըսաւ ինծի. «Դուսն հպատակ մը ըլլալով, ճիշդ օտար կառավարութեան մը պատօնական ներկայացուցիչին պէս կը խօսի»: Ես նոյն ձեւով պատասխանեցի իրեն թէ՝ հիմա Անթէպի մէջ երեք կառավարութիւն կայ, ֆրանսական, հայկական և թրքական և այսպէս ալ պիտի շարունակուի, մինչև քնականսն վի-

ճակի մը վերահաստատումը: Յայտարարեցի թէ ես հայ կառավարութեան ներկայացուցիչն եմ հոս. եթէ կ'ուզէք նախքան գրաւելը պահանջուած այդ տուները, ստուգեցէք հանգամանքս ու լիազօրութիւնս:

Մըթաֆան աւելի՛ ջղայնացած՝ սկսաւ անակզի և անյարմար խօսքեր արտաբերել: Արսլան Պէյ յանդիմանեց և լռեցուց զայն: Վերջապէս համաձայնեցանք հայ տուներու գրաւման պահանջքը չհղեալ նկատել և ասոր փոխարէն՝ Պէյազըն Օղլուին խանէն մինչև Սաւր խասրէ-խանէ պատ մը քաշել և ասոր ետեւէն թոյլադրել իրենց անցքը:

«Իսկ Ազ-Եօլը, Քիւլիան Տամըն, Սու-Պուրնըն և Փաւա-Սօզաղըն գործածել զինուորական փոխադրութեանց և Պալըզը, Իպն Էյուպ, Էյպահան ճամբան՝ անդէն քաղաքացիներու երթեւեկին համար:

«Այս հասկացողութեամբ երկուքս դիմեցինք Էօրֆան Պէյին, որ լսելէ ետք մեզ, դառնացած ըսաւ Արսլան Պէյին. «Ի՛նչ կ'ուզէք ըրէք, դուք համաձայնեք էք, ես ալ կ'ընդունիմ»: Այսպէս փակուեցաւ Ազ-Եօլ թաղին 17 տուներու գրաւման խնդիրը»:

Դ.

«Երբորդ հանդիպումս եղաւ, Արսլան Պէյի խնդրանքով, Հին Սէրայի մօտ, Հաճի Պէյին (Եիրիկ-Պէյ) խանը, Հիյաթի Մէրքէզիէյի ներկայութեան — Յուլիս 27էն յետոյ, ճիշդ օրը չեմ յիշեր — երբ Քրանքօ-թուրք կռիւնները վերսկսած էին: Հօն ինք և ներկաները դարձեալ առաջարկեցին ինծի, որ միանալով իրենց հետ, դուրս քըշէինք Քրանտաղիները: Ես յայտնեցի թէ մենք որոշած ենք՝ յետ այսու բացարձակապէս չհեղափոխելու պահել այս կռիւններու մէջ. պիտի չկռուինք սրեւէ կողմի օգտին համար, և եթէ նախապէս կռուեցանք, այդ ո՛չ թէ կողմերէն մէկը պաշտպանելու համար էր, այլ պարզապէս մեր ինքնապաշտպանութեան համար. ասկէ յետոյ ընտաւ չենք փափաքիր սրեւէ կողմի հետ թշնամութիւն ունենալ:

«Դուք ըսի, եթէ առողջ մտածէք, պիտի չուզէիք մեզ մխրճել այս խնդրին մէջ, որովհետեւ մեր գործակցութիւնը ձեզի աւելորդ չա՛ մը չ'ապահովեր. իսկ դուք մեզի բարեկամ ըլլալով ի հարկէ մեր վնասը չէք փափաքիր: Բոլորն ալ ակամայ հաստատեցին ըսածներս, և վերջապէս համաձայն դառնուեցան որ չհղուք միանք»:

Ե.

«Սեպտեմբեր 1-ին, Պալըզըի գասթիին (աւագան) առջև տեսակցութիւն մը ունեցայ թուրք զինուորական Էօզ-Տէմիրի հետ, իր փափաքով: Խօսակցութեան ընթացքին, հին յանկերգը կրկնելով, առաջարկեց, որ իբրեւ թուրք պետութեան հպատակներ՝ օգնենք իրենց օտար Քրանտաղիները դուրս քշելու: Պատասխանեցի թէ, ներկայ բացարձակ պայմաններու տակ երբ օրինաւոր կառավարութիւն մը չկայ, և մէկ կողմէն չէթէներ, միւս կողմէն Քրանտաղիներ մեզ կը նեղեն, մեզի համար միակ արածարանական դրութիւնը չհղաքութիւնն է, զոր ամէն գընաով պիտի ջանանք անխախտ պահել: Էօզ-Տէմիր դժգոհութեամբ մը ըսաւ. «Մօտերս դուրսէն 80,000 ֆեհայիներ պիտի դան և անոնց ժամանումէն ետք ձեր կացութիւնը կրնայ վատթարանալ և շատ ուղի նստիլ ձեր վըրայ...»: Պատասխանելով իրեն, ըսի թէ՝ կենաց և մահու համար գոյամարտազը՝ ո՛չ հազարէն, ոչ ալ 80,000էն կը վախնայ. իսկ մեզի մեղքացողը՝ իր բուն թշնամին ձգելով, մեր վրան չի յարձակիր. ինչպէ՛ս որ դուք ըրիք Ապրիլ 1-ին:

«Վերջապէս, Էօզ-Տէմիր հրաժարելով իրենց հետ գործակցելու առաջարկէն, նիւթը փոխելով, խնդրեց որ թոյլադրենք գէթ իրենց ալիւրը աղալ տալ մեր աղօթիքներուն մէջ: Իրենց աղօթիքները ընդհարումի ընթացքին ռումբերէ վնասուած ըլլալով՝ մեծ նեղութիւն կը կրէին ալիւր աղալու համար: Յայտնեցի թէ մեզի համար դժուար էր այս առաջարկին ալ ընթացք տալ, որովհետեւ այդ թոյլատուութիւնը մեր չհղաքութեան խախտումը պի-

տի ըլլար ֆրանսացիներու գէժ, որոնք անպայման և չուտով պիտի իմանային եղելութիւնը և իրենց արդարացի գիտողութեամբ պիտի ամբաստանէին մեզ: Ի հարկէ դուք ևս պիտի չուզէիք որ մենք այդ պատճառով խնդիր ունենայինք ֆրանսացիներուն հետ և ենթարկուէինք անոնց թշնամանքին:

«Տրուած բացատրութիւններու տկամայ հաւանութիւն յայտնեցին և ի վերջոյ փոխադարձաբար նախադարձակ չըլլալու համաձայնութեամբ՝ բաժնուեցանք իրարմէ:

«Էօզ-Տէմիրի հետ այս հանդիպումէս յետոյ իմացայ թէ մոսկուսդ այս միւսլիմանը իր կրօնակիցներուն օգտակար ըլլալու նկատումով, Անթէպ եկած էր Եգիպտոսէն:

«Այս տեսակցութիւններու տեղեկատուութիւնը հաւանութեան արժանացաւ Ատուր Լիւսնեանին, որուն հետ գոյամարտի շրջանին գործակցաբար վարեցինք ամբողջ զինուորական գործողութեանց հրամանատարութիւնը:

* * *

«Գնումներ բուրբերե. — Ձինադադարի ընթացքին, 15 կառ պատերազմական գէնք գնեցինք Սարը Խասթէ-խանէի սեփեռու հրամանատար Լոհանի-Չատէէն՝ Եազուպ Առաքելեանի և Եազուպ Գարահանի միջոցով, որոնք յարգի պարկերուն մէջ՝ մեզի զրկուեցան իբրեւ կենդանիներու կեր: Հինգ կառ ևս գնեցինք այլ անձերէ»:

ԳԼՈՒԻ Թ.

ԿՈՒՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԳ ԾՐՋԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅՆՐՈՒ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

1

Աւետիս կը շարունակէ նկարագրել գէպերու ընթացքը իր «Յուշեր»ուն մէջ. —

«Ձինուորական կեդր. Մարմնի վերակազմութենէն և ֆրանսացիներու երկրորդ անգամ կռիւներու սկսելէն յետոյ, Կեդրոնի գործերու նոր կարգադրութեամբ, ինծի վտահուեցաւ չփութի մասնիկ թուրքերու հետ, իսկ Ատուր՝ յարաբերութեան պիտի մասնէր ֆրանսացիներու հետ: Այս տեսակցութեանց արդիւնքին հիման վրայ վերջնական որոշումներ պիտի առնուէին:

«Ֆրանսացիներու տեւական փափաքն էր, որ մենք անպայման իրենց հետ մասնակցէինք կռիւներուն թուրքերու գէժ: Ատուր անձնապէս համամիտ էր ֆրանսական տեսակէտին, իսկ ես կը պնդէի չեղած մնալ — որքան կարելի է — թուրք և ֆրանսական ընդհարումներու ընթացքին: Ի վերջոյ առաջարկուեցաւ որ այս խիստ կենսական խնդրին առնչութեամբ, Ազգ. Միութիւնը տեսակցութիւն մը ունենայ Գոլօնէլներ Ապատիի և Անարէայի հետ:

«Այս տեսակցութիւնն ալ արդիւնք մը չտուաւ մեր կացութեան պայծառացման և խնդիրը մնաց անլուծ: Հետագային երբ Ատուրը առանձին տեսակցութիւն մը եւս ունեցաւ ֆրանսական բանակի պետերուն հետ, ասոնք կրկին յառաջ մղեցին իրենց հին յանկերգը ջղաշնացած վիճակով: Ատուր վերադարձին նսրէն խնդիրը յուզեց

կեղբորսին մէջ: Ես դարձեալ ընդդիմացայ ֆրանսացիներու պահանջած մեր չեզոքութեան խախտումին և առաջարկեցի որ ֆրանսացիք պաշտօնական գրութեամբ մը թող հրահանգեն մեզի իրենց առաջարկը: Երբ մեր այս թեւադրութիւնը տեղեկացուեցաւ Ատաւրին միջոցաւ իրենց, մերժեցին նման պատասխանատու գրութիւն մը ստորագրել:

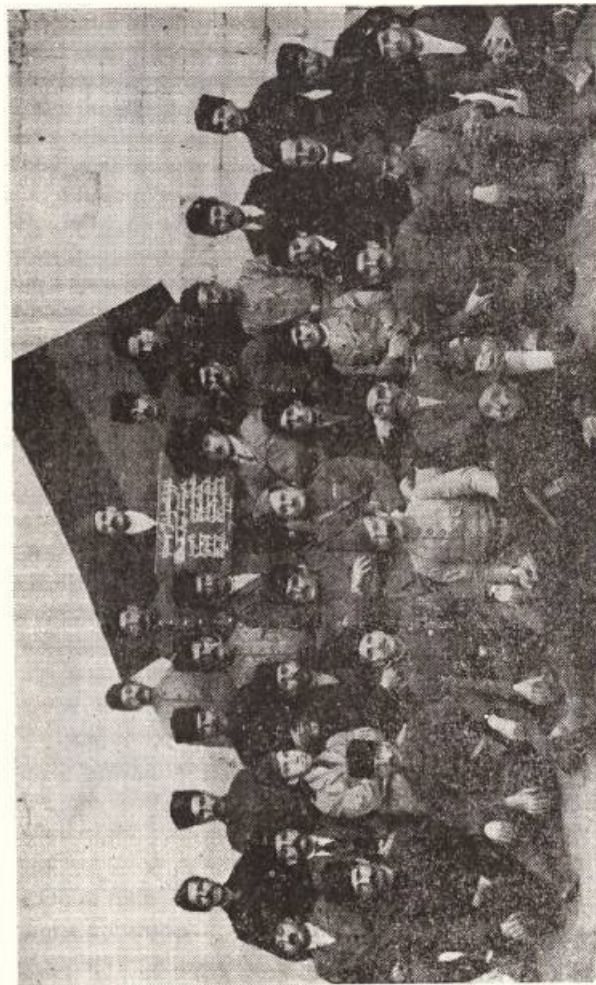
«Որոշեցինք խմբապետներու և փոխ խմբապետներու ժողով մը գումարել, հարցը աւելի լայն շրջանակի մէջ օրակարգի դնելով: Հաս ևւս չեզոք մնալու գաղափարը համակրութիւն գտաւ: Վերջապէս այցելութիւններ տուինք բոլոր շրջաններու գինուորներուն և տեղեակ պահեցինք զիրենք հարցին էութեան, որոնք բնդհանրապէս համակարծիք գտնուեցան չեզոքութիւնը պահպանելու:

«Հարցը իր բոլոր կողմերով քննարկելու առաջադրութեամբ կարգ մը պատասխանատու մարմիններ ևւս ունեցան մասնակի կամ խոռոն ժողովներ, առանց վերջնական որոշումի մը յանդիւլու:

«Զինուորական շրջանակներու և ժողովրդային խաւերու մէջ երկու տեսակէաներն ալ ունէին իրենց ջատադովները: Առաջիններուն կարծիքով՝ պէտք էր ֆրանսացիներու կողքին կռիւի մասնել, նկատելով որ այս միջոցառումը կրնար աւելի տպանով հիման վրայ դնել մեր ապագայ գոյավիճակը: Իսկ չեզոքութեան կողմնակիցները՝ դիտել կուտային թէ դէպքերու բերումով եթէ օր մը ֆրանսացիներու կողմէ լքուէինք և ստիպուէինք դարձեալ թուրքերուն կապել մեր ճակատագիրը, թերեւս աւանց թշնամութիւնը չափով մը մեղմացուցած կ'ըլլայինք մեզի հանդէպ:

2

«Ազգ. Միութիւնը, Զին. կեղք. Մարմինն ու խմբապետներու ժողովը, և վերջապէս 28երու համախմբումը, բոլորն ալ չեզոքութիւնը պահպանելու եզրակացութեան

Զին. կեղք. Մարմին և խմբապետներու կողմը: Անուանացանկը տեսել էք 125

գալով, համախորհուրդ՝ ընդունեցին հեռուհեռու բանաձևեր (*) :—

«Ֆրանսացիներուն հանդէպ մեր համակրական վե-

Պահակներ արբուն կը հսկեն պահսկեի մը ետև
բարերումը շարունակելով հանդերձ, ամէն գնով աշխա-

(*) Այս ժողովներուն եւ որոշումներուն մանրամասնութիւնները տեսնել «Այնթապի Գոյամարք»ի 154 — 157րդ էջեր եւ «Պատմ. Հայ Անթեպի» Բ. հատրի 189, 197, 209րդ էջերը:

տիլ թուրքերու հետ թշնամական սրեւէ արարքէ խուսափիլ: Այս պէտք էր կազմէր հայերու ներկայ քաղաքականութեան առանցքը:

«Ազգին գերագոյն շահը կը պահանջէր որ ուրիշներու թաղան նպատակներուն նշաւակ եւ հլու կամակատարները չըլլանք, սակայն ո՛չ ֆրանսացիներու առելութիւնը եւ ոչ ալ թուրքերու թշնամութիւնը մեր վրայ հրաւիրենք:

«Ազգ. Միութիւնը, Զին. կեդր. Մարմինն ու ժողովուրդը այս անսակէտին շուրջ ներդաշնակ եւ վերջնականապէս համաձայն էին:

«Պարենաւորման կազմակերպութեան խնդրով իմ Հալէպ մեկնումէս յետոյ, ֆրանսացիք սակայն կատարուած իրողութեան առջեւ կը դնեն հայերը. մեր կարգ մը յառաջացեալ շրջաններուն իրենց զօրքերը կը անդաւարեն եւ կը ստիպեն մեզ անհարկի եւ վնասակար կռիւններու մէջ դարձեալ մխրճուելու»:

3

Պարենաւորման կենսական խնդիրը կռիւներու բուրդընաւորութենէն առաջ նախապես առաւ եւ նկատի առնուած էր իրրեւ նախապատրաստական անհրաժեշտութիւն: Ազգ. Միութիւնը կազմած էր մասնաւոր յանձնարում մը, որ կրցած էր էական կարգ մը կենսանիւթերու գնումներ կատարել թուրքերէն, միանգամայն արձանագրութեան առկառնել հայկական թաղամասի ընտանիքներուն ունեցած պաշարին ընդհանուր քանակը:

Կռիւներու սկսած օրէն տողին՝ մեր ունեցած պահեստին, ինչպէս նաեւ դրաւում թուրք աւանդէն վերցուած պարէնը հառնելու վրայ էր: Ֆրանսական խնամքաւորութեան քանկումներու միջոցով ստացած պաշարը հազիւ կը բաւարարէր իրենց բանակի կարիքներուն, որով անոնք սրեւէ կերպով հնարաւորութիւն չունէին օգտակար ըլլալու հայոց պարենաւորման պահանջին: Մինչդեռ Պարենաւորման Յանձնախումբը պարտաւորուած էր

հոգալ մօտ 6000 հոգիի ամենօրեայ կարիքները, որոնք կ'աւելնային օրէ օր:

Յշման ատեններ, երբ կռուող մարտիկը բաւարարուեցաւ օրական քանի մը բակլայով և սիսեռախառն կտոր մը սեւ հաց ուտելով:

Թէեւ Հալէպի մէջ ալ կազմուած էր, Պարենաւորման Յանձնախումբ մը, սակայն անոնց միջեւ Քիլիս և Աղնա-Գօլունլուի կայարանը զրկած պարէնը Անթէպ հասցնել, թէ՛ բաւական ծախքի կը կարօտէր և թէ՛ բաւարար չէր ընդհանուր կարիքը զսնացնելու համար:

Բանուորին վիճակը աւելի նախանձելի չէր, զինուորին կացութենէն: Կային շատ մը ընտանիքներ որոնք շարաթններով կարօտը կը քաշէին տաք կերակուրի մը: Քաղցի սպառնալիքը և մէկ օրէն միւսը անօթի մնալու հեռանկարը, դամոկլեան սուրի մը պէս կախուած էր չոր հաց մը ձեռք ձգելու դժուարութեան առջեւ գտնուող կարգ մը բազմանդամ ընտանիքներու վրայ:

Ահաւաստիկ այս խիստ կենսական պահանջքը բաւարարելու համար, այդ վտանգաւոր օրերուն Աւետիս մասնաւոր լիազօրութեամբ Հալէպ կ'ուղարկուէր, որուն մասնաբաժանութիւնը կ'արտագրենք իր «Յուշեր»էն:

«Օգոստոս 11-ին երբ ֆրանսացիներ նսրէն քաղաք իջան, ի հարկէ այլեւս կարելի չէր թուրքերէն պաշար գնելու հնարաւորութիւն ունենալ: Ֆրանսացիներն ալ չէին կրնար անմիջական օգնութիւն մը ընել մեզի: Ուստի անօթութեան հեռանկարը դարձեալ սպառնալ սկսաւ: Տէր Ներսէս Հայր Թափուզճեան ինծի հետ հանդիպում ունենալով հարցուց, թէ ի՞նչպէս կարելի էր լուծել այս անմիջական հարցը: Որսէցիներ միջեւ հիմնական կարգադրութիւն մը, կռիւներու ընթացքին խնայողաբար ի պահ դրուած մեր ունեցած պաշարով պարենաւորել կարօտեալները և այդպէս ալ դարձադրուեցաւ: Բայց մեր արամադրութեան տակ գտնուող պարէնը հազիւ քանի մը շաբաթ կրնար բաւարարել ժողովուրդին պէտք եղած կարիքները: Ուստի Ասուրին հետ դիմեցինք Գօլօնէլ Ա-

պատիին: Հալէպ գտնուող Գարիթէն վիտալին ուղղուած յանձնարարագիր մը առինք, որ ինծի հարկ եղած դիւրութիւնները պիտի տար, թէ՛ պարէնի հայթայթումին և թէ՛ փոխադրութեան գործին մէջ: Գարիթէն վիտալ տյն ատեն հայկական հարցերով կը զբաղէր:

4

«Սեպտեմբեր 9-ին ճամբայ ելայ դէպի Հալէպ մեկնող զօնվուայի՛ն հետ: Ինծի կ'ընկերանար Յարութիւն Կ. Պապիկեանը՝ իրր թարգման: Երբ Աղնա-Գօլունլու հասանք, ուրախութեամբ ահաւայ որ Հ. Բ. Ը. Միութեան միջոցով մեզի 430 պարկ արմաթ զրկուած էր Հալէպէն, բայց փոխադրութեան համար մեր արամադրութեան տակ 62 կենդանի և 2 բռնատար կառք ունէինք միայն, որոնք հետքերած էի Անթէպէն: Կայարանապետը չէր ուզեր պատասխանատուութիւն վերցնել: Տեսակցեցայ կառաչարի քննիչ Պր. Գալիթեանի հետ, բարեացակամ և ազգասէր հայ մը՝ որ յօժարեցաւ վաղոնները բերել զօնվուայի իջած վայրը: Մեր ունեցած գրաստները կրնային հազիւ 60 պարկ տանիլ, պէտք էր մնացածը Անթէպ հասցնելու միջոցը գտնել:

«Նոյեմբ 200 հայ կառապաններ վարձուած էին ֆրանսացիներու կողմէ, իրենց պարէններուն փոխադրութեան համար: Կանչեցի զանոնք և կաշ ընելով իրենց ազգասիրական զգացումներուն, առաջարկեցի իւրաքանչիւր կառքի վրայ, մեր պարէնէն եւս երկու քական պարկ բռնաւորել: Պէտք էր սակայն կառապաններու պատասխանատու սպան գտնել և անկէ թոյլատուութիւն ստանալ: Գիշերը վրայ հասաւ: Հայ կառապաններէն քանի մը հաւար եկան յայտնեցին, թէ սպան թոյլ չէր տար մեր պարէնը բռնեցնելու և ընդհակառակը՝ երբ ձեր կառքերը կրնան երկու քական պարկ աւելի տանիլ, ուրեմն ինչպէ՞ մերինը պակաս կը բռնաւորէք բռնով, հինգի փոխարէն հօթական պարկ բռնուցած է իրենցինէն: Մութին մէջ, բարկութենէն զողողալով, Պր. Լուի Հէքիմեանին հետ, եր-

կար խարխափումներէ յետոյ հանդիպեցանք ամերիկացի մի քանի օրիորդներու, որոնք կարմիր խաչի պաշտօնականներ են եղեր: Խնդիրը պարզելով յայանհայնք իրենց թէ անօթի ընտանիքներու յատկացուելիք մեր այս պարէնը բաց դաշտին մէջ պիտի մնար և վաղը երբ գոն վառն մեկնէր, թուրքերու կողմէ պիտի կողոպտուէր: Օրիորդներէն մին անմիջապէս մեզի ընկերացաւ և կայարանին մէջ ուշ առնէն դառաւ վերսիշեալ սպան, արթընցուց զայն և խնդիրը յայտնելով, սպառնաց տեղեկագրել Ձօր. կուրօյին և նոյնիսկ Փրանսական նախարարութեանց և պատասխանատուութեան ենթարկել զինք: Վերջապէս սպան տեղի տալով խոստացաւ բռնաւորել: Երբ արշալույսը կը բացուէր, տեսայ որ ո՛չ մէկ կառապանի թոյլատրուած էր մեր պարէնը բեռնել: Խորուած էինք գէշ կերպով. ալ չէի գիտեր թէ որո՞ւ պէտք էր գիմել: Խեղճ կռտապաններն եւս հրահանգուած էին սովորականէն երկուքական պարկ տակի բեռնել:

Պօնվուայի վերջին բեռնակառքերը ճամբայ կ'ելլէին, ես գեռ կեցած էի մեր արմաթի պարկերուն մօտ. սպայ մը մօտեցաւ և հարցուց թէ ինչո՞ւ կը սպասեմ. «Ֆրանսական կառավարութեան պատիւին» պատասխանեցի: Զարմացած բացատրութիւն պահանջեց. բոլի թէ մեզ խաբեցին և մեր մուրացկանութեամբ հաւաքած պարէնը կ'ուզեն աւարի առ թուրք գիւղացիներուն և չէթէնքուն, մինչ Անթէպի մէջ կենաց և մահու կռիւ մղող հայ քրիստոնեայ ժողովուրդի մը բնկորները անօթի՝ առոր կը սպասեն: Սպան գնաց, չոգեկառքի սուլիչը սկսաւ սուլել, արցունքով բոմնուեցանք պարկերէն և նեաուեցանք վակոնին մէջ:

«Հազիւ կառաչարը շարժած՝ երբ տեսայ որ սեւամարթ գինուոր մը, տենդագին «ժէնէրալ Արմէնիէն» կը փնտռէ վակոններուն մէջ. հարցուցի թէ ի՞նչ կ'ուզէր: Զիս հրամանատարին քով տարաւ, որ հարցուց թէ դուք արմաթ սենիք եղեր հոս, ո՞ւր է հիմա: Երբ անհրաժեշտ բացատրութիւնը տուի, հրաման քրաւ կառաչարը ես

գարձնել, որ հասաւ մեր պարկերուն քով. թուրք և տարաբար գիւղացիներ արդէն կը սլքառային առանց շուրջ: Զինուորներ վար իջան և պարկերը բեռցուցին վակոններու մէջ, որոնք Հալէպ վերադարձուեցան մեզի հետ: «Ասիկա հանդիպած առաջին դժուարութիւնս էր պարենաւորման փոխադրութեանց ընթացքին, զոր երբեք չեմ կրնար մոռնալ:

«Հալէպ հասնելէս անմիջապէս յետոյ, առաջին տութիւ տեսակցեցայ Գարիթէն Վիտալին հետ, յետոյ նաեւ՝ Ձօր. Տըլամօթի հետ: Անթէպի մեր կացութեան մասին լայն զեկուցում մը տալէ ետք, իրենց աջակցութիւնը խնդրեցի մեր պարենաւորման և փոխադրութեան գործին համար: Վիտալ խոստացաւ իւրաքանչիւր կարաւանով հարիւր պարկ արժաթ (մէկ պարկը հարիւր քիլօ) տալ և զանոնք փոխադրելու համար քսանեւութ բեռնակառք տրամադրել մեզի: Հոս պէտք է խոստովանիլ որ այս վեհանձն Գարիթէնը մինչեւ վերջ ալ իր խոստումն ու պարտականութիւնը կատարեց:

«Նկատի ունենալով փոխադրական միջոցներու անբաւարարութիւնը, որոշեցինք քանի մը կառք եւս գնել և ուղտերու մասնաւոր կարաւան մըն ալ կազմակերպել. այսպէսով անհրաժեշտ պարագային, կարելի էր ուղտերու միսն ալ աւել: Գնեցինք 68 ուղտ, 5 կառք և 14 ձի: Երկու կառք եւս գտանք, որոնք յետագային վերադարձնելու պայմանով արամադրուեցան մեզի: Ասոնց բոլորը չոգեկառքով զբեցցինք Ալնա-Պոլսը կայարանը:

«Իմ Հալէպ հասնելէս ութ օր յետոյ, Տէր Ներսէս Հայր թովուզճեան, Անթէպէն 800 օսմ. սակի բերաւ պարենաւորման յատկացուելու համար: Հ. Բ. Ը. Միւթեան Հալէպի Մասնաձիւղին Ատենայեան՝ Պր. Ռուբէն Էճզաճեանի և անդամ Պր. Արմենակ Պապիկեանի միջոցով, Բարեգործականը եւս մեզի արամադրեց 500 օսմ. սակի: Մեր կարաւաններուն ծախքերը այս գումարներով կը հոգայինք:

«Տեսակցեցանք Ամերիկեան Նպաստամատուցի Տնո-

րէնին հետ, որ յայանկէ թէ իր արամադրութեան տակ 15,000 տոլար ունի, Անթէպի հայ ժողովուրդի պարեմաւորման յատկացուելու համար: Համաձայնեցանք որ զնսւմները մենք ընենք, իսկ փոխարժէքը ինք վճարէ: աշղպէս ալ կատարուեցաւ:

ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԼԵՄԲԵԱՐԵԱՆ

Անթէպի պարեմաւորման համար Հայկալ երբեւեկի շրջանին

«Այդ օրերուն Հալէպ այցելեց Զօր. կուրօ: Ունկընդերութիւն խնդրելով, մի քանի վայրկեան տեսակցութեան արժանացալ իրեն հետ, Փաթրիք Գալէսէրլիկի մէջ: Ի միջի այլոց հարցուց թէ Գաբրիթէն Վիտալ կ'օգնէ՞ մեզի: Դրական պատասխանէս զոհ՝ աւելցուց թէ փոխադրական խնդրոյն մէջ եթէ զժուարութեան մը հանդիպինք, կրնանք իրեն դիմել:

«Հալէպ գտնուած շրջանիս, պաշտօնական անձերու հետ տեսակցութիւններուս — մանաւանդ Ֆրանսացիներու հետ — ինծի մեծապէս օգտակար եղաւ, հայ կաթողիկ վարդապետներէն՝ Հայր Գաբրիէլ Գոսպարեան:

«Թէպէտ մասնաւոր յանձնախումբ մը կազմուած էր զնսւմներուս միջոցին օգնելու համար ինծի, բայց զորդանականօրէն իրենց աջակցութիւնը բերին՝ մանաւանդ Յովսէփ Պիւլպիւրեան՝ Անթէպի Հայրենակցական Միութենէն, Ռուբէն Էճզաճեան՝ Բարեգործականէն, Հայր Գրիգոր Փէշլիվանեան՝ հայ կաթողիկ վարդապետներէն, ասոնցմէ զատ, Հալէպ գալէս անմիջապէս յետոյ, Պր. Սամուէլ Պապիկեան զիս պանդոկէն իր տունը տարաւ, ուր մինչեւ վերջը վայելիցի իր ասպնջական հիւրամեծարութիւնն ու հոգածութիւնը:

«Յիշատակութեան արժանի են նաեւ, Փրօֆ. Կարապետ Տաղլեան և իր ազնիւ Տիկինը, որ նկատելի քանակութեամբ միս զրկեցին Անթէպի մարտիկներուն իրր նուէր: Իսկ Պր. Աւետիս Տէմիրճեան, 38 օսմ. ոսկի արժողութեամբ ռազմանիւթ և սրտ լի քանակութեամբ ծխախոտ նուիրեց մեզի:

«Անթէպի հայերուն կացութեան տեղեակ կարգ մը տար անձնաւորութիւններ եւս կը փափաքէին սրեւէ ձեւով օգտակար ըլլալ մեր ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն: Օրինակի համար, այն շրջանի Հալէպի Ռէժիմի Տնօրէն Պր. Տրակին, երբ Անթէպի հայ զինուորսկներուն համար իրմէ ծխախոտ կը գնէինք, բաւականացաւ

միայն կէս գինը գանձելով մեզմէ, մնացածը իբր նուէր՝ իր անձնականէն ամբողջացուց։ Սակայն գանձակցան մեզի օգնելու և ծառայելու պատրաստակամութեամբ անձեր եւս, սրանց բուն նպատակը չա՜նադիտութիւն և առիթը ի նպատակ իրենց օգտադործել էր։

«Այսպիսիներէն մէկը որ ուղի գնելու դործին մէջ մեզի օգտակար ըլլալ կը փափաքէր, ստուգեցինք որ իւրաքանչիւր ուղիէն մէկ օտմ. սակի միջնորդէք պիտի ստանար, ասոր փոխարէն ուղիի վաճառականին, ամէն մէկ ուղիի վրայ չորս օտմ. սակի աւելի վճարել տալով մեզի։ Ուրիշ մէկը հարկւր պարկ ձաւար պիտի գնէր. հետաքրքրուելով անդեակ եղանք որ հազիւ անասուններու կեր ըլլալիք այդ ձաւարը գնելով, կարեւոր գումար մը պիտի չորթէր մեզմէ։ Ասանց երկուքն ալ Անթէպցի-նէր ըլլալով, 3—4 ամիս առաջ կռիւներէն դատալիք՝ Հալէպ եկած յայտնի անձնաւորութիւններ էին։

«Իմացայ որ գէյթուներէն համար մաս մը կերպասեղէն զրկուած է Հալէպ, որ առանց իր նպատակին յատկացուելու կարելիութեան, մնացած է Հալէպի Ազգ. Միութեան մօտ։ Դիմեցի Ազգ. Միութեան, որ եթէ սրեւն անպատեհութիւն մը չկայ, այդ կերպասեղէնները արամադրուին մեզի, յարմար կերպով օգտադործելու համար։ Ազգ. Միութիւնը սիրով ընթացք առաւ մեր առաջարկին և գանձեց ամբողջութեամբ մեզի արամադրեց։

«Ինչպէս վերու յիշած էի, իմ Հալէպ գալէս քիչ մը վերջ, Տէր Ներսէս Հայր Թաթաւազեանը եւս հաս եկած էր, կարեւոր գումար մըն ալ հետք բերելով պարենաւորման յատկացնելու համար։ Առիթէն օգտուելու նպատակով, սրահեցինք միասին Պէյրութ անցնիլ՝ Վհափառ Սահակ Կաթողիկոսին հետ տեսակցելու և իրմէ եւս օժանդակութիւն խնդրելու՝ մեր հետապնդած նպատակին յաջողութեան համար։

«Ֆրանսացիք երբ իմացան մեր մտադրութիւնը, արգելք եղան այս նպատակով Տէր Հօր ընկերանալուս,

պատրուակելով իմ զինուորականի հանգամանքս, և ըսին թէ Կաթողիկոսի մը հետ հոգեւորական մը միայն կրնայ տեսակցիլ։ Ուստի Տէր Ներսէս Հայրը մինակը գնաց Պէյրութ։

ԱՆՈՒԱՆԱՅԱՆԿ ԶԻՆ. ԿԵԳՐ. ՄԱՐՄՆԻ ԵՒ ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐՈՒ

Ա. Շարք (պառկած)
Սմբատ Զազմագնեան

Բ. Շարք (ձախէն աջ)
ԱՏՈՒՐ ԱՏՈՒՐԵԱՆ
Կարապետ Բիւրիւմեան
Գրիգոր Պողարեան
Կարապետ Մրապիտեան
Մանուկ Փաննարեան
Կարուն Լալեան
Յովհաննէս Թօփալեան
Յակոբեան Եղուպեան

Գ. Շարք (ձախէն աջ)
Յակոբ Գապպեկեան
Տիգրան Մեսրոպեան
Յարութիւն Աղայեան
Ռուբէն Եղսրգեան
Աւեսիս Գալեմեարեան
ԱՏՈՒՐ ԼԵՈՆԵԱՆ
Սուրեն Ճեմեկեան
Յարութիւն Մովսեան

Յարութիւն Ա. Պապիկեան
Տոք. Կարապետ Միսիրեան
Գեորգ Սվանեան

Դ. Շարք (ոտքի ձախէն աջ)
Սարգիս Շեփեկեան
Ենովք Անոյեան
Գեորգ Պողարեան
Եղիա (ղերձակ)
Գարեգին Մագսուեան
Լեւոն Լեւոնեան
Կարապետ Ճեմեկեան
Շահին Զալուե՝ ուրֆացի
Կարապետ Բարսեղեան
Երեսիս Տեմիրեան

Ե. Շարք (ոտքի ձախէն աջ)
Եղուպ Տանեկեան
Երեսիս Եմեկեան
Յարութիւն Փաննարեան
Եղուպ Էմեկեան
Սարգիս Պալապանեան

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ ԱՆՁՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՀԱՅՈՅ ԵԼՔԸ ԱՆԹԷՊԷՆ

1

Սեւրի Դաշնագրին համաձայն, Կիլիկիան, ինչպէս նաեւ Անթէպի շրջանը յանձնուած էին Ֆրանսական հաղաթուփեալին: Անթէպի գրաւման ուժերու հրամանատարութիւնը վերջնագիրով մը թուրքերէն պահանջեց քաղաքին յանձնուամբ, հակառակ պարագային՝ կը սպառնար անխնայ ուժերակոծումի հնթարկել զայն, մինչեւ որ անձնատուութեան ճերմակ դրօշակը պարզուէր քաղաքի միջնաբերդին վրայ:

Թուրքերը մերժեցին ընդառաջել վերջնագրին:

1921 Փետրուար 7-ի գիշերը, ժամը 8-ին մօտ սկըսող ահաւելի ուժերակոծութեան մը դժոխային որոտումը, քաղաքի բնակչութիւնը ահ ու սարսափի մատնեց: Հարիւրաւոր մեծ ու փոքր ուսմբեր, խլացուցիչ սաստկութեամբ կը պայթէին: Քարաշէն շէնքեր կը գրգռային. մըրսըջ քաղաքը կը ցնցուէր:

Ֆրանսացիներու այս ահաւելի ուժերակոծութեան դէմ թուրքեր թէեւ պահ մը ուժգին հրացանաձգութեամբ պատասխանեցին, սակայն, մարտկոցներու ակռած աւերին եւ ճնշումին տակ, ճարտնա՞ռառն ստիպուեցան անձնատուութեան դրօշակը պարզել:

8 Փետրուար 1921-ի առաւօտեան ժամը 10-ին, երկու թուրք բանազնացիներ, ճերմակ դրօշակով մը ներկայացան Պալըզի շրջանի հայկական պատնէշին առջեւ եւ խնդրեցին հայ զինուորական իշխանութիւնէն, զիբենք

Ֆրանսական հրամանատարութեան մօտ առաջնորդել: Ասանք, հայկական թաղերէն՝ աշքերնին կապուած՝ առաջնորդուեցան Էքա-Մաթեօրի շէնքը, քաղաքէն դուրս:

Անթէպի ինքնապաշտպանութիւնը թէեւ նպաստաւոր ելք մը ունեցաւ քաղաքի հայ բնակչութեան համար, փրկելով զայն անխուսափելի ջարդէ մը, սակայն յետագային, Կիլիկիան պարպելու Ֆրանքո-թուրք համաձայնութիւնը գարձեալ նոր եւ տագնապալի կացութեան մը առջեւ դրաւ հայութիւնը:

Աւելի քան տասնմէկ ամիս ճակատ-ճակատի, զերմարդկային զոհողութիւններով մղուած անհաւատար կռիւէ մը յետոյ, պարպումի ֆրանքո-թուրք այս հասկացողութիւնը, ուղղակի կը շանթաւորէր հայութեան յայտն ու կորովը, նոր անելի մը մատնելով զայն: Հայը իր ճակատագիրը գարձեալ պիտի յանձնէր իր դարաւոր թըշնամիին քմահաճոյքին, գառնալով զո՞րք զիւանդիտական այս նենգ կարգադրութեան:

Արեւմտեան պետութեանց դարերէ ի վեր հետապընդած երկդիմի քաղաքականութեան շարունակութիւնն էր, որուն գարձեալ զոհն ու նոխազը կը հանգիստանար հայ ժողովուրդը՝ կոշտպտուելէ, ջարդուելէ եւ նիւթական ու բարոյական անփոխարինելի կորուսաներու մատնուելէ յետոյ:

Կիլիկիոյ պարպումին յառաջացուցած դժբախտութիւնները, տեղահանութենէն մազապուր պրծած տասնեակ հազարաւոր հայերու ցիր ու ցան վիճակը, եւ վերջապէս Հաճընի եւ Մարաշի սղերգութիւնները, Մերձ-Արեւելքի գրաւման շրջանի պատմութեան էջերուն անջընջի մուրը կը կաղմեն:

Այս գոյավիճակի առաջին ամիսներուն հայկ.թուրք փոխ-յարաբերութեանց եւ իրադարձութեանց ծանօթանալու համար, գարձեալ կը գիմենք Աւետիսի «Յուշեր»ուն:

«Մարտի 15-ին, Ազգ. Միութիւնը նամակ-զեկույց մը ստացաւ Գօլօնէլ Ապատի փոխանորդ՝ Գօլօնէլ ժայէն որ ամփոփ տեղեկութիւն մը կուտար Ֆրանքօ-քեմալական նամաձայնութեան տրամադրութեանց և Անթէպի ապագայ գոյազիճակի վարչաձեւին առնչութեամբ:

«Տրուած գրաւոր այս տեղեկութեան շուրջ աւելի մանրամասն և բացօթյա լուսարանութիւն մը ստանալու և յստակ գաղափար մը կարենալ կազմելու համար տեսակցութիւն մը ունեցանք Ֆրանսական ուժերու վերին մարմինին հետ: Մեր գլխաւոր խօսակիցն էր յարաբերութեանց վարիչ՝ Գնդապետ Բերիէ, որուն հարց առինք և խնդրեցինք անկեղծօրէն մեզ լուսարանել մեր գոյութեան հետ բացարձակ առնչութիւն ունեցող, քաղաքի Ֆրանսական ուժերու կազմէ պարպուելու զրոյցին և տարաձայնութեանց շուրջ:

«Գարիթէնը յայտնեց, թէ. — Քաղաքը անմիջականօրէն պարպելու որոշում չկայ առայժմ, բայց կ'առաջադրուի թուրքերու հետ մեր յարաբերութիւնները բարելաքել և բնականօրէն վիճակ մը ստեղծել անոնց հետ, որմէ հայերը վախճալու պատճառ մը չունին»:

«Առարկեցինք թէ մեզի համար այլեւս տնկարկի է ապրիլ թուրքերու հետ, որով երկու հարեաց փոքրագոյնը՝ հայութեան ամբողջական հեռանալն է այս քաղաքէն:

«Գարիթէնը քանակով համոզել մեզ ըսաւ. — Գաղթելու մասին խորհելու հարկ չկայ, որովհետեւ, նախ թուրքերու կազմէ ներսւմ պիտի չնորհուի հայ ժողովուրդին, և երկրորդ՝ տեղական կառավարութիւնը ինքն իսկ պատասխանատուութիւն կը ստանձնէ հազարու հազարու ապահովութիւնը իրեն թրքաշտատակներ»:

Եւ եզրակացնելով իր խօսքը, Գնդապետը անպատկառօրէն ըսաւ. — Հայկական ջարդերու հարցին մէջ որքան թուրքերը, նոյնքան ալ հայերը պատասխանատու են իրենց անտեղի զբոսութիւններով և թշնամական վարմունքով, տիրող ցեղին դէմ:

«Արտասանուած վերջին այս խօսքերը բոլորովին ջղայնացուցին զիս և տնկարկելով զիմացի պատէն կախուած Գլխամասնոյի նկարին, ըսի. Ուրեմն ձեր այս պատահան մեծ մարդը կը սխալէր...: Իր, ինչո՞ւ, հարցումին պատասխանեցի. — Որովհետեւ Գլխամասնոյ փարիզի մէջ թուրք պատուիրակներու երեսն ի վար ըսաւ. «Ինչ արժանի չեմ ազգեր կառավարելու, դու՛ն ջարդարանք եմ»:

«Գնդապետը որոշ դժգոհութեամբ՝ փոխելով խօսքին շեշտը, ըսաւ. — Բարեկամներ, մեր պաշտօնն է մեր կառավարութեան տուած հրահանգները գործող դրել, որոնցմէ ձեզ շահագրգռող կէտերը նայնութեամբ կը փոխանցենք ձեզի առ ի տեղեկութիւն. այլապէս ազատ էք ձեր որոշումներուն մէջ:

«Յանուն Ազգ. Միութեան առաջարկեցինք իրեն այս տեղեկութիւններն ու լուսարանութիւնները անձամբ հաղորդել մեր ժողովուրդին: Գարիթէնը ընդունեց և Մարտ 28-ին այս ուղղութեամբ խօսեցաւ Բողոքականներու Առաջին Եկեղեցիին մէջ: Բայց մեր ապահովութեան շուրջ տուած բացատրութիւններն ու երաշխիքները այնքան խախտուեալ ծիծաղելի էին, որ ժողովուրդը՝ այլեւս վերածառու՝ ո'չ մէկ արժէք տուաւ իր խօսքերուն:

«Մարտ 25-ին Ազգ. Միութեան առաջարկեալ Տնքթ. Զաւսէփ Պէղճեան և Տ. Վահան Քէնյ. Կիւլաշեան՝ ընտանեօք՝ առաջին դաղթողները եղան Անթէպէն: Ժողովուրդը Ֆրանսական տարած յայտարարութիւնը իմանալէ, իր երեւելիներուն հեռանալը տեսնելէ և Գնդապետ Բէրիէի «հարոգ»ն ալ լսելէ յետոյ, մասնուեցաւ մեծ անձկութեան. տնային առարկաներ նսրէն չուկայ թափուեցան... խուճապը ծայր տուաւ:

«Ազգ. Միութեան որոշումով, Տ. Ներսէս Զօր ընկերակցութեամբ նոր տեսակցութիւն մը ունեցանք Գօլօնէլ ժային հետ և առաջարկեցինք զէթ աշխատիլ Ֆրանսական նպատակութիւն չնորհելու կարգադրութիւն մը ընել հայերուն համար: Գօլօնէլը պատասխանեց թէ սիրով պիտի ընդառաջէր այդպիսի միջնորդութիւն մը ընե-

լու, սակայն բնաւ հաւանական չէր որ նման ծրագիր մը յաջողութիւն գտնէր. որովհետեւ, ըստ, Ֆրանսան իր բուն հպատակներն անգամ պաշտպանելու զժողովրդին մէջ է ներկայիս, ուր մնաց որ նոր հպատակներ արձանագրէ կացութիւնը վտանգուած երկրի մը մէջ:

«Այս ուղղութեամբ գիմուժ կատարեցինք նաեւ փարիզ՝ Պօղոս Փաշա Նուպարի գլխաւորած հայկական պատուիրակութեան, որուն եւս ի պատասխան, հրահանգ եկաւ համակերպիլ և հնազանդիլ տեղական ֆրանսական բանակի ներկայացուցիչներուն:»

3

«Թուրքերու անձնատուութենէն քիչ ետք, Գօլօնէլ Ապտարի և Ազգ. Միութիւնը իր ամբողջ կազմով Սէրայ գացին, ուր թուրք երեւելիներուն հետ խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ: Այս հաւաքոյթին, թուրք մը «համեմատական ներկայացուցչութիւն» մը առաջարկեց կազմուելիք կառավարութեան համար: Բայց Անթէպի առժամեայ կառավարիչ Տօքթ. Մէճիտ, յայտարարեց թէ այդ դրութիւնը ներկայ պարագաներու տակ անգործադրելի էր, և առաջարկեց օգտուել ըստ կարող անհատներէն անխտիր: Վերջապէս Տօքթ. Մէճիտ՝ միւլթսարըֆ, իսկ Չէլէպի Զատէ Մէճաէտին՝ ստիկանապետ նշանակուեցան: Մեր առաջարկով ընդունուեցաւ հայ ժանտարմաներուն վստահիլ հայկական թաղերու հսկողութիւնը և թուրք թաղերունը՝ թուրքերուն: Որովհետեւ կիրքերը զեռ հանդարտած չէին և հաւանական էր որ հակառակ պարագային անախորժ անպատեհութիւններ յառաջ գային:

«Ժամանակ մը ետք Մէճաէտին փոխարինուեցաւ Ապտիւլրահման անուն փորձառու աղուէսի մը հետ: Ապրիլ ամսու մէջ օր մը, հայ ստիկաններու յանապետ կապեալ ձէմէլեան մեզի տեղեկացուց, թէ՝ Ապտիւլրահման հրամայած է ըստ հայ ժանտարմաներուն զէնքերը յանձնել իրենց և անոնց փոխարէն միտաստակ թրքական

զէնքեր ստանալ: Պէտք է յիշել, որ հայեր և թուրքեր անջատարար իրենք արամադրած էին իրենց ստիկաններուն զէնքերը: Ուստի արուած հրահանգին յետին հպատակն էր նման կարգադրութեամբ մը մերիններուն զէնքերը գրաւել:

«Մեր զէնքերը ձեռքէ չհանելու համար ձէմէլեանին հետ սկսանք ճար մը խորհիլ: Տէր Ներսէս Հօր ընկերակցութեամբ գիմեցինք Գնդապետ Բերիյէին, որպէսզի Ապտիւլրահման Պէյին հասկցնէ թէ հայերու զէնքերը ֆրանսացիք առած են, որով զանոնք կա առնելու իրաւունքը իրենց կը պատկանի: Գնդապետը ընդունեց թէ մեր առաջարկը օրինական հնարք մըն էր հայերու զէնքերը փրկելու տեսակէտով, բայց և այնպէս մերժեց այդ ուղղութեամբ որեւէ միջամտութիւն ընել թուրքերու մօտ:

«Ազգ. Միութեան ժողովին՝ առաջարկուեցաւ երկու հոգիով անձամբ տեսակցութիւն մը ունենալ Ապտիւլրահման Պէյին հետ այս խնդրին շուրջ: Զառաջանալիք անպատեհութիւնները իր նկատողութեան յանձնել և տարահամակցել զինք: Ներկաներէն որեւէ մէկը յանձն առնել չուզեց սոյն պաշտօնը. Նազարէթ Ֆըսթըգճեանը յօժարեցաւ ինծի ընկերակցիլ: Տեսակցեցանք Ապտիւլրահմանին հետ. պարզեցինք յառաջ գալիք անպատեհութիւններն ու ստեղծուելիք խուճապը, քաղաքի ներկայ անապահով վիճակը և ժանաւանդ զէնքերուն ֆրանսացիներու կողմէ արուած ըլլալը և ինչ. և ինչ: Սակայն, ան յամառ ու վճռական՝ անդրդուելի մնաց իր պահանջին վրայ:

«Պայմանաժամը լրանալու մօտ էր և տակաւին կարգադրութիւն մը չէր կա՛մ: Օր մը պատահաբար հանդիպեցայ ինծի ծանօթ ֆրանսացի Լիէօթընանի մը, որ Գարիթէն Բէրիյէի իրրեւ տեղակալ յաճախ Սէրայ կ'երթար երկրորդական խնդիրներու կարգադրութեանց համար: Այս երիտասարդ սպան հաճոյակատար վերաբերում մը ցոյց կուտար ինծի հանդէպ և կը փափաքէր որեւէ առի-

թով ծառայութիւն մատուցանել ինծի: Զինք անհնելուս պէս որոշեցի ներկայ մեր այս տագնապին առնչութեամբ խնդրել իր աջակցութիւնը: Խնդիրը պարզեցի մանրամասնօրէն: Խոստացաւ անպայման անհնել Ապտիլլարի ման Պէյը և հարցը մեր փափաքին համաձայն կարգադրել: Յիրաւի ան իրադրոճեց իր խոստումը. Գարիթէն Բէրիէի մերժած ծառայութիւնը ի՛նք ընելով, գրաւումէ փրկեց մեր զէնքերը:

4

«Ուրիշներու կարգին իմ ալ Անթէպէն մեկնելուս որոշուած թուականը կը մօտենար: Որոշեցինք մեր զինամթերքը մէջտեղ չձգելու համար ապահով վայրերու մէջ թաքցնել զանոնք, իսկ անհատական միջոցներով գնուածները վերադարձնել իրենց սեփականատէրերուն: 28 հաւ ընտիր զէնքեր և 2 ֆիւզի միքայիօզ պահեցի հայոց ինն եկեղեցւոյ մէջ գտնուող «Շիրիկ մաղարապը» կոչուող քարայրի պատերուն մէջէն դէպի տանիք առաջնորդուող աստիճաններուն վրայ: Այս անցքին գոյութիւնը գիտցող շատ քիչ անձեր կային քաղաքին մէջ: Մուտքը պատով մը հիւսել առի և անյայտ դարցուցի: Իսկ 17,800 փամփուշտ և 1300 հայկական և ֆրանսական այլատեսակ ռումբեր պահեցինք Բողոքականաց Բ. Ազօթարանին տակ գտնուող խորունկ, մութ քարայրին մէջ: Անձնական զէնքերն ալ յանձնեցինք իրենց տէրերուն: Դժբախտաբար, յետագային բոլորովին պատահական կերպով, այս երկու թաքստոցներն ալ երեւան հանուած և զէնքերն ու ռազմանիւթերը գրաւուած են թուրքերու կողմէ:

«Հայոց եկեղեցւոյ թաքստոցը երեւան եկած է հետեւեալ կերպով: Եկեղեցին թուրքերու կողմէ բանտի վերածուած է, իսկ վերոյիշեալ մութ և խոնաւ «Շիրիկ մաղարապը»ն յատկացուած է մահուան դատապարտեալներուն: Քանի մը դատապարտեալներ հոն նետուած ըլլալով, իրենց մահովձոին դարձադրութեան նախօրեակին, անձրեւոտ գիշեր մը, փախուստի ելք մը որոնելու յոյ-

սով պատերը կը քրքրեն, կը պրպտեն և կը յաջողին գտնել անցքը: Մեզի համար անյայտ է թէ՛ որեւէ մէկէ մը իմացած են անոր գոյութիւնը, թէ յուսահատ փրկաւորութիւններու արդիւնք՝ պատահաբար գտած են զայն: Բայց իրականութիւն է, որ մահապարտները մեր զէնքերը գտած, անոնցմով զինուած և զիշերուան մթութեանէն օգտուելով կձիկը դրած են: Առաւուն ամէն բան յայտնուած և զէնքերուն միացած մասն ալ գրաւուած է թրքական իշխանութեանց կողմէ:

5

«Իմ Անթէպէն մեկնելէս առաջ հրապարակային աճուրդով ծախուեցան մեր սենեցած ազգապատկան բոլոր գոյքերն ու կռփերը. գնորդներու մէջ կային նաեւ թուրքեր: Բոլորին փոխարէքը յանձնուեցաւ Ազգ. Միութեան սնտուկին: Ուղարկը զրկեցինք Հալէպ, ուր անոնք եւս վաճառուեցան Յակոբ Միւրէքեանի միջոցով:

«Մեկնումիս օրը, Ազգ. Միութեան սնտուկին մէջ կար 417 օսմ. սակի և 39 զրշ. պատրաստ դրամ, իսկ մօտաւորապէս 1300 սակի արժողութեամբ արմաթ. Պարեհնուորման Մթերանոցին մէջ:

6

«Վերջացնելէ առաջ, կը փափաքեմ յիշատակել զանազան գլխաւոր յանձնախումբերու անդամակազմը, և արժանաւոր ռազմիկները, յիշողութեանս ներած չափով:

Ոսիկանապետ Բիւն.—

Ոստիկանապետի պաշտօն կատարեցին՝ նշանակուած կարգով՝ Ներսէս Իշխանեան, 1 Ապրիլ 1920-էն սկսեալ քանի մը օր. Սարգիս Գարամանուկեան (փաստաբան) նախկինէն յետոյ՝ մինչեւ 15 Մայիս 1920. Յարութիւն Մամեկեան, երկրորդին յաջորդը՝ մինչեւ կոիւներու վերջաւորութիւնը:

Պարեհնուորման Յանձնախումբ.—

Տէր Գարեգին Քննյ. Պօղարեան, Տէր Ներսէս Քննյ.

Պապայեան, Յովհաննէս Արարատեան, Յարութիւն Փան-
ճարճեան, Գրիգոր Տէմիրճեան, Թորոս Պիւղլեան,
Ասատաճատուր Կիւլէսէրեան, Յարութիւն Պատմաճեան:

Քաղաքացիական Յանձնախումբ.—

Յակոբ Պէզճեան, Միսակ Լէյլէկեան, Մովսէս Հէ-
քիմեան, Մեկքոն Գապագեան, Տրդատ Եկուկան:

Դատական Յանձնախումբ.—

Յակոբ Գարամանսէկեան, Պեարոս Միլլէթպաշեան,
Եղիազար Պէնլիան:

Վաճառական Յանձնախումբ.—

Յովհաննէս Խաչիսաշեան, Մանուէլ Թօփպաշեան,
Արաշէս Թաթմաճեան:

Առանցմէ զատ գործեցին՝ Առաջնապահական, Բանուո-
րական, Լքեալ գոյքերու, Զինարանի, Շինութեանց և այլ
Վարչութիւններ:

Յիշատակութեան տրժանի են հետեւեալ զինուոր-
ները.—

Շահին Չալուշ՝ Ա. Շրջանի ամենէն անուանի զին-
ուորը:

Սրապիոն Իսկէնտէրեան՝ Ա. Շրջանի զինուորներէն:

Կարապետ Եղուպեան՝ (Կիւրինցի) Իլիանի շահ
պաշտպան զինուորը, զրեթէ միայնակ, թշնամի միթրա-
յէօզին զէմ մարանջօզ:

Եիսուֆ Գաշվէճեան՝ վարպետ և սրտատ սրմաղիր,
անփոխարինելի պատնէշ շինող:

Սմբատ Չաղմաղճեան՝ առաջնակարգ ձեռնառումը
արձակող:

Էլիա Ալմոյեան, Յարութիւն Թապաղեան, Սարգիս
Շէօճմէլեան, Թաղուս Չափարեան, Գարեգին Մադսու-
եան և շատ մը սերիշներ, որոնք անձնուրաքար գի-
մաղբեցին վտանգուած զիրքերու առջև, փրկելու հա-
մար յազմուրդը, սպանացող անխուսափելի վտարէ:

«Թումբերու շինութեան համար իմ պատրաստած
կաղապարիս վրայ ձուլելու գործը ստանձնեց Մանուէլ
Պաղտատարեան, իսկ ռումբերը լեցնելու դժուարին և
վտանգուոր գործը իրագործեց Կարուճ Լալէեան:

«Զինարանի տեսուչներ եղան, Կարճ ժամանակի մը
համար՝ Գէորգ Պապայեան և ուրիշ մը, իսկ տեւական
տեսուչ եղաւ Մանուէլ Փանճարճեան:»

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

1. — Մեր ազատագրական պայքարները

Անթիպի ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտը նշանակելի մէկ գրուագիւն է հայ ժողովուրդի իր ազատութեան, անկախութեան և պետական սեփական կեանքի վերստին տիրանալու պայքարներուն, որ կը սկսի այն օրէն, երբ 1375-ին, այդ բոլորը կը կորսնցնէինք, ամէն կողմէ և ներսէն ալ մեր կիլիկեան պետութեան զոյւլթեան արմատին իջնող թշնամի և բարեկամ հարուածներու տակ: Ու մեր Լեւոն Զ. Թաղաւորը, զերու-թեմէն ազատուելէ ետք, կ'անցնէր Եւրոպա և քրիստոնեայ, խաչապաշտ կոչուած պետութիւններու միջամտութեանց կը դիմէր՝ վերստին տիրանալու համար իր կործանած դահին:

Անկէ սողին, ըլլայ բո'ւն երկրին մէջ, թէ հին կամ նորահաստա զաւթութիւններն ներս հայոց ազատագրական պայքարի ոգին միշտ առկայ՝ և արթուն մնացած է դարերով և յայտնուած ամէն անգամ որ պատահաւորի մը ներկայացած է:

Ազատագրական մեր ճիգերուն անդրադառնալ մեզ շատ հեռուները պիտի տանէր և պէտք պիտի ըլլար այս գիրքին բաղձապատիկ ծաւալովը գիրք մը գրել: Պէտք է գիտնանք սակայն, որ մայր հայրենիքի զանազան կէտերուն մէջ մենք ունեցած ենք իշխանութեան տեղական տեսակներ, որոնք վաղ պահած են մեր յոյսերը: Միւս կողմէ մինչև մեր Զարթօնքի չրջանը դուրսը գտնուած են հայեր, որոնք փորձած են Արեւմտեան քրիստոնեայ կոչուած պետութիւններու օջակցութեամբ, ձեռք բերել հայերուն ի նպաստ տանելի դրութիւն մը երկրէն ներս: Ի՞նչ հարկ անուանիր և գէպքեր թուելու, վերոյիշեալները միշտ ալ իրենց հանրուն ի նպաստ օգտագործած

են մեր կացութիւնը և աւելի աւականցուցած մեր դժբախտութիւնները:

Զարթօնքէն ետք Հայկական կոչուած դատը դանդաղօրէն ձեւ ու մարմին առած է, ելած է «կեանքի, ինչքի և պատուի» պաշտպանութեան սահմաններէն և 1876—1878-ին, նախ Սան-Սթեֆանոյի մէջ կնքուած թուրքեռսեւ դաշնագրի 16-րդ յօդուածով և ապա Պերլինի վեհաժողովին մէջ, 61-րդ-ի փոխուած յօդուածով միջազգայնացուած է՝ իբրեւ մէկ մասը «Արեւելեան Հարց» կոչուած խնդրին:

Եւ սակայն մեր դատը արամարանական լուծում չէ գտած և միշտ ալ շահագործումի առարկայ կղած է Արեւմտեան մեծ պետութիւններու կողմէ:

Ահա թէ ինչո՞ւ, յաւաստած Օսմանեան կառավարութեան բարեկամացողութիւնէն և մեծ պետութիւններու խաբերայութիւններէն, հայ ժողովուրդը, ինքն իսկ իր ձեռին առած է իր դատին լուծումը, 1885-էն սկսեալ ստեղծելով ազատագրական-յեղափոխական կազմակերպութիւններ, որոնք վարած են, ամբողջ 30—35 տարի, մեր պայքարին զեկը, յանդելու համար 1915—1918-ի աղէտին՝ մեծ կղեւնին:

Վերջին շրջանի անցքերը այնքան թարմ են միտքերու մէջ, որ կրկնուելու պէտք չունին:

2. — Մեր պայքարին ուղղութիւնը

Ի՞նչքա՞ն թէ մեր ազատագրական պայքարը սկսած է, Լեւոն Զ. Թաղաւորին անկման օրն իսկ: Դժբախտաբար, այդ պայքարին սկզբութիւնը և արեւելումն ալ ծագում առած է միաժամանակ և մեր աչքերը միշտ յարած մնացած են Արեւմտեանքին և այդ կողմի «խաչապաշտ» մեծ կամ պզտիկ պետութիւններուն, որմէ մեծապէս տուժած է մեր դատին արդար լուծումը:

Միա՞յն վերջին աւելի քան 40 տարիներուն է, որ մեր քաղաքական արեւելումը իր ճիշդ աեղը գտած է և ահա թէ ինչո՞ւ այսօր ունինք պետութիւն, որ անդամ

է պետութիւններու հօգոր միութեան մը և այսօր մօտաւորապէս կէս դար է վերադառնալ է իր կեանքի ապահովութիւնը և խաղաղութիւնը: Կը չինէ, կը բարդաւաճի, կը զօրանայ և կը բարձրանայ՝ միաքի և բազկի գործունէութեանց բոլոր մարզերուն մէջ:

Մեր ազատագրական պայքարներուն արեւմտեան ուղեղիծը մեզի մեծամեծ մեծաներ և դառնութիւններ բերած է: Օրինակ 1878-ին, Պերլինի Վեհաժողովին մէջ, Անգլիա Կիպրոսը կաշառք առնելով, Սան Սթեֆանոյի 16-րդ Յօդուածով խոստացուած բարեկարգութիւնները և ռուսական երաշխաւորութեան բերելիք ապահովութիւնը փոխարինել առաւ Վեց Մեծերու պաշտպանութեամբ և գիտենք թէ այդ պաշտպանութեան տակ է, որ տեղի ունեցան հայկական ջարդերը և հուսկ ուրեմն 1915-ի ցեղասպանութեան մեծ արարքը: Ալպիսն երբ նեղը մնաց, ըսաւ թէ «իւր գրահաւորները Արարաթի գագաթը չէին կրնար բարձրանալ» կամ մեզի ցոյց կուտար Քրեմլինի ճամբան:

Գերմանիան Պերլինի մէջ Պիզմարքի բերնով ըսաւ թէ «ամբողջ հայ ժողովուրդը փոխեցանքի իւր մեկ զինուորին ճկոյթ մասին ոսկորները չէին արժէ» և 1915-ին, Վիլհելմ Բ. ի Գերմանիան էր, որ թուրքերուն սորվեցուց հայերը գիտականօրէն բնաջնջելու միջոցը:

Աւստրիա - Հունգարիա Հապսպուրկեան Կայսրութիւնը սչի'նչ կրնար ընել յօգուտ մեր դատին:

Իտալիա Հայկական Դատը շահագործելով թրքական հոգիւր գրաւելու և Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մենաշնորհներ ապահովելու հաւելն եղաւ:

Իր տմբողջ պատմութեան ընթացքին Ֆրանսան քաղաքականօրէն մատր մատին չէ դպցուցած Հայկական Դատը պաշտպանելու և տեղ մը հասցնելու համար: Ֆրանսական դաւաճանութեան վերջին արարուածը խաղցուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ 1919-էն 1921, սրունց արիւնոտ դրոշմաւորներն էին Հաճըն, Մարաշ, Ամանոս, Ուրֆա և Անթէպ, իսկ այս բոլորին վրայ սխտորջուր քամեց Կիլիկիոյ և ապա Սանճաքի պարսպամը և յանձնուեց թուրքիոյ:

Բարեբախտ պէտք է նկատել մեր հայրենի ժողովուրդը որ վերջի վերջոյ դաւա չիտակ ճամբան և կրցաւ պահել իր դոյութիւնը:

3.— Անթէպի Հերոսամարտը

Անթէպի վերջին հերոսամարտը Կիլիկիոյ Ֆրանսական դաւաճանութեան շրջագծին մէջ, քաջարի մէկ դրոշմաւոր է հայկական դարաւոր գոյամարտին և գոյն կարելի է դասել շարքին մէջ մեր ժողովուրդին մզած յաղթական կռիւներուն՝ Մեծ Հայաստանէն մինչեւ Փոքր Հայք և Կիլիկիոյ: Անուններ տալու հարկ չկայ, սակայն կարելի է վերջիւ վաճել, Շապին - Գարահիսարը, Ճէպէլ-Մուսան, Ուրֆան, Հաճընը, Ջէյթլունը, Տարոն-Տաւրուրեանական աշխարհի կռիւները, Սարտարապատը, Արարան և հուսկ ուրեմն հայկական զօրաբաժնի մը յաղթականօրէն Պերլին մուտքը:

Յարգանք բոլոր այս պանծալի դրուագները կերտող նահապետներու յիշատակին, սրունք անմահութեան և գոյատեւման ներշնչութիւն տուին յաջորդ սերունդներուն, շարունակելու պայքարը մինչեւ վերջնական լուծումը ու կարգադրութիւնը մեր ազգային իղձերուն:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆԻՆ

Գիրքիս առաջին մասը փակելէ առաջ, ստորեւ կ'արագրենք հետեւեալ գնահատական գիրքերը, ուղղուած Աւետիս Գալէմքեարեանին, Անթէպի ինքնապաշտպանութեան ընթացքին իբրեւ շեկալար անոր ցոյց տուած բացառիկ քաջագործութեանց և թանկագին ծառայութեանց առ ի գնահատութիւն:

Գալէմքեարեանի Անթէպէն հրաժեշտի նախօրեակին, յանուն Ազգ. Միութեան և այլ կազմակերպութիւններու, ստորագրուած այս նամակները գտնուած են իր անձնական թղթածրարներուն մէջէն:

ՀԱՅ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ԱՅՆԹԱՊ

Այնթապ, 5 Մայիս 1921

UNION NATIONALE ARMÉNIENNE

AINTAB

Թիւ 183

Մեծայարգ Տիար

Աւետիս Գալէմքեարեան

Զին. Հրամանատար Այնթապի ինքնապաշտպանութեան
Աս

Անձնուէ՛ր Հրամանատար,

Այնթապու հայութեան անցուցած վերջին ճգնաժամերը, լինելու եւ չլինելու գոյութեան կռիւր, վերջապէս փառքիս արիւնոս հայ ռազմաբեմը, յաւերժացուցին առ յաւեւ մեր պատմութիւնը, արձանագրելով Այնթապցիի անունը ոսկի տառերով հայ հերոսամարտի արիւնոս ցանկերուն մէջ:

Պատմական այս փառաւորումը կը պարսինք միմիայն

անձնուէր, անձնուրաց հոգիներու, ազգանուէր հայորդիներու, այն՝ եւ Ձեզի, Պարոն Աւետիս Գալէմքեարեան:

Դո՛ւք, ճամաբիս հայու արժանաւոր զաւակ, Դո՛ւք, անձնուիրութեան մարմնացում, վերջապէս Դո՛ւք, Պր. Գալէմքեարեան հայու դարաւոր վրեժի անեղ մարմնացումը ըլլալով, յաջողեցա՛ք Ձեր ձեռներեցութեամբ ու Ձեր կասարեալ անձնուիրութեամբ ցցուիլ բռնամուկն դիմաց ու ոչնչացնել անոր մահազդու բոյր մեկենայութիւնները:

Դուք եղա՛ք խթանը եւ զսպանակը «Հայ ինքնապաշտպանութեան» ոգւոյն եւ այսու անմահացուցի՛ք Ձեր ծննդավայրը, Այնթապը, որուն ծոցէն ծնած եք...:

Այնթապցի իւրաքանչիւր հայուն սիրքը, երախագիտութեան անհուն խնձիղով մը տոգորուած է Ձեզի հանդէպ, Դուք որ մեր կեանքի, մեր համուսի ու մեր գոյութեան սպառնացող իրական վտանգին դեմ մաքառելու ոգին արժարձեցի՛ք մերայնոց մէջ ու յառաջապանը եղա՛ք քաջարի հայորդիներու:

Այնթապցի հայութիւնը պիտի չմոռայ երբեք Ձեր անունը, ու պիտի փառաւորէ միշտ Ձեր յիշատակը առ յաւեւ:

Ազգ. Միութիւնս, բարգմանն ըլլալով փառքիս հայութեան բիւրեղ զգացումներուն, կու գայ ներկայիս մասուցանել Ձեզ՝ Ձեր հայրենակիցներուն խնկաբոյր սերն ու սուրբ գուրգուրանքը առ Ձեզ, եւ կը խնդրենք որ հանգիստ, քաջարի՛ գիւնուր, նկատել զայս իբր յուշարձանը մեր խորին երախագիտութեան:

Կեցցե՛ք միշտ, Պր. Աւետիս Գալէմքեարեան, Դուք ճամաբի՛ս հայորդի:

Ի դիմաց Ազգային Միութեան

Այնթապ
Պր. Գալէմքեարեան
Միութիւն
Ա. Գ. Բ. Բ.
1921
AINTAB

ՀԱՅ ՍՍՀՄ. ՌԱՄԿ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԲԵՐՈՑ ԱԿՈՒՄՔ

PARTIE CONST. DEMOC. ARMÉNIENNE

CONSEIL LOCAL

ALEP (Syrie)

ԹԻՒ 122

Պատուարժան

Տիար Աւեսիս Գալեմբարեան

Այնթապ

Քաջարի՝ Հայրենակից,

Մտի անհուն բերկանով կը տեղեկանամ Այնթապի ինքնապաշտպանութեան վսեմ գործին իբրեւ ռազմական դեկավար Ձեր նուիրումն ու քաջարի մարտնչումը մեր դարաւոր ոսոխին դեմ:

Կը վստահեցնենք Ձեզ, յարգելի՛ բարեկամ, որ անհաւասար կռիւի այս զենեկն ազատուող իւրաքանչիւր այնթապցի հայ, յառաջիկային խոր երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ Ձեր անունը եւ դափնեպսակի արժանի՝ նուիրեալ մարտիկ մը պիտի տեսնէ Ձեր անձին մէջ:

Արտայայտելով մեր անկեղծ եւ հիացական զգացումները, կը հաւատանք եւ քաջ վստահ ենք, որ շնորհիւ Ձեր եւ Ձեր քաջարի զինակիցներուն պիտի վերապրի յանուն իր կեանքին եւ պատուին մարտնչող այս ժողովուրդը:

Պատիւ հերոսներուն եւ յարգանք կռիւի մէջ ինկող նահատակներուն:

Յաջողութեան ջերմ մաղթանքներով

Այնթապ, 6 Մայիս 1921

Մեծապատիւ

Տիար Աւեսիս Գալեմբարեան

Այնթապ

Ազգին սիրելի զաւակը, Պարոն Աւեսիս

Վերջապէս Ձեր Ազնուութիւնը եւ Ձեր Պատ. քննադատութեամբ տեսնելով Այնթապին մեկնիլ: Ձեր այս որոշումը ո՛չ միայն ինձի՝ այլ հաստատ գիտեմ, Այնթապի հայութեան ցաւ կը պատճառէ եւ ոչ ոք չ'ուզէր Ձեր մեկնումը: Բայց միթէ Դուք կ'ուզէի՞ք. կը հաւատամ քե, ո՛չ. ակամայ է այն: Սակայն ի զուր, երկուսեք եղած բաղձանք, որովհետեւ կամենալ կարենալ չէ ամեն ասեմ:

Սիրելիս, ազգս կը սիրէ զՁեզ, եւ անոր պատճառը շատ պարզ է. վստահ չի Դուք սիրելիք եւ կը սիրէք Ձեր ազգը: Վերջին տարուան մէջ բաւական բոլոր ազգասերներ ունեցանք, բայց Ձեր ազգասիրութիւնը կը տարբերի անոնցիցէն: Անոնց շատերուն քրտնազոհութիւնը առ անի եր եւ սխալաբար եղած օգտապաշտութիւն: Ձեր ազնուութեան ազգասիրութիւնը ամենէն զեռ տեսնում մէջ, տարաբարեան միջոցին, — երբ ամեն ոք իր անձին համար կ'ապրէր, ետապատ եղած եր, եւ իր շուքն կը վախճար, — երեսն եղած է: Այն ասեմ հայր կը ջանար ինկնելն պահել, բայց Դուք՝ ի զին ամեն զոհողութեան եւ անձնուիրութեան՝ Ձեր տաղանդն ու կարողութիւնը արձակ համարձակ ի սպաս դրիք այլոց՝ Ձեր ազգակիցներուն օգտակար ըլլալու եւ յանախ յաջողեցանք, եւ բազում օգտուեցան Ձեզմէ նիւթապէս եւ բարոյապէս:

Ձեր Այնթապ վերադառնալը սխալողականութիւն չէր, ինչպէս որ եր ունեցինք, այլ պարզապէս հայրենիքի եւ ազգի սերն եր որ բերաւ զՁեզ հոս: Աւ բախտ մը եղաւ այն մեզի համար: Որովհետեւ անցեալ տարւոյն սկիզբը, երբ Այնթապի հայութիւնը մահուան սուրբին տակ տալալի սկսաւ,

Չեր ազնուութիւնը, շատ փոքրաքիւ Բանի մը բնկերներով, կազմակերպեցիք ինքնապաշտպանութիւնը, եւ կը հաւատայիք թէ մեր փրկութեան ճամբան այն էր: Եւ երբ բռնաժողովը, իր դժոխային ծրագիրը գործադրելու համար, դաւաճանօրէն յանկարծ յարձակեցաւ մեր վրայ, անոր մահաստիճանը յառաջ-խաղացումը կասեցնելու համար սոսկալի կրակին բնորոշացողներուն պարագլուխներէն եղաք իբր Բաշ Բաշ Բաշ: Այս պատճառով, անմիջական պէտքէն առջեւ կազմուող Զինուորական Մարմնոյ անդամը եղաք իրաւամբ եւ արժեցուցիք Չեր պաշտօնը: Ամբողջ կոխի միջոցին, յոգնութիւն, վստակ, ամեն ճեսակ տառապանք Չեր ամուր տէրին իր Կոխան եղան եւ երբեք չկրցան բնկնել զՉեր, միշտ արհամարհեցիք մահը: Ամենին վստակաւ կոխներու մէջ յառաջապահ եղաք, եւ անվնաս եղաք, շնորհիւ Աստուծոյ, եւ կարծես թէ մահն ու վստակը կը վախճար եւ կը փախչէր Չեր առջեւէն: Եսք բոլոր դիմելուն հրամանատարութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Չեր եւ կարողապէս վարեցիք զայն: Ազգը վայելեց Չեր զոհողութեանց պատգամը, որովհետեւ ազատեցաւ ստոյգ մահէն: Այս փրկութեան գործին մէջ, ամենէն մեծ բաժին ունեցողներէն եղաք եւ այս կերպով: Այնքապէս զսնուող տասնը հինգ հազար հայութեան ամենը կը հաւատայ ասոր եւ կը խոստովանի զայս: Եւ ես ինքնապաշտպանութեան ճեղքութեան մէջ, իբր իրազեկ բոլոր անցուղարձերուն, կը վկայեմ Չեր ազնիւ նուիրումը, կը գնահատեմ զայն լիովին եւ կը գովեմ արժանին:

Չեր՝ մեր մէջէն բացակայիր ուրիշ կերպով մըն ալ դառն է մեզի համար: Դուք ունիք արուեստագէտի հազուագիշտ տաղանդը, որմէ մեծապէս օգտուեցանք ինքնապաշտպանութեան մէջ: Այնքապէս հերոսամարտին յաջողութեան սատարող ամենէն մեծ միջոցներէն էին մեր պատկերներուն պատշաճ կերպով եւ ռազմագիտական սկզբունքով շինուած ըլլալը, եւ այն ամբաշինութեան մէջ ամեն ոք գիտէր թէ Չեր տաղանդը մեծ բաժին ունի: Այս միայն այսչափ, Չեր տաղանդը կը զարգարէր Այնքապէս բարոյական հաստատութիւնները՝

եկեղեցիները, եւ շատ մը տները: Ու այս կերպով ոչ միայն կը ներառէր ժողովուրդին ճաշակը, այլ միշտ խթան մըն էր ուրիշ արհեստներուն յառաջացման: Հետեւաբար Այնքապի հայութեան պատիւ բերելով, մեր պարծանքը եղաք եւ:

Սակայն ի՞նչ օգուտ. տարի ու կեսէն աւելի է որ յամառեցաք մնացիք միշտ, միայն ազգին օգտակար ըլլալու տրամադրութեամբ. հակառակ Չեր այնքան սխալողականութեան փողպէն մեկնելու, ոչ մէկ վստակ եւ երկիւղալի տարբեր անորոշ կացութիւն, որ շատ շատերը Բաշ Բաշ Բաշ, չի կրցաւ զՉեր զատել մեզմէ: Բայց վերջապէս ամեն ինչ ունի սահման մը: Եւ այսօր աւանդաբար որոշեալ է մեկնելը:

Արդ, կը մնայ մեզ ամենայն հանգիստեամբ բնի եւ կրկնել «Տեր բնդ Չեր եղիցի»: Մեր երախտապարտ զգացումները, գնահատումները եւ գովասանքը տարբեր Չեր հետք: Եւ գիտեցաք ըլլաք որ Այնքապի հայութիւնը պիտի չմոռնայ Չեր ծառայութիւնները եւ մեր տարեգրութեանց մէջ անշուշտի պիտի մնայ Չեր անունը:

Աստուած պահէ զՉեր միշտ անաստան, յաջողէ Չեր աշխատանքները ամենուրեք եւ զերծ կացուցանէ զՉեր յամենայն վստակից ու փորձանաց:

Դիմիտրի Բաշ Բաշ Բաշ
Դիմիտրի Բաշ Բաշ Բաշ
Դիմիտրի Բաշ Բաշ Բաշ

Աղերձ Հ. Ռ. Կուսակցության

Այնթապի Ակումբին

Առ Տիար Աւեսիս Գալստիսեան

Մարդկային քնկերության կարգ ու սարգերը, քնկերային պայմանները, միջավայրը, նոյնիսկ բնութեան բազմազունակ երևոյթները՝ անմիջական օրէնքի մը հանգամանքն ու բնոյթը տուած են գոյութեան կռիւին:

Ազգերու պատմութեան յատկանշական ու փաստացիօրէն կարկառուն կողմն է այս... այսինքն, աշխարհի բասերաբեմին վրայ երեւնալ, ապրիլ անդորր ու երջանիկ, ապրիլ գերակշիռ, ազատութեամբ, եւ կամ մեռնի՛լ ու անհետանալ, փերուելով ու վատուելով մարդկային ազգի գոյամարտի այս մրցաշարհէն... Վա՛յ այն ազգին, որուն ծունկերը կը կքոսին ու ոտները կը գայլին...:

Ինչպէս բոյր ազգերու, հայերուս համար անմիջական իրականութիւն մըն է այս...:

Մեր նախապատմական խաւարակուռն շրջանէն՝ մինչեւ այսօրուան մեր պատմական ազգային սոյոգ իրականութիւնը, այո՛, մեր համայնական կեանքը, գոյութեան բուռն ու անեղ կռուոյ արիւնդրուագ ռազմաբեմ մը կը պատկերէ մեր առջեւ... ռազմաբեմ մը՝ որեւէ ժամուր ու սարսաղեցիկ նոյնքան՝ պատուաւոր ու փառապանծ՝ մեզ համար:

Ո՛ւր են այսօր, մեր գոյութեան սպառնացող այն աշխարհակալ ազգերը, որոնք դարերով՝ արիւն հոսեցուցին Հայաստանի մէջ... ու մահ սփռելով ի սպառ անհետացնել փորձեցին մեզ երկրին երեսէն...:

Այսօր մենք կ'ապրինք իբր ազգ, հոգ չէ թէ, թիւով նուազ ու հիւժած, միևնույն անուն, այդ աշխարհակալ ազ-

գերը, ժամուր անուն մը միայն ձգելով պատմութեան մէջ՝ անհետացան անվերադարձ:

Ի՞նչ է արդեօք տար գալսնիքը:

Ազգային սուրբ իսկալ մ'ունինք, ու այդ իսկալը՝ մեր պատմութեանն է ու ասոր խորանները բնասելով հաստատուած են Մայր Հայաստանի ձիւնապատ լեռներուն ու խորխոր սարերուն վրայ...: Մեր ազգային այդ իսկալն է «Ազատութեան Ոգին»...: Մայր աշխարհին փիւնիկն է այն, որ դարերով կ'ապրի, ու յառաջիկայ յաւիտենական դարերու սեւեռած է նաեւ իր ակնարկը...:

Այսպիսի իսկալով սնույ ազգերը ծնունդ տուած են հերոսներու, որոնք, իրենց ազգային պատմութեանն նուիրական ջէթիչները եղած են միշտ: Հայ ազատութեան ոգին եւս, ամեն դար ծնունդ տուած է ազգային հերոսներու, որոնք հայութեան խնկաբոյր սուրբ նուիրումովը աստուածացի են իրաւամբ:

Հարկ չկայ սակայն դարերու վրայ յետադարձ ակնարկ մը ձգել...: Մեր ներկայ ազգային իրականութիւնը արդէն երաշխիք չէ՝ միթէ ազատասէն ինքնուրուշ:

Տարիէ մը ի վեր, արեւան ճենճերումներու մէջ կ'ապրի Այնթապի հայութիւնը. բայց կը յուսանք որ ներկայ վայրկեան վերջ մը դրած է այդ զոհաբերումի կեանքին: Այո՛, տարիէ մը ի վեր սոյոգ մահուան ցուրտ սարսուռներովը գալարուեցանք... եւ ինչո՞ւ սակայն:

Մեր ազգային գոյութիւնը իրական հիմներու վրայ, հոգ չէ թէ արիւնոտ, հաստաւորու համար միայն: Գոյութեան կռիւ մը անհա, որուն շարժիչ զսպանակը՝ Ազատութեան սպիռն է եղած, հայրենաւանդ այդ նուիրական հո՛ւրը, ազատութեան Արարատի, խորխոր Մասիսի, արիւնաճերկ Հայաստանի բնածին այդ ոգին...:

Նրանի՛ անոր, բիւր երանի այն հայուն, ո՛ր զիցաւ նիւղ ժամանակին հրահրել ու բորբոքել այս նուիրական հո՛ւրը, Ազատութեան իսկալը, այո՛, «ինքնապատկանութեան» վսեմ ոգին, մոգական գաւազանով մը, ու այսու, առիւնիկ:

[illegible]

N. *Goff.*: ffr. 720 pny. myffr. 2 ymffr. 6 ff. 2 ff.

V. *Ph. G. Zemp der Herrschaft Appenzell*

VI. *Pseudotsuga* Sap. myristicifera B.S.P. and *Picea*-
B.

VII. Knyzka Sprawy i Sądów, 1870.

Handwritten signature

78. Gr. vgl. 96. Lf. vgl. 96. Lf. vgl. 96. Lf. vgl. 96. Lf.

Եւ զի կ'ընդունուինք իմացաբար խոստովանել
 եւ փայլեցնել մեր սրտերէն զայն ծախած թգործքն
 որով զայն հոգիս ապրի եւ այն ժամ ծախած թգործքն
 զայն պատճառ լըծող ողորմութեամբ բարձրեցի

79: You may miss a number of notes of song & c. 1/2. 24/2.

ist Ludwig der erste, der nachher auch Kaiser

Frage nach dem F. d. Spandauer L. u. M. d. J.

1. *Quercus agrifolia* Nutt.

I. Zwei Paare fremde

1. Hauptf. zwei Paare & zwei Geflügel.

For Lamp:

to 10-20 m. deep of: *Spongia* and *Hydras*.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԿԵԱՆՔԸ

1921-1924

1

Տրանսական գրամման ուժեղութեւն Անթիպէն վերջնա-
կանապէս հետանալէն առաջ իսկ, արդէն հայտնութիւնը
սկսաւ հետզհետէ մեկնիլ գէպի Հալէպ, այնպէս որ կարճ
ժամանակուան մէջ քաղաքը գրեթէ պարպուեցաւ և հա-
յեր գաղթականի ցուպը կրկին ձեռք առած ազատանե-
ցան առաւելաբար Սուրիոյ Հալէպ, Համա, Հոմա և Գա-
մակոս քաղաքները։ Ուրիշներու կարգին, Գալէմքեար-
եան ընտանիքը ևս տեղաւարտեցաւ Գամակոս, ուր ան-
ցուցած էին արդէն իրենց տարադրութեան տարիները և
ծանօթացած՝ քաղաքին։

Դամասկոս, հինէն ի վեր թուրք պաշտօնէութեան համար հանդուստաւար մը եղած էր, նոյն այդ պաշտօնէականերէն մնացած կարգ մը աարբեր կը յատկնէին հանդիսա չծգեկ հայ նարեկ զալթականները: Հակառակ տեղացի արարա տաղնջական մաղովրդի ցոյց առած ազնիւ վերարկերուն վերաբերուն, այդ թուրք դասակարգը առաջին օրէն իսկ, դարձեալ սկսած էր հայերը խորթ աշքով դիտել և զանոնք պոյքքով և ալ միջոցներով նեղութեան մատնել:

Գալէմ քեարեաննիբու Գամտակոս բնակութեան աշտ
նոր չըջանին, իրենց ընտանիքի թիւն ալ երեք հոգիով
աւելցած էր: Անթէպի ինքնապաշտպանութեան ընթաց-

քին, սմբակածութեան մը առթիւ իր մեծ քրոջ ամուսինը՝ Գաբրիել Պէքեարեան վերադարձած և յետագային մեռած էր և այսին՝ Տաւառն, իր հրկու անշտփանս մանչերով — ութ և չորս տարեկան — իրենց հետը կը բնակէին:

Տանելի ապրուստ մը ապահովելու համար, բացի փոքրիկներէն ընտանիքին բոլոր անդամները ստիպուած էին աշխատանքին իրենց մասնակցութիւնը բերել, այնպէս որ հրկու քոյրերն եւս կը լծուին Անթէպի իրական սեռի յատուկ ձեռագործի պատրաստութեան և վաճառումին: Յետագային, Տաւառ Պէքեարեան արաքական դըպրոցներու մէջ ձեռագործի դասաւանդութեամբ կը յաջողի համեստ եկամուտ մը ապահովել: Իսկ հրկու եղբայրներ շինած ձեռարուեստները կը վաճառէին Գամասկոսէն գտա Հալէպ և Պէյրութ եւս, քաշկոտելով իրենց կեանքը:

Վերոյիշեալ այդ օրերուն, հինէն մնացած իթիլի-հատականներ, Սուլթանական գերդաստանի փոխտականներ, հանդստեան կոչուած թուրք պաշտօնեաներ եւայլն, իրենց հակահայ ընթացքին մէջ, նաեւ նկատի կ'ուենան Փալէմքարեան եղբայրները եւս, մանաւանդ Աւետիսը և կարգ մը «բարեհամբայ» անձերու միջոցաւ չփութ հաստակելով յիշեալներուն հետ, ծուղակ մը լարել կը ծրագրեն, ձեռով մը պատուհասելու համար Աւետիսը, և օր մըն ալ կը յաջողին իրենց մէկ հուսաքովայրը առնիլ զինք, սուրճ հրամցնելու պատրուակով թունաւորելու համար, սակայն տասնեակ մը մարդոց միջեւ առանձինն իրեն հրամցուած միակ սուրճի գաւաթը կտակած արթնցնելով իր մէջ, անմիջապէս իրեն յատուկ հնարամտութեամբ Աւետիս ձեռով մը դուրս կուգայ վտանգաւոր այդ միջավայրէն:

Աւետիս Փալէմքարեան բնութիւնը և բացօդեայ

պտոյտը սիրող մը եղած էր: Կեանքին ամբողջ ընթացքին սովորութիւն ըրած էր հրքեմն եղբորը հետ և յաճախ առանձին՝ քալելով երկար պտոյտներ ընել ոչ-խճողուստ՝ ազատ վայրերու մէջ:

Աւետիս բամպակի աքի մը առջեւ

Այսպէս, օր մը իրիկուան զէմ, Սալհիյէի պարտէզներու արահաններէն քալած միջոցին Աւետիս կը նկատէ որ քաղաքային տորազով ձիաւոր մը զինք կը հետապնդէ, և դիտումնաւոր կերպով՝ ձիուն սմբակներուն տակ զինք ոտնակոխ ընելու կ'աշխատի: Կասկածելով որ դինով մը կրնայ ըլլալ, քանի մը անգամ կը խուսափի, սակայն անօգուտ, ան միշտ ձին իր վրայ կը քշէ: Աւետիս ճարահատ անմիջապէս կը դիւրաւորուի և ձեռքը գրպանը տանելով, լրջօրէն կը սպառնայ ձիաւորին: Մարդը, Աւետիսին գրպանէն զէնք հանելու շարժումէն

անակնկալի գալով անմիջապես ձիուն գլուխը կը դարձնէ ու կը հեռանայ:

Դամասկոսի մէջ, իր անձին դէմ նիւթուող ակըն-
յայտ սաղբանքներէն և յաճախակի կրկնուող նման մի-
ջադէպերէն ազդուած՝ Աւետիս իրաւացի կասկածամու-
թեամբ կը ձեռնարկէ լուրջ զգուշաւորութեան: Մանա-
ւանդ, երբ օր մը բարեսիրտ արար բարեկամ մը իմա-
ցած ըլլալով որ անոր սովորական անցուդարձի ճամբա-
ները չարամիտ դիտաւորութեամբ հակադրութեան տակ
առնուած են իր թշնամիներուն կողմէ, խորհուրդ կու
տայ իրեն կարգ մը թաղերէն և շուկաներէն հեռու մնալ,
յատկապէս ուշ ժամերուն:

2

Դամասկոսի մէջ հեռզհեռէ բազմացող դաշմական-
ներու թիւը, պահանջք կը ստեղծէ կազմակերպուելու և
ազգային շատ մը հարցեր կարգի դնելու: Առաջին ան-
գամ անթէպցիներն են որ, կը կազմեն Հայրենակցական
Միութիւն մը, Աւետիս Գալէմքեարեանի նախաձեռնու-
թեամբ և մասնակցութեամբ՝ Պ. Պ. Արմենակ Պաղարպաշ-
եանի, Յակոբ Գապպէնճեանի, Մանուկ-Երսւանդ Բան-
ճարճեանի, Աւետիս Սէմէրճեանի, Պետրոս Կիրակոսեանի,
Յովնանէն Պապոյեանի և ուրիշներու:

Միութեան առաջին գործը կ'ըլլայ, հայ մանկաւո-
ններուն ուսումը ապահովելու համար կրթարանի մը հիմ-
նումը: Պրն. Արմենակ Պաղարպաշեանի նիւթական ու
բարոյական աջակցութեամբ, յարմար վայրի մը մէջ շէնք
մը վարձելով կը բանան դպրոցը «Կրթութեան Երկսեռ
Վարժարան» անունով, ղեկավարութեամբ Տէր և Տիկին
Վահան և Երանիկ Պաթմաճեաններու:

Աւետիս երկրորդ անգամ Դամասկոս հաստատուելէ
առջին, իր անցեալի փորձառութիւններու հիման վրայ,
մասնաշուրջով ազգին մասնուած ներկայ անբաղձալի կա-
ցութեամբ, տեւապէս միտքը զբաղեցուցած է կրկին անգամ

պարտադրուած զանգուածային այս գաղթի յառաջացնելիք մասնագիշ հեռեւանքներով: Ականաւանձ հեռահեռ հասնող գաղթականներուն Սաւրիոյ գլխաւոր քաղաքները և զէպի հարաւ՝ Լիրանան և Յորդանան ցրուածին: մշակած է կորդ մը ծրագիրներ, անոնց աւելի համախառմը կայք մը ստեղծելու նպատակով:

Նախ, առաջադրած է, իբր յարմարագոյն վայր՝ հաստատուել Անտիոք և արդէն մասամբ հայաբնակ՝ Սուէյ-ախոյ լեռնային շրջանները. իր այս ծրագիրը փոխանցած է մահրիմ բարեկամներուն, նաեւ նամակով դիմած է կորդ մը ձեռնհաս ազգայիններու եւս, այս առնչութեամբ անոնց կարծիքն ալ շօշափելու գիտումով. ի միջի այլոց գրած է, Հայէպ՝ Տէր Ներսէս Հայր Թափաւզ-ձեանին, որուն մէկ պատասխան նամակը կ'արտագրենք, գաղափար մը առյուծ համար վերսյիշեալ ծրագրի շուրջ:

Մեծապատիւ

Տիար Աւետիս Գալեմեանեան

Դամասկոս

Ձեր սիրելութեան ներկայի 8 բուսկիր սիրով քննող-նեցի այսօր, աղէկ զուգադիպութեամբ կադանդի օրը: Հետեւապէս կը փութամ այսօր իսկ պատասխանել եւ շնորհաւորել Ձեր ազնուութիւնը: Շնորհաւոր նոր Տարի եւ Բարի Կադանդ: Եւ կը մաղթեմ որ Տերը յառաջիկայ տարին մեր տապալեալ ազգին համար խղիւղութիւն բերէ եւ երեկուան օրը մեր ցաւերուն վերջակէսը եղած ըլլայ:

Սիրելիս, Ձեր Ազնուութեան յուզած խնդիրը շատ կարեւոր է, բայց ինչ օգուտ՝ գրեթէ անկարելիութիւն է այդ ուղիւքեամբ յաջողիլ: Կը փափաքեմ ազգասիրաբար քե մեր ժողովուրդը փոխանակ Սուրիոյ խորերը իջնելու եւ անապատներու մէջ ցրուելու, Անտիոքի կողմերը եւ Սուէյիոյ լեռները երբայ, որ աւելի օգտակար կ'ըլլայ: Ձեր միտքը հասկնալի է: Բայց մեր ժողովուրդը, ինք չէ որ ուզելով կը հեռանայ իր հայրենիքէն եւ մեր ազգին վարիչները չէ՝ որ կը դրկեն զանոնք: Ասիականացիները կ'ընեն ամեն ինչ: Հայեպ խնդ-

ուեցաւ շատ: Լաւ է որ Հայեպի բնիկ ժողովուրդը հիւրասեր եւ խելովիկ է, եթէ ոչ բոլոր Անատոլիոյ հայութեան հոս քափուած ասէն խնդիր կրնային հանել: Այն կողմէն որեւէ դժգոհութիւն եւ դժուարութիւն չկայ: Բայց ապրելու խնդիրն է կարեւորը: Բնակարաններու վարձը շատ սուղ բնականաբար եւ անհասկնալի, հետեւապէս հոս զգնուող հայերը միշտ սխալուած են փնտել այնպիսի վայր մը որ կարենան ապրել միջին խաղաղութեան օրը: Այս, մեր այս սխալողականութեան տակ եղած ցրուումը քաղաքի եւ շահագործել ուզողներ կան, բայց անոնք մեր վարիչները չեն այլ ուրիշներ, տիրուներ: Մերիներէն ոմանք անգիտակցաբար անոնց փողը կը փչեն եւ ոմանք ալ սուտ խենք ըլլալով «այս՝ լաւ դասեցիք, այնպէս պէտք է որ ըլլայ» կ'ըսեն, նկատելով որ, եթէ այնպէս չ'ըսեն, դարձեալ պիտի ըլլայ նոյն բանը եւ աւելի դառն եղանակով: Երկրորդ, Ձեր ցոյց տուած տեղերը, լաւ են եւ յարմարագոյն, բայց նախ ապրելու միջոց չկայ հոն տեղեր եւ երկրորդ, եթէ գաղթի հոսանք մը ըլլայ դեպի հոն կը կարծեմ քե կ'արգիլուի, իսկ եթէ չ'արգիլուի, ներկայ քաղաքական պարագաներու տակ մերիները կը զգուշանան հոն երբայու: Եթէ քանի մը տարի առաջուան քերքերը կարգացած էք, պէտք է յիշեմ, որ հայերը Անատոլիոյ երբայու անուղղակի միջոցներով արգիլուեցան եւ նոյն իսկ մեր Մեծ բարեկամները յուս հանդիսատես եղան: Այս մասին այսչափ: Կը կարծեմ քե բաւականաչափ պատասխանած եղայ Ձեր հարցումին:

Գերշ. Բաբգեն Սրբազան, հոս է: Դամասկոսի այցելութիւնը վերադարձին բողած է: Երուսաղեմ երբայու պահուն պիտի այցելէ Դամասկոս եւ քանի մը օր պիտի մնայ հոն: Կը կարծեմ քե Յնունդի ութօրեկէն անմիջապէս ետք պիտի մեկնի այս տեղէն: Հոս, Պր. Կարապետ Պերդուսեանի տունը իջեւանած է եւ հոն կը մնայ: Ողջոյններս Ձեր Պատ. բնականիքին:

1 Յունիւ. 1923

Հայէպ

Մեծապատիւ
Տիար Գալեմեանեան

Աւետիսին մտադրած այս ծրագրին անպատեհու-
թիւններն ու գործնականացնելու անկարելիութիւնը,
զինք մղած է տարրեր սրտնումներու: խորհած է Լիբա-
նանի արգաւանդ գաշապետին՝ Պէքաւայի Շթորա գիւ-
ղաքապետն ու շրջակայքը բնդարձակ հողեր սեփականա-
ցնելով անդուրուիլ, ուր համախումբ, հաստատուն և տե-
ւական կայք մը ապահովել: Այս բոլոր ծրագիրներով
նպատակը եղած է՝ հնարաւոր չափով՝ արդելք հանդիսա-
նալ հայերու հեռաւոր երկիրներ ցրուումին: Այս առն-
չութեամբ ալ բաւական զբաղած է. անձնապէս տեղւոյն
վրայ քննութիւններ ալ կատարելով, խնդիրը նկատա-
ղութեան յանձնած է կարգ մը պատասխանատու մարմին-
ներու և կազմակերպութիւններու, սակայն հարցը մնա-
ցած է առանց յստադրիչ և գործնական արդիւնքի մը
հասնելու:

Յետագային սակայն, առաւելաբար Շթորա, բաւա-
կան թիւով հայեր սեփական բնակարան և հողամասեր
գնելով հաստատուեցան:

Իսկ 1939-ին, Սանճագին ֆրանսական իշխանաւ-
թեանց կողմէ լքուելէն յետոյ, տասնեակ հազարաւոր
գաղթականներ խուժեցին լիբանանեան հողամասերը, և
ժամանակ մը աստանդական այլեայլ վայրերու մէջ,
վատառողջ պայմաններու տակ մնալէ յետոյ, Ազգերու
Դաշնակցութեան, լիբանանեան կառավարութեան և այլ
բարեսիրական կազմակերպութիւններու և Հայկ. Բարեգ-
լնդհ. Միութեան օժանդակութեամբ, 1941-ին հաստա-
ուեցան Այնճարի և Սուրի շրջանները, ուր նախատես-
ուած ծրագրի վրայ շինուեցան բնակարաններ և առա-
ւելաբար հողամշակութեամբ զբաղող Սուէյաիս շրջանի
հայերը տեղաւորուեցան այս գիւղերուն մէջ:

Ներկայիս Մերձասոր Արեւելքի մէջ քառասուն տա-
րիներէ ի վեր, սփռւած քահայութեան ամենահոծ թիւը
ներկայացնող և տեղական կառավարութեանց իրրեւ հպա-
տակ, հիւրասէր արար ժողովուրդին համակրանքը վայե-
լող հարիւր հազարաւոր հայեր միշտ ալ մտաւանջու-

թեան մասնուած են իրենց ապագայ գոյովիճակին ա-
ռնչութեամբ: Եթէ կարելիութիւններ ստեղծուին, միակ
բազմալի լուծումը անշուշտ, համախմբուիլն է հայրենի
հողին վրայ: Քանի մը տարիէ ի վեր, որքան ալ քիչ
թիւով, կազմակերպուող ներգաղթի շարժումը, ամենա-
նպատակաւոր միջոցն է առաւելագոյն չափով տեղա-
ւորուելու Մայր Հայրենիքի ծոցին մէջ:

Գալստիանեաններու քննանկան խմբակար
Գալստիան լուսանկարում
Նստած, ձախէն աջ՝ Յարութիւն, մայրերին Եղիսաբէթ և
Տիկ. Տուսու
Ուղի, ձախէն աջ՝ Լեւոն (Տուսուին տղան), Օր. Հովսէփիկ,
Աւետիս, Օր. Արուսեակ և Յակոբ (Տուսուին տղան):

Այսպէս, Աւետիս երկրորդ անգամ Գալստիան եղած
միջոցին գործնականօրէն իր մասնակցութիւնը բերած
է կրթական, կազմակերպչական աշխատանքներու, և

տեւապէս մտահոգուած է ազգին գոյութեան ապագայ հեռանկարներով:

Ասկայն, մի քանի տարուան աշխատանքի փորձառութիւնը ցոյց կուտայ, որ երկու եղբայր և քոյրերն ալ միասին աշխատելով պիտի չկարենան բաւարարել իրենց ընտանիքին հեռզհեռէ աւելցող կարիքները, կարեւոր քանակութեամբ պատրաստ ներկայանալի ձեռագործեր, վաճառումի համար կը զրկեն Հալէպ և Պէյրութ, սպառումի յաջողութեան պարագային, ընտանեօք Հալէպ փոխադրուելու առաջադրութեամբ:

ԳԼՈՒԻ Բ.

ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆՆԵՐ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ

1

Աւխասանի ձեռնարկում եւ կազմակերպում

Հայերուն երկրորդ անգամ իրենց ծննդավայրերէն պարտադրեալ գաղթին պատճառով, բաղձահարիւր ընտանիքներ քաղաքէ քաղաք տեղափոխուեցան, ապրուստին ապահովելու յարմար և տեւական վայր մը սեննալու յոյսով: Գալէմքեարեաններն ալ Դամասկոսի մէջ պէտք եղած յաջողութիւնը չսեննալով, կ'որոշեն փոխադրուիլ Հալէպ:

Հալէպ, բախտամամբ Դամասկոսի, տասնապատիկ աւելի հոծ հայութիւն մը տեղաւորուած էր: Ուր երեք չորս տարուան ընթացքին իւրաքանչիւր հայ արդէն իրեն յարմար գործի մը ձեռնարկելով, սկսած էր տեղւոյն միջավայրին և պայմաններուն յարմարիլ:

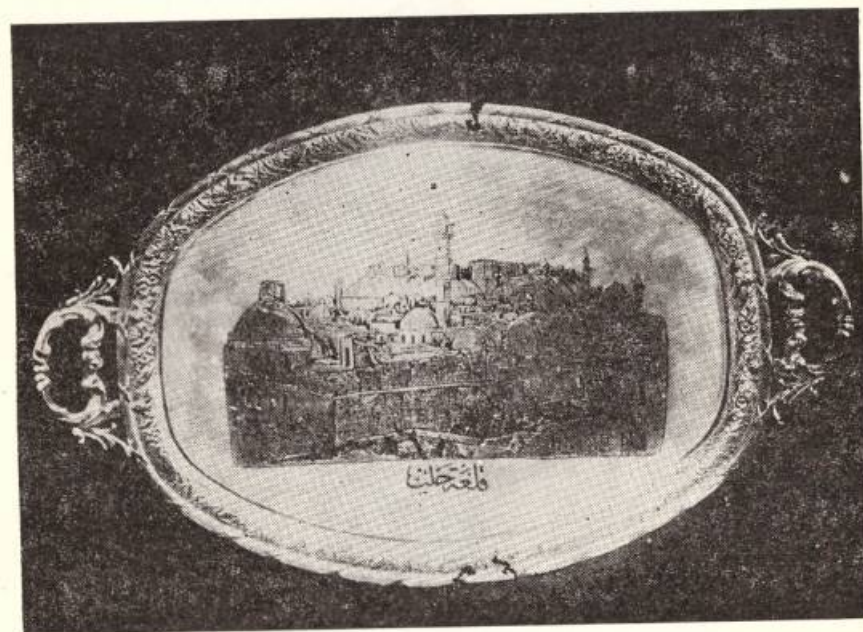
Գալէմքեարեան եղբայրներն ալ, իրենց բաղձաթիւ ազգականներուն և բարեկամներուն քաջալերութեամբ և աջակցութեամբ, Հալէպ փոխադրուելով առանց ժամանակ կորսնցնելու, քաղաքի՝ այն տառնուան լաւագոյն պողոտաներէն՝ «Խէնէկ»ի կեդրոնական վայրէն կրցան խանութ-գործաանդի մը ապահովել և անմիջապէս գործի ձեռնարկել: Կարճ ժամանակի մը ընթացքին անոնք քաղաքի ալիքան բնակչութեան մօտ, անմրցելի արհեստաւորի համբաւին տիրացան:

Գիրքիս առաջին մասին մէջ, ընթերցողները արդէն առիթը ունեցան ծանօթանալու Գալէմքեարեաններու մեծ հօր և հօր աշխատանքի բնոյթին: Հստակ և անուշադրութիւն եղբայրներ կիրարկելով իրենց հօր արհեստ

Գալեմֆեաւեան եղբայրներու կողմէ պարզ մեքալը արուեստի
կասարք հասած: Չեռակեօք եռոց (սամավար) դեղին
պղինձէ շինուած՝ իրենց Հալեպ սեղափոխութենէն յետոյ

ալ, առաւելաբար զրադեցան շինելով դեղին պղինձէ բազմատեսակ առանին առարկաներ, կրակարաններ, եռոցներ (սամավար), կոնքեր, ջրամաններ, արծաթէ խմիչքի սպասաներ, ավազներ և լն., ինչպէս նաեւ պղինձէ օդի թորիչ կաթսաներ, որ իրենց մասնագիտութիւնն էր, թէեւ քիչ սպառող, սակայն շահաբեր գործ մը:

Հալեպի բերդը, արծաթակուռ ավսեի վրայ փորագրուած

Յեառագային շատ քիչ բացառութեամբ, իրենց արտադրութիւնը ընդհանրապէս արծաթեղէն գործեր եղան, մանաւանդ մեծահարուստ ընտանիքներու հարսանեկան օծիտի վերաբերեալ առարկաներ, որոնց իւրաքանչիւր ապսպրանքի պատրաստութիւնը ամիսներու կը կարօտէր:

Այս գործերուն գլխաւոր և կարեւոր մասը կը կազմէին սեղանի ալլաղան սպասաներ և խմիչքի վերաբերեալ

Դեղին սղինձե կրակարան՝ կափարիչով

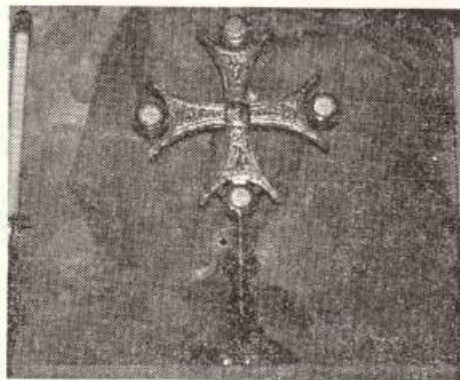

Տերունական Աղօթք, փորագրուած արծաթե ափսեի վրայ
(Ափսեն կը պատկանի ասամնաբոյժ Ալպեր Սարգիսեանի)

գաւաթներ ու օփսէներ, ինչպէս նաեւ նուէրի և յիշատակի վերաբերեալ բազմաթիւ շինութիւններ: Այս բոլոր գործերը կը զարգարուէին նուրբ նախշերով և քանդակներով, բոլորն ալ միշտ ձեռագործ:

Գալէմքեարեան եղբայրներու աշխատանքի յատկանշական մէկ մասն ալ կը կազմէ եկեղեցական առարկաներ, առաւելաբար զուտ արծաթէ պատրաստուած և երբեմն գլուխ գործոց յղացումներ ու արտադրութիւններ:

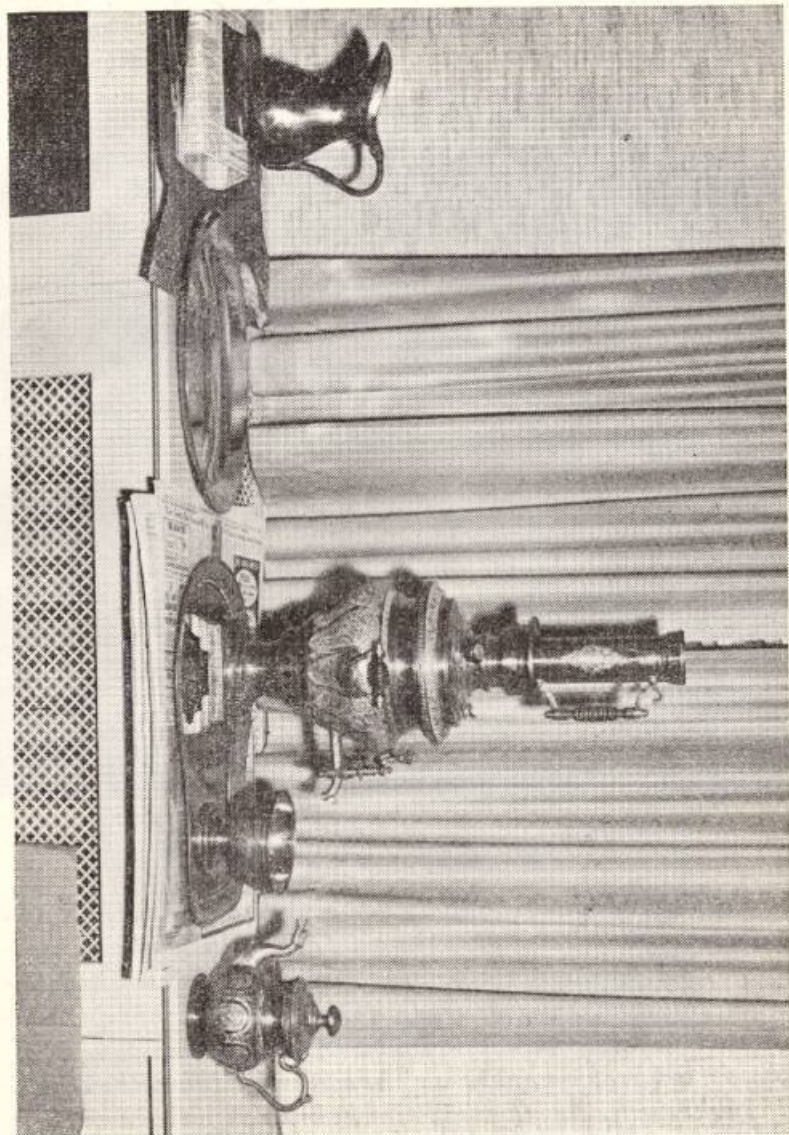
Գաղափար մը տալու համար իրենց ձեռակերտ գործերուն մասին, յաջորդական էջերու մէջ կ'արտագրենք կարգ մը շինութեանց նկարները:

Այս արծաթ խաչը Հայ Բարեւար մը նուիրած է
Լոնկ - Այլենսի (Ն. Ե.)
Սրբոց Նահասակաց եկեղեցիին

Տարուան մեծագոյն ժամանակաշրջանը ապոստոլանքներու յատկացնելով, պատրաստի վաճառելի գործեր արտադրելու շատ քիչ ժամանակ կրնային ունենալ, քանի որ երկու եղբայր անձամբ իրենք է որ կ'աշխատէին ամէն գործի վրայ: 30—35 տարուան շրջանին միակ աշխատաւոր մը ունեցած են, այն ալ ո՛չ երկար ժամանակ. քանի մը տարի ալ իրենց քրոջ աղան քովերինն աշխատած է:

Եւոց (սափալար), փխաման, ջրաման եւ օփսէներ

Յարութիւնին ամուսնութեան՝ պայմաններու բերումով յապաղումը, պատճառ եղած է որ երեք տերունդէ իվեր շարունակուող այս հոյակապ արուեստին տեւականացումը չկարենան ապահովել: Յիշելին ազաքը ուսանող և

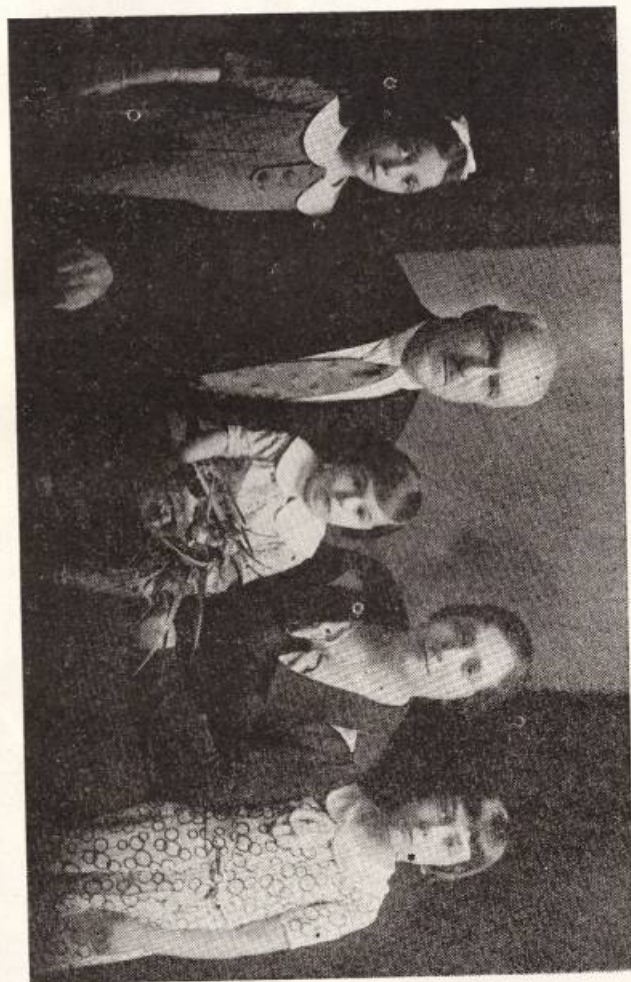

Արծաթակուռ զաւագաններ

անշափահաս, ընդունակութիւն ունենալով հանդերձ, չէին կրցած անհրաժեշտ փորձառութիւնը ձեռք բերել և յետագային հեռուած են տարրեր դարձերու, միշտ փափաքն ու յոյսը ունենալով որ մը վերականգնելու կիսատ թողուած պապկնական այս դարձը:

Սկիզբի տարիներուն, դարձերու յաջողութիւնէն քաջալերուած, կը ծրագրէին աշխատանքն ու արտադրութիւնը մեքենականացնել, սակայն նիւթականի պակասն

Թարութիւն Գալիմեարեան և բնակիչ, Հայկոյ լուսանկարած

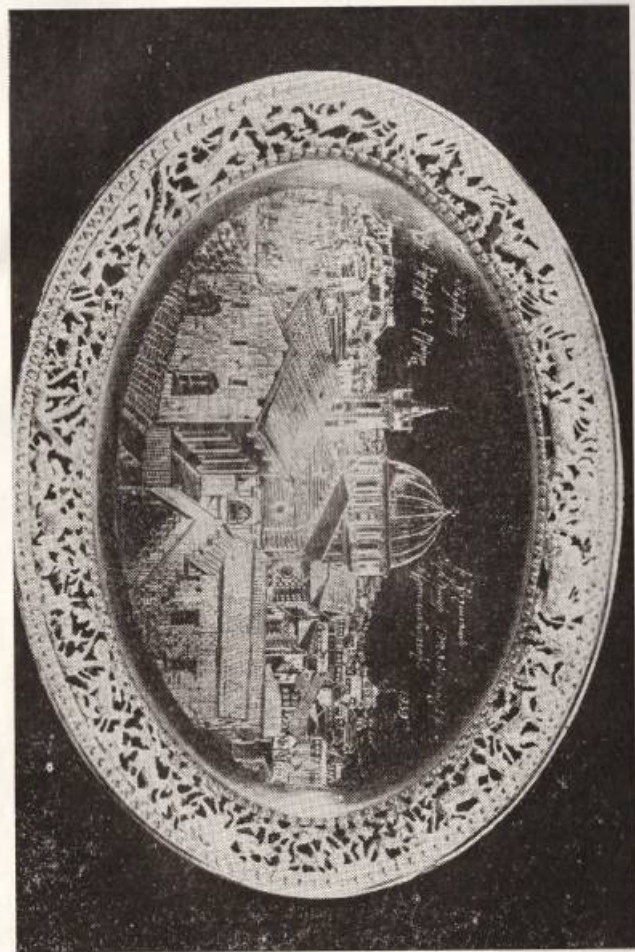

Նոոց (սամավար), քեյաման, ջրաման (մաշուկա)
և շախարաման՝ ձեռագործ Բանդակներով

ու կարգ մը այլ պատճառներ, արգելք եղան իրենց այս
բաղձանքին իրականացման:

Գործելակերպի իրենց բժախնդիր խառնուածքով,

Անբալի Հայոց եկեղեցին եւ միջնաբերդը
(փորագրուելն արծաթ ափսիի վրայ)

որեւէ մէկ արտադրութեան երկարատե ժամանակ կը տրա-
մադրուէր: Պատրաստուած գործերուն իբրեւ փոխարժէք,
բախտատարաբ ուրիշներու, բաւական բարձր գին մը

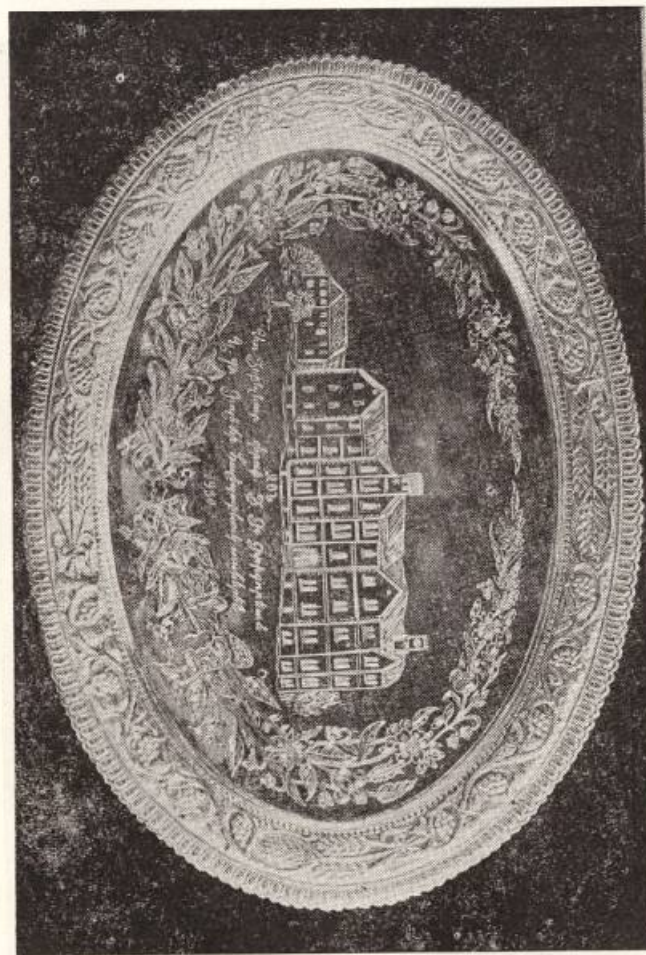
թեյի սպասնիք՝ գեղական փառազրուքի ձևերով

Մեկին Ռուսայի ձեռակերտ՝ արձաթե երկու մոմակալներ,
1890-ական բուականներուն շինուած, որոնք ներկայիս կը
զարդարեն Հայկաի Ս. Ասուածաձմնայ եկեղեցիի մայր խորանը

ստանալով հանգերձ, հազիւ կրցած են, հանգիստ ապրե-
լակերպ մը ապահովել, առանց աւելորդ չռայլութեան:
Երկու եղբայրներ, ծխելու և խմելու սովորութենէն

Անթիպի կեդր. թուրքիոյ Գոլեմը (փառազարքիւն արծաթի վրայ)

զերծ, բարձր բարոյականի տէր, օրինակելի անձեր էին.
որով այս պայմաններու տակ, երկար տարիներու բեղուն
աշխատանքով իսկ անոնք չեն կարողացած ապագայի ա-

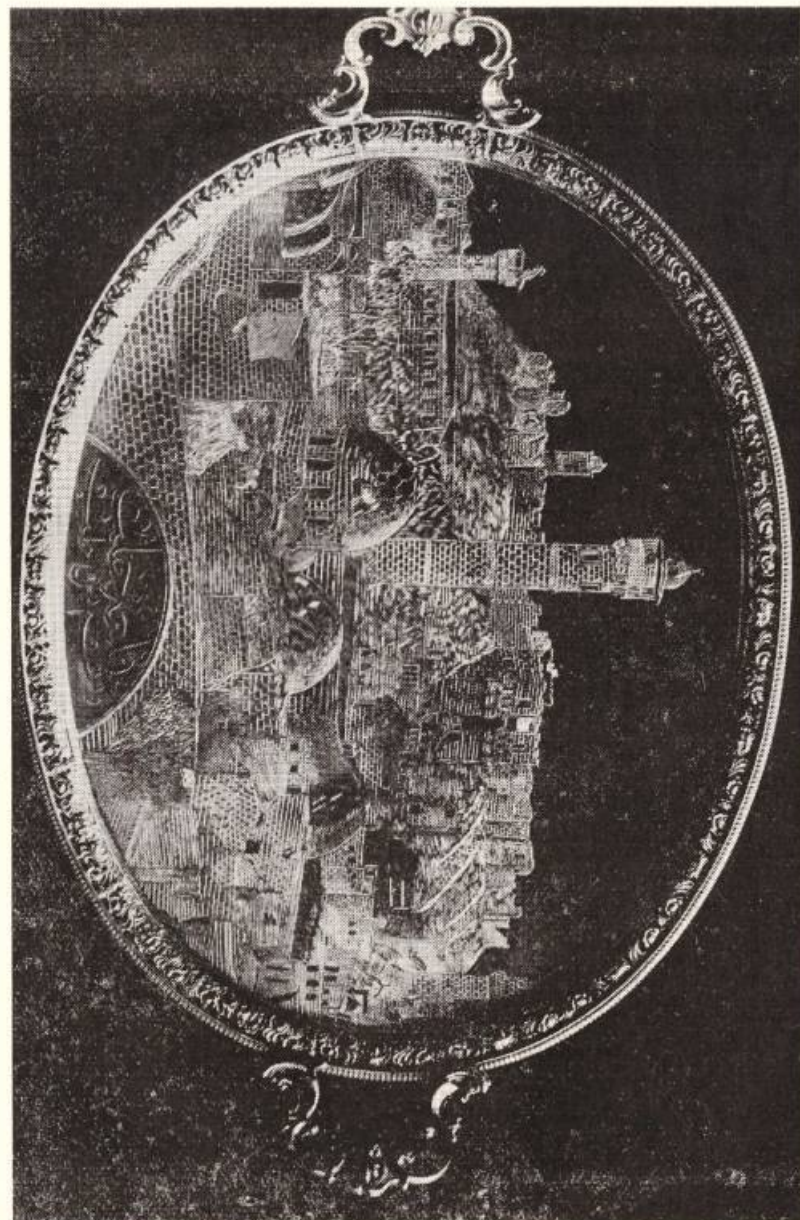
պահովութեան համար, նիւթական խնայողութիւն մը
մէկտեղել, որուն կարիքը յոյժ զգալի եղաւ, Աւետիսին
քանի մը տարի տեւող ծախսաւից անողոք հիւանդու-

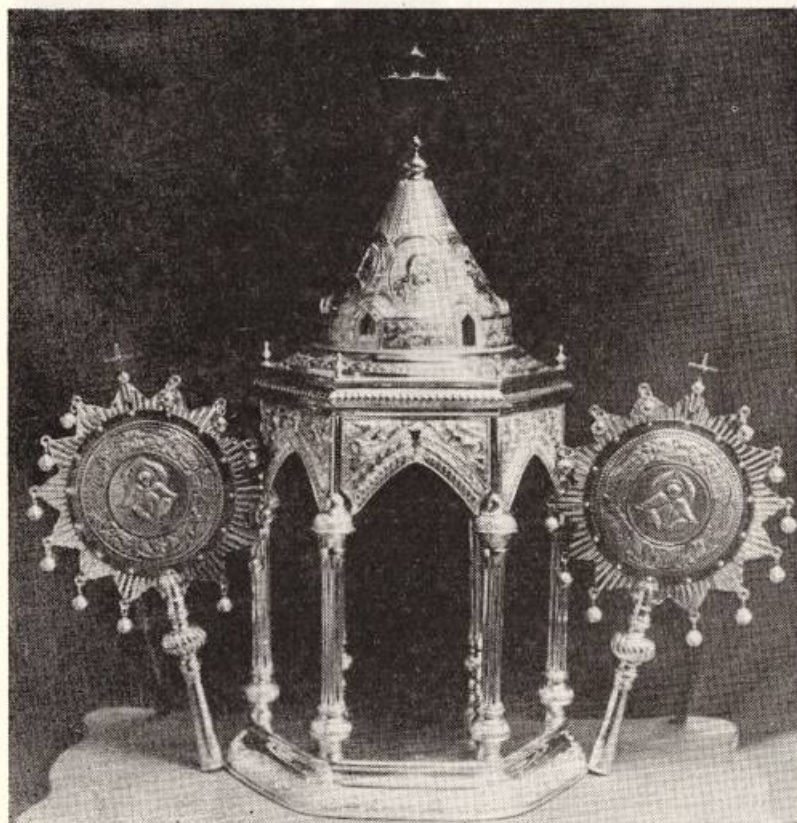

Մայր Հայաստան (նրբանիւս փորագրութիւն արծաթ ափսեի վրայ)

թեան միջոցին: Մանաւանդ գործելու կարողութիւնէն
զուրկ՝ իրենց երկու անօգնական քոյրերով — մին կու-

Անբոխի բնոյշ (նրբանիւս փորագրութիւն արծաթ ափսեի վրայ)

Արծաթե կաթողիկե (88 սմ. բարձրությամբ)
 եւ զոյգ մը խոց
 Զահլեի (Լիբանան) Հայոց եկեղեցիին համար պատրաստուած

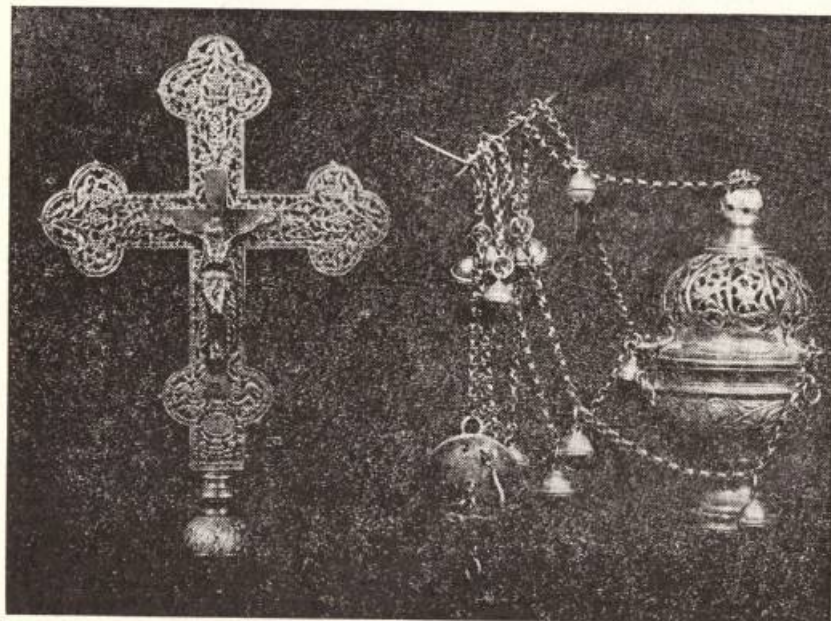

Եղիշե Պատրիարք Դուրեանի
 բարձրաճանդակ դիմանկարը արծաթի վրայ
 ոսկեզօծուած (պնակիս)

րացած, միևսը տկարակազմ — մտահոգիչ կացութեան մը մատնուեցան:

* * *

Մեծահամբաւ հայր ու երկու որդիներ իրենց ստեղծագործ միտքով, խորադէտ աչքերով և ճարտար մտաներով, Անթէպ, Դամասկոս և Հալէպ՝ երկար տարիներ պարզ մետաղին հոգի և շունչ տուին:

Ձեռակերտ խաչ եւ բուրվառ

Մօտաւորապէս 150 տարւան սկզբնաւորութիւն ունեցող այս գործը, որ ժամանակի ընթացքին նուրբ արուեստի մը աստիճանին հասցուած էր, այլեւս կարելի է պատմութեան անցած սեպել. սակայն բազում տարիներ տոկալու սահմանուած իրենց ձեռարուեստի թանկագին արտադրութիւններով, Գալէմքարեաններ պանծալի և փառաւոր յիշատակ մը կը թողուն իրենց յաջորդ սերունդներուն:

Մեկոն Ուսային կնիքներ

Գալեմքարեան եղբայրներ վերի կնիքները դրուած են իրենց գործերուն վրայ

Աւետիս որպէս հասարակական գործիչ

Հալէպի մէջ, Գալէմքեարեաններու խանութը կարճ ժամանակուան ընթացքին, ամէն ազգութիւնէ և դասակարգէ մարդոց այցելութեան ժամադրովայր եղած էր: Աւետիսը մանաւանդ, դիւրանաղորդ և զօրաւոր յիշողութեան տէր՝ հաճելի խօսակից մըն էր: Որեւէ անհատ, առանց դժգոհ ձանձրոյթ զգալու, ժամերով կրնար ամէն տեսակ նիւթի շուրջ գաղափարի փոխանակութիւն և հետաքրքրական զրոյց ունենալ իր հետ:

Շատեր, իրենց դժուարութիւններուն և մտահոգութիւններուն առնչութեամբ կը փութային խորհուրդ հարցնել իրեն և գոհացում կը ստանային, յաճախ նոյնիսկ ի վիստ իր աշխատանքի ժամերուն:

Աւետիս հայ համայնքի և նոյնիսկ օտարներու անհատական, ընկերային և ընտանեկան անհամաձայնութեանց պարագային անկողնակալ և ուղղամիտ դատաւորի և խորհրդատուի համբաւին արեւացած էր, այնպէս որ շատ մը անլուծելի նկատուած անհասկացողութիւններ, ժառանգական և նիւթական վէճեր իր հեղինակութեան ազդեցութեամբ, բարւոք լուծում գտած են, բազում ժամանակ կորզելով իր աշխատանքի և հանգիստի պահերէն:

Որոշ և բացայայտ միտում մը ունէր, մանաւանդ անիրաււածներու և տկարներու դատն ու շահը պաշտպանելու, դրեթէ միշտ անաչառ արդարագրաւորութեամբ յաջողցնելով բարի նպատակը:

Բազմաթիւ ընտանիքներ և անհատներ, երախտապարտ եղած են իր միջամտութեան, իբր արդիւնք իրենց վէճերուն և անհասկացողութեանց երկողմանի գոհացումով կարգադրութեան: Մանաւանդ ամէն ազգէ դիրքի տէր և ազդեցիկ անձերու հետ հաստատած բարեկամութեանց շնորհիւ և անոնց խողովակով, որեւէ մէկուն օգտակար ըլլալու համար ջանք և ժամանակ չէր խնայեր:

Ազգային, բարեսիրական, կրթական և այլ հաստա-

տութեանց ձեռնարկներուն, հանգանակութիւններուն, տոմսակներ վաճառելու համար եղած դիմումներուն, առանց խորութեան միշտ դրապէս պատասխանած է. նոյն իսկ անհատ չքաւորներ միշտ նիւթապէս ու բարոյապէս օգտուած են իրմէ, որոնցմէ բազմաթիւ շաքարթօրեայ յաճախորդներ ունէր:

Սակայն և այնպէս որեւէ ազգային, միութենական և այլ կազմակերպութիւններու վարչութեանց մաս կազմելու համար եղած առաջարկներուն, դրապէս ընդառաջելէ խուսափած է: Հալէպ գտնուած շրջանին, վերոյիշեալ առաջարկները մերժելուն պատճառը, հաւանաբար իր անկախ դործելակերպի նախապտտութիւնն ու առհասարակ պաշտօնի վրայ գտնուող մարդոց ուղղամտութեան հանդէպ կասկածամտութիւնն էր:

Աւետիս Դամասկոս գտնուած շրջանին և Հալէպ հաստատուելու սկիզբի տարիներուն ամուսնանալու մասին անհրաժեշտ քայլեր առած է, սակայն դժբախտաբար, այդ ուղղութեամբ որեւէ յաջողութիւն չէ ունեցած. անշուշտ, տարիքն ալ յառաջանալէ ետք այդ նպատակէն բոլորովին հեռացած է:

3

Թուրքաւորութեան պարագաներ

Գալէմքեարեաններու համար թունուորութի յաճախակի պարագաները մտահոգութեան լուրջ պատճառ մը եղած են տարիներու ընթացքին, մանաւանդ Աւետիսին կրկնապէս պատահող առեղծուածային այս պատուհասը տեւական մտառանչութեան մտանած է զինք և ամբողջ ընտանիքը: Ինչպէս նախապէս Դամասկոս և յետագային եղածները յիշելու առիթ ունեցանք, Հալէպ եւս — հաւանաբար միշտ որոշ շրջանակի մը կողմէ կազմակերպուած — շարունակուած է մէկէ աւելի անգամներ, սակայն ցաւալին այն է որ այս անարդ և անմարդկային դաւադրութեան մեղսակցած են նաեւ հայ անհատներ:

Հոս կ'ուզենք յիշատակել թունաւորման երկու կարեւորագոյն պարագաներ միայն:

Առաջին թունաւորումը տեղի ունեցած է 1925-ին, ծանօթ հայ ընտանիքի մը արուած այցելութեան մը առթիւ, Աւետիսին հրամցուած նարինջի օշարակով: Աւետիս հիւթը խմելէ քիչ ըմ ետք, յանկարծ ստամոքսի անբնական անհանգստութիւն մը կը զգայ և կ'սկսէ շարժուիլ: Բայց քիչ անց, ինքնուրուշ կը զգայ իր արմատներէն զոտնալ: Տոքթ. Յարութիւն Գալփուհանը երբ կը տեղեկանայ խնդրին էութեան, շուտով պարզելով ստամոքսը, քննութեամբ կը հաստատէ թէ թունաւորումը խմուած օշարակի արդիւնքն է: Հակառակ բժշկի ստիպումներուն, Աւետիս կը խուսափի օշարակը հրամցնող օրիորդին ս'վ ըլլալը յայտնելէ և մինչեւ իր մահը որեւէ մէկուն չ'ըսեր այդ բարեձաղիկ հերոսուհիին անունը:

Քանի մը տարի վերջ, 1928-ին, այս անգամ կատարելապէս վտանգաւոր և ճակատագրական թունաւորում մը կը պատահի ամբողջ ընտանիքը պատուհասելու սահմանուած. երբ այդ թուականներուն տակաւին տուներու մէջ սառնարանի գործածութիւնը ընդհանրացած չէր և շատ քիչ հարուստ ընտանիքներու առանձնաշնորհումն էր, տան մը համար անհրաժեշտ այս առարկան: Ընտանիքներ, յաճախ աւելցած կերակուրները ամռան շրջանին աւրուելէ զերծ պահելու համար, կողովի մը մէջ զետեղելով, կ'իջեցնէին այն ժամանակ ընդհանրապէս ամէն տուն գանուող ջրօրներուն մէջ և կամ զեանալարիկ մառաններու խորը, իրրեւ բնական սառնարան:

Գալէմքեարեաններ, ըստ սովորութեան, նախորդ օրընէ մնացած դգւմի լիցքի (տօլմա) կերակուրը, ջրհոր կ'իջեցնեն և հետեւեալ օրը կէսօրուան ճաշին տաքցնելով սեղան կը բերեն: Երկու եղբայր նախապէս վրայի մասէն կ'ուտեն, մնացածն ալ ընտանիքի միւս անդամները՝ բացառութեամբ Յարութիւնին տիկնայ: Ծաշէ վերջ երբ խանութ կը վերադառնան, աշխատանքի պա-

նուն, երկու եղբայր անհանգստութիւն զգալով, կը սկսին տանջուիլ և ուժաթափ ըլլալ: Անմիջապէս դրացիներ օգնութեան հասնելով, լուր կուտան մօտակայ բարեկամ բժիշկներ՝ Աւետիս Ճէպէճեանին և Ֆիլիպ Յովնանեանին, ինչպէս նաեւ զեղագործ Եիսուֆ Տայրեանին: Յիշեալներու անմիջական ջանքերուն շնորհիւ հաղիւ վտանգին առջքը առնուած, լուր կը հասնի առնէն, թէ ընտանիքի միւս անդամներն ալ անհանգիստ եղած են: Առանց ժամանակ կորսնցնելու Տոքթ. Ա. Ճէպէճեան կը վտարաւորուի, անոնց ալ անհրաժեշտ դարմանումը կատարելու: Բարեբախտաբար նուազ տաքնապալի վիճակի մէջ կը գտնէ զանոնք:

Քննութեանց վերջնական արդիւնքէն յայտնի կ'ըլլայ որ կերակուրի վրայ ցանցուած «սիանուր տը բօթաս»-ի փոշիէն տեղի ունեցած է թունաւորումը:

Այս առեղծուածը կը պարզուի հաղիւ երկու տարի յետոյ, անծանօթի մը կողմէ խանութի փեղկին տակէն ներս սահեցուած անտորագիր դրութեան մը միջոցաւ, հետեւեալ պարունակութեամբ. —

«Տարիներ առաջ ձեր թունաւորման պատճառը ես եղայ, և այդ օրէն ասդին ծանր բեռ մը կը զգամ խըղձիս վրայ: Մասնաւոր հետապնդումով յաջողեցայ նպատակիս հասնիլ. ջուր քաշելու պատրուակով ձեր խոհանոցը մտայ, ջրհոր իջեցուած չուանը վեր քաշեցի, մէջինը տօլմա էր, սիանուրի փոշի ցանցի վրան և ես իջեցուցի տեղը: Այս ըրի՝ 40 օսմ. ոսկիի փոխարէն, թուրքերու թելագրութեամբ»:

Ատեն մը Աւետիս երկուր տարիներ անքնութեան մօտանուեցաւ: Կ'ենթադրուի որ վերոյիշեալ թունաւորման հետեւանք էր այդ, որ ահագին տառապանք պատճառեց իրեն և մատառնութիւն՝ շուրջիներուն: Դարմանումի բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան, զարմանք պատճառելով զինք խնամող բժիշկներուն:

Այրի Բրոքը՝ Տուսուի հյուսիս Թակոբի քաղաքի սահմաններում

Երկրորդ ընդհանուր պատերազմի շրջանին, 1942-ի սկիզբը, Գալեմքեարեան ընտանիքը կ'աւնենայ շատ աւելի սրտածմիկ դժբախտութիւն մը, որ մինչեւ հիմա ալ անլուծելի մնացած առեղծուած մըն է:

Իրենց քրոջ՝ այրի Տուսու Պէքեարեանի 30 տարեկան և գոլէճական ուսում ստացած Յակոբ աղան, պատերազմական տարիներու այդ օրերուն Սուրիայէն Լիբանան ճամբորդութեան մը ընթացքին կը կորսուի Թրիփոլի քաղաքի ծովեզերքը, 1942 Մարտ 30-ին: Յետ երկար պրպտումներու լոյսին տակ, կ'ենթադրուի թէ, պատերազմական արդիւնաւ գետի մը մէջ ձերբակալուած է ան՝ անդլիական զինուորական իշխանութեանց կողմէ, և հաւանաբար, յետոյ օգտագործուած՝ գաղանի սպասարկութեան մէջ (Ինթէլիճընս Սըրվիս):

Այս հարցը Աւետիսին համար, տարիներով, մինչեւ իր մահը, պրպտումի և դժուարին հետապնդումներու պատճառ եղաւ: Շատ մը ծանօթ տեղացի թէ օտար և ի պաշտօնէ այդ կազմակերպութեան հետ կապակցութիւն ունեցող պատասխանատու անձերու մօտ բազմիցս կատարուած բոլոր դիմումները սակայն անհետեւանք մնացին:

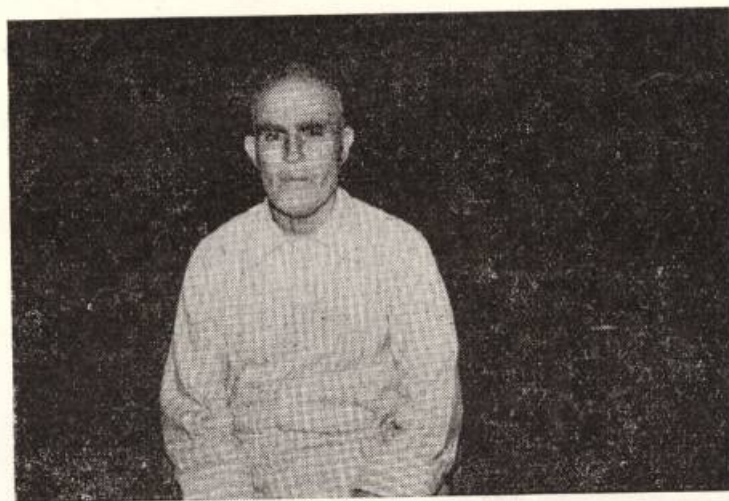
Այս ցաւալի պատահասը, մինչեւ հիմա դառն կըսելի մըն է դժբախտ և անմիթար իր մօրը, որ աւելի քան երկու տասնեակ տարիներէ ի վեր, լալով ու սղբալով աչքի լոյսն ալ կորսնցուցած, տակաւին յոյսը չի կորեր անյայտացած աղան սղջ ըլլալու հաւանականութենէն և կը հաւատայ որ բախտաւոր օր մը առիթը պիտի ունենայ զայն սղջադուրելու:

Աւետիսին հիւանդութեանց պարագաները

Իր կեանքին ընթացքին, հակառակ այնքան տաղանապալի և սպառիչ ապրելակերպ մը ունենալուն, Աւետիս արաքին երեւոյթով տոկուն, զօրաւոր և առողջ

կազմի տէր անհատ մըն էր. սակայն վերջին թուաւորումէն յետոյ, երկարատեւ անքնութեան իբր հետեւանք՝ յուզումնալից վիճակը, դանդաղօրէն աւերներ գործած ըլլալով իր վրայ, հեղհեղեղ ունեցաւ փիղիքական լուրջ տկարութիւններ:

1953-ին, ծանրօրէն հիւանդացաւ: Շարաթներով կատարուած բժշկական քննութիւնները ա՛յն կզրակացութեան յանդեցան՝ որ մաղձապարկի բորբոքումէն կը տա-

Աւետիս առաջին հիւանդութեան ընթացքին

ռապէր ան: Այլթուեան հիւանդանոց փոխադրուելով, միջազգային համբաւի տէր՝ Տօքթ. Ասատուր Այլթուեանի և նոյնքան հանրածանօթ վիրաբույժ՝ սրբույն, Տօքթ. Էրնէսթ Այլթուեանի վիրահատութեամբ լուրջ գործողութեան կ'ենթարկուի: Տասնեակ մը օրեր անյոյս և տառապալից վիճակ մը անցնելէ յետոյ, ի մեծ դարձանք զինք մասնաւոր հոգածութեամբ դարձանող բժիշկներուն և իր հարազատներուն, 28 օր ետք կը սկսի բնականօրէն քնանալ և ապաքինումի նշաններ ցոյց տալ: Քանի մը

շարժվել արդեն վտանգը կատարելապես անցուցած՝ առան կը վերադառնայ: Քիչ հաք, բնականոն զգալով իր առողջութիւնն ու արամադրութիւնը, կը ձեռնարկէ աշխատանքի:

Սակայն, քանի մը տարի համեմատաբար հանգիստ ֆիզիքական վիճակ մը անցնելէ հաք, 1957-ի վերջին ամիսներուն կը սկսի միզարգելութեան նշաններ աւնենալ: Հալէպ կատարուած բուժական քննութիւններն ու

Ալբունեան հիւանդանոցին մէջ լեղուցի գործողութեան ենթարկուած օրերուն առնուած լուսանկար, անբաժան հիւանդապահուհի՝ Բոզր Տուսուին հետ, 1 Յուլիս 1953:

դարմանումները անօգուտ կը դառնան, իսկ Պէյրութի մասնագէտ բժիշկներու քննութեան ենթարկուելու համար բնտանեկան պարագաներուն և բարեկամներուն թելադրութեանց կը հակառակի, մինչև որ հեղհեղէ անատ-

նելի վիճակի մը հասած ըլլալով կը ստիպուին 7 մարտ 1958-ին զինք վախճարել Ամերիկեան Հիւանդանոց և յանձնել Տաքթ. Օգոստին Յովնանեանի բժախնդիր հոգածութեան:

Նախնական անհրաժեշտ քննութիւններէ հաք, վիրաբուժական գործողութեամբ մը երեւան կ'ելլէ քաղցկեղի դոյութիւնը, միեւնոյն ատեն կը ստուգուին նաեւ Հալէպ կատարուած սխալ դարմանումներու յառաջացուցած բարդութիւնները:

Աւետիս Գալեմբարեան եւ Էդրեր՝ Տուսու եւ Հոլիսիսի, 1960 Յունուարին լուսանկարուած վերջին նկարներէն

Այս տուջին գործողութենէն հաք, հիւանդութեան յառաջացուցած անտանելի վիճակը մասամբ մեղմելու մտահոգութեամբ, երկրորդ գործողութեամբ մը ամուրձիքները կը հանուին — առանց զինք անդեակ պահելու —

որ բաւական նպաստաւոր արդիւնք մը կուտայ: Հիւանդանոցէն ելլելէ ետք, ժամանակ մը պէյրուսթարնակ քրոջը տունը կը մնայ, սերկէ կարելի կ'ըլլայ զինք օդանաւով Հալէպ փոխադրել, 31 Մայիս 1958-ին:

Ինչպէս իր առաջին մաղձապարկի գործողութեան պահուն, նոյնպէս այս վերջիններս շրջանին, քոյրերուն անձնուէր հոգածութեան և գուրգուրալի խնամքներուն շնորհիւ բաւական կազմակերպուի, ի վիճակի կ'ըլլայ, երբեմն առնէն դուրս ելլելով բարեկամներու այցելել և մինչեւ խանութ հասնիլ:

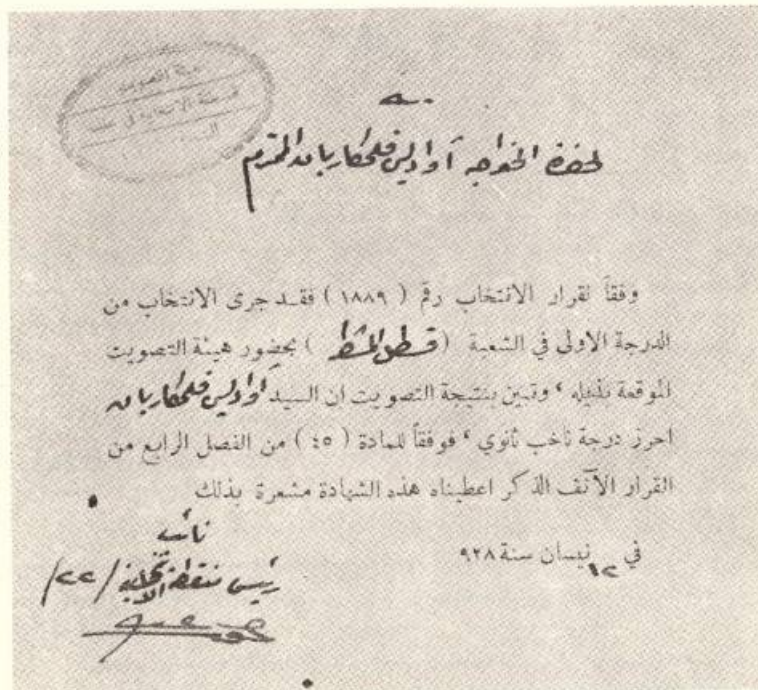
Դժբախտաբար այս երեւութապէս բարեւաւումը կարճատեւ կ'ըլլայ և հեղուկաբէ մաթարանալով կը պարտաւորուի մինչեւ իր տաժանելի օրհասը անկողին մնալ:

Այս վերջին տարիները կատարեալ տառապանքի շրջան մը կը հանգիստանայ իր երկու քոյրերուն համար, և գրեթէ անսնք եւս կը սպասին իրենց դիմադրողականութենէն: Աւետիս, այս պայմաններու տակ իսկ, հակառակ անյոյս վիճակին, տակաւին կը ջանար պահել իր բնական կարողութիւնը, և շնորհիւ մաքին պայծառութեան և սուր յիշողութեան, խօսելու և արամարանելու կարողութեան, գէթ կը սփոփուէր իր այցելուներուն հետ, ժամանակի մը համար մոռնալով իր ցաւերը:

Սակայն վերջին շաբաթներուն այլեւս կորսնցուցած իր այնքան տոկուն դիմադրողական կարողութիւնը, կը մերժէր սնունդ ստանալ և վերջին օրերուն կը դաժանոր հազիւ պուտ մը ջուր առնելով, մինչեւ որ վերջնականապէս հրաժեշտ կուտար իր բազմաշարժար, տակայն բեղուն, օգտաշատ ու ազգին համար զոհաբերուած կեանքին:

Վերանձն այս մարդը ապրեցաւ ազգին ու նմաններուն հանդէպ կատարեալ նուիրումով. կատարեց իր լրիւ պարտականութիւնը, նախախնամութեան իրեն շնորհած ձիրքերը լիովին ի սպաս դնելով և ախար օրինակ դառնալով յաջորդ սերունդներուն:

Յարգանք իր անմոռանալի յիշատակին:

Աւետիս Գալսեփեարեանի բղրածարէն փաստաթուղթ մը, 12 Ապրիլ 1928 թուականով, Հայեպի Գասթէյ Մուքթ քալի բնակչութեան կողմէ, Սուրիոյ երեսփոխանական բնօրէնեան երկրորդ կարգի բնօրդ նշանակուած ըլլալուն պատշտական հաստատարը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

1

ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կազմուած թաղմանական յատուկ յանձնախումբի մը կարգադրութեամբ չայ հերոսին և անուանի արուեստագէտին՝ ԱԽԵՏԻՍ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆԻՆ՝ փառաշուք ազգային յուղարկաւորութիւն մը կը կառարուի Շարաթ, 25 Մարտ 1961, կէսօրէ առաջ ժամը 10-ին, նախագահութեամբ՝ Գերշ. Տ. Ղեւոնդ Արք. Չէպէեանի և ներկայութեամբ՝ ազգային մարմիններու, չայրենակցական միութեանց ներկայացուցիչներու, համաքաղաքացիներու և ստուար թիւով սգակիրներու:

Դադաղը իր բնակարանէն դպրոցական աշակերտներու կողմէ բազմաթիւ ծաղկեպսակներով առաջնորդուած թափօրով մը՝ ուսամբարձ կը տարուի Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցին:

Յաւարտ եկեղեցական արարողութեան, դամբանական կը խօսի Արժ. Տ. Զարմայր Քահանայ Հինաոյեան: Կոչնակի տխուր և ընդհատ զօղանջիւններով դադաղը դարձեալ ուսամբարձ կը տարուի մինչեւ մեռելակառք, որուն կը յաջորդէ ինքնաշարժներու յամբընթաց թափօրը դէպի Հալէպի Հայոց Գերեզմանատունը:

Գերեզմանատան մէջ, հովակոյտին առջեւ դամբանականներ կը խօսին հանդուցեալին գինակիցը՝ Ասուր Լեւոնեան, Կրթասիրաց Երկսեռ վարժարաններու անօրէն՝ Արմէն Տէր Պետրոսեան և Ազգ. Առաջնորդարանի քարտուղար՝ Ներսէս Պարսեմեան:

Եւ հողին կը յանձնուի 70 տարիներով ծանրաբեռն նուիրեալ այս զաւակը ազգին, որ բեղուն և օղտակար աշխատանքով, մարտական սգիով, հարստութեամբ և սակայն փո-

թորկալի կեանք մը բայրեց, միշտ հաւատարմօրէն և անձնուիրաբար ծառայելով իր ժողովուրդին:

2

Հառաւածներ խօսուած դամբանականներէն. արտադրուած՝ Հալէպի «Արեւելք» օրաթերթի 6 և 8 Մայիս 1961 թիւերէն, յապաւումներով և Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի 30 Մարտ 1961-ի թիւէն:

Տ. Զարմայր Քանանայի դամբանականէն.—

«1920-ի առաջին ամիսները կենաց և մահու օրեր էին Անթէպի ժողովուրդին համար: Ամէն օր սպառնալիք, խոշտանգում: Այս վտանգաւոր կացութեան առջեւ զաղթականութեան և հաւանական ջարդի մը արհաւիրքը կը սաւառնէր քաղաքին վրայ: Ժողովուրդին աւագանին որոշեց զիմել ինքնապաշտպանութեան, մեռնելու համար իմացեալ մահով: Դիւցազնական այս դադափարը յղացողներէն և գործադրութեան ղեկավարներէն էր հանգուցեալ Աւետիս Գալէմքարեան:

«Սպանացող մեծ վտանգին առջեւ, առանց դաւանական և կուսակցական խտրութեան, հայ ժողովուրդը, մէկ մարդու պէս, մէկ սիրտ և մէկ մարմին սաքի կանգնեցաւ: Կազմուեցաւ Ազդային Միութիւնը և անոր ենթակայ մարմինները, ինքնապաշտպանութեան գործը զինուորական կարգապահութեամբ յառաջ տանելու համար:

«Գոյամարտի ղեկավար Աւետիս ծնած է Այնթապ 1884-ին (*): Որդին է ժամանակին մեծագոյն արհեստաւորը եղող Մելքոն Ուստային: Հետեւելով հօրը արհեստին եղբօրը Յարութիւնին հետ պղնձագործութիւնը հասցուցած է արուեստի զազաթնակէտին:

«Երիտասարդ տարիքին մտած է Հ. Յ. Դ. ի շարքերէն ներս (**), և հաղհեալ եղած է աչքառու և գիտակից

(*) Աւետիսի ծննդեան քուակաճը 1888 է. սեւ Առաջին մաս, Գլուխ Գ., էջ 34:

(**) Այս մասին տեսնել, Առաջին մաս, Գլուխ Գ., էջ 37:

յեղափոխական մը: Այդ գիրքին վրայ մնացած է ազգային գիտակցութեամբ և կուսակցականի բարձր գաղափարականով:

«Անգուղական արհեստաւորի և գիտակից կուսակցականի կողքին, Աւետիս ունեցած է նաեւ զինուորականի գնահատելի յատկութիւններ, առանց նախապէս զինուորական մը ըլլալու: Այնթապի ինքնապաշտպանութեան օրերուն մեծ և վտանգաւոր յարձակողականները ինք գլխաւորած է և ազատած է շատերուն կեանքը: Եղած է արթուն և արագաշարժ, և նոյնիսկ շատերը հիացուցած է. թշնամիին կողմէ արձակուած ձեռնառումները չպայթած մեծ քաջութեամբ վերադարձուցած է թըշնամիին:

«Որպէս օրուան պատասխանատու անձ, սակզմուած կացութիւնը լաւապէս ըմբռնած և ղէկքերուն հետեւանքը նախատեսելով, չէ մտնակցած այն դրոշներուն, որոնց գրական արդիւնքին համար տարակուսած է: Վտանգաւոր գիրքերու վրայ եղած է միշտ և խիզախութեամբ և քաջութեամբ քաջալերած է հետեւորդ զինուորները:»

Դամբանական ողբացեալի անմիջական գործակից՝

Պր. ԱՏՈՒՐ ԼԵՈՆԵԱՆԻ.—

«Հայ ժողովուրդի դարաւոր գոյամարտի պատմութեան մէջ Անթէպի ինքնապաշտպանութիւնը արդար է որ արձանագրուի իբրեւ իրական ղէկքերէն մէկը՝ որուն մէջ գոյամարտի ոգին հայութեան արիւնէն պոսթկած, ինքնաբուխ, համաժողովուրդային աննկուխ կամքի մը արտայայտութիւնն էր:

«Տարագրութենէ վերապրած ավ մը հայեր, կորսնցուցած իրենց հարազատներէն շատերը, վերագործած էին իրենց հայրենի օճախը, վերաշինելու իրենց քանդուած բայնը՝ խաղաղ աշխատանքով:

«Մէկ Ապրիլ 1920-ին, թուրքը, մեր ցեղին դարաւոր թշնամին, յարձակման հրամանը տուած էր հայոց թաղերուն վրայ, ջարդելու վերապրող բեկորները: Կա-

տաղի յարձակումը կը տարուէր բոլոր ճակատներուն վերայ՝ օժանդակութեամբ գնդացիներուն, ռումբերուն, ծանր հրետանիներուն և նաեւ հրձիգ միաւորներուն:

«Հայ ժողովուրդը, առանց խուճապի մասնակցութեամբ պաշարուած լինելու և կատարելով վստահութեամբ յանձնած էր իր ճակատագիրը իր ծոցէն բխած ափ մը անվերջ մարտիկներու, սրսնք մարմնացումն էին իրենց ցեղի վրէժի ոգիին, և իրենց կոչումն էր «Մահ կամ Ազատութիւն»:

«Այս կատաղի կռիւն շարունակուեցաւ օրերով, շաբաթներով և ամիսներով: Եւ հայաց անդուդական, անվերջ մարտիկները, աջակցութեամբ և անգերազանցելի զոհողութեամբ՝ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն, տարին յաղթանակը, փրկեցին կեանքը 20 հազար հայութեան, շնորհիւ իրենց հաւատքին և աննկուն կամքին:

«Հայու ջանքերը պսակուած էին յաղթանակով ու յաղթանակը արդիւնք էր միութեան, որ համաժողովրդային աննկուն կամքի մը արտայայտութեամբ գոյութիւն առած էր՝ վեր անհատական, կուսակցական և հաւաքական նկատումներէ:

«Թէպէտեւ յաղթանակը կը պատկանէր բոլոր Անթիպիներուն, սակայն արժանի է որ մեր յարգանքն ու երախտագիտութիւնը յայտնենք այն առաջնորդ գերակատարներուն, որոնք կազմակերպեցին ինքնապաշտպանութիւնը, ստեղծեցին միասնականութեան ոգին և ներշնչեցին իրենց հաւատքը յաղթանակին և յաւերժացուցին հայու ազատատենչ ոգին: Ահա այդ պանծալի առաջնորդի մը, գերակատարի մը, հրամանատարի մը մարմինը կը յանձնենք ցուրտ հողին, յանձին Աւետիս Գալէմբեարեանի:

«Աւետիս Գալէմբեարեանը, Անթիպի ինքնապաշտպանութեան հզական զէմքերէն մէկը, մարմնացումն էր գոյամարտի ոգիին: Կռիւի նախապատրաստական շրջանին և անոր յաջորդող ճգնաժամային առաջին երկու ամիսներուն ընթացքին իմ անբաժանելի գործակիցս ե-

ղած էր այս անձնուէր և քաջասիրտ առաջնորդը: Այդ շրջանին միասնաբար կատարած էինք զինուորական պետի ծանր պատասխանատուութիւնը, վաղելով մէկ ճակատէն միւսը միասնաբար, երբեմն առանձին, դիմադրուելու թիւրքին կատաղի յարձակումները: Աւետիս ցուցաբերած էր անգերազանցելի զինուորական առաջնորդի ձիրքն ու ոգին, ներշնչելով մարտիկներուն իր հաւատքը, վերջնական յաղթանակի մասին: Այդ առաջնորդարուեստագէտը, նաեւ օժանդակ ընածին զինուորի մը յաղթութիւններով, հիմնեց հայկական զինարանը, որ պատրաստուեցան արդիական ձեռնառումներ և նաեւ նորոգուեցան ամէն տեսակի զէնքեր:

«Սիրելի Աւետիս, դուն ունեցար փոթորկալից կեանք մը: Բախտը չժպտեցաւ քեզի՝ ընծայելով նիւթական լայն միջոցներ՝ առ ի գնահատութիւն քու արուեստագէտի տաղանդիդ: Տարիներով առաւելեցար անդամանելի հիւանդութեան ճիրաններուն մէջ և հոգեվարքի ծանր տանջանքներով յանձնեցիր հողիդ յաւիտենականութեան: Բայց քու անձնուէր կեանքդ, զոր նախնիքիդ ցեղիդ ազատագրութեան, քու համեստ բնաւորութիւնդ, հաւատքդ՝ հայու միասնականութեան սեփին ու արժէքներուն հանդէպ, և քու արուեստագէտի տաղանդիդ թանկագին ձեռագործները քեզ անմահացուցին Անթիպի պատմութեան մէջ, ի պարծանք քու հայրենակիցներուդ և աւելցուցին էջ մը հայու հերոսական հայրենիքի պատմութեան մէջ:

«Քու յիշատակդ վառ պիտի մնայ մեր հոգիներուն մէջ, պիտի շարունակուի նաեւ մեզի յաջորդող սերունդներուն մէջ:

«Յարգանք յիշատակիդ, հանգիստ հողիդ:»

Պր. Արմէն Տէր Պետրոսեանի դամբանականէն.

«Մեր ժողովուրդը եղած է մէկը ճշմարտապէս այն հասարակութիւններէն, որոնք կրցած են ծնունդ տալ մեծութիւններուն: Եկած ենք յարգանքի մեր տուրքը

ընծայարեքեղու մաքի և հագիի արժանիքներով կենդանի մեծութեան մը: Հանգուցեալ Գալէմքեարեանը իր անձին մէջ ներդաշնակօրէն համախմբած և արժանապէս ցայտակարարացած է իրաւ մեծութեան բոլոր յատկանիշները: Հանգուցեալը բարձր ուսում մը չէ ստացած, թերաւ արէ ներսէսեան վարժարանէն: Բայց իր հօր խանութը ժամադրաւոր կըլտէ քաղաքին մաւսարականներուն, ինչպէս նաեւ ճաշակի տէր մարդոց:

«Պատանի Աւետիսին համար հօրը խանութը դարձած էր կեանքի իսկական համալսարան մը, ուր աստիճանաբար և բազմակողմանիօրէն կազմաւորուած է ապագայ ղեկավարը:

«1909-ին, երեք ամիսով կը մտնէ թրքական բանակին մէջ զինուորական փորձառութիւն ձեռք ձգելու նպատակաւ:

«Տարագրութեան շրջանին, քննանօք կը տեղափոխուի Հալէպ, ապա Դամասկոս, ուր ձեռակերտ մը նուիրելով կ'ապահովէ ձէմալ Փաշայի պաշտպանութիւնը և որպէս վարպետ արհեստաւոր, պաշտօն կ'ունենայ զինուորական արհեստանոցին մէջ:

«Դամասկոսի մէջ տեւական կ'ենթարկուի իթիհատականներու հետապնդումին և հալածանքին: Նոյնիսկ անգամ մը կը փորձեն զինք թունաւորել ուրճով: 1919-ին Անթէպ կը վերադառնայ: Նախազգալով հաւանական բարդութիւնները, կը սկսի վերակազմութեան: Մէկ Ապրիլի փոթորիկէն առաջ ամէն բան կաղմ ու պատրաստ կ'ըլլայ: Կռիւի ընթացքին Գալէմքեարեան ցոյց կուտայ մեծ հնարագիտութիւն, շրջահայեաց ղեկավարի յատկութիւն:

«Գոյամարտի ընթացքին հայերը կուտան մօտ 90 մեռեալ և 100-ի հասնող վիրաւորներ: Մինչ թշնամին կ'ունենայ 7—8000 անձի կորուստ: Զինադադարէն ետք ան կը լծուի ժողովուրդը պարենաւորելու ծանր գործին:

«Երկրորդ տարագրութենէն ետք կը հաստատուի Հալէպ, կը քաշուի հանրային գործունէութիւնէն, բայց մօտէն կը հետեւի ազգային ամէն հարցի:»

Պր. Ներսէս Պարսումեանի դամբանականէն .—

«... Հոգին կը յանձնենք հայ ժողովուրդի ազնուագոյն դաւակներէն մէկը՝ Աւետիս Գալէմքեարեանը, որ ղեկավարեց մեր գոյութեան և ազատագրութեան պայքարը:

«Ա. Գալէմքեարեան փոքր տարիքէն հետեւած է ազգային գործերուն և յեղափոխական շարժումներուն: Կանուխէն մտած է Հ. Թ. Դ. կազմակերպութեան շարքերը:

«Անթէպի գոյամարտը դարբնողներէն և կեդրոնական ղեմքերէն մէկն էր: Քաղաքին հայութիւնը ազատուցաւ թուրքի եթաղանէն, շնորհիւ իրեն և իր ընկերներուն:

«Որպէս նուիրեալ հայ, հանգուցեալը ծանօթ է ամբողջ հայութեան: Իր ժողովուրդի ապագան մամուլի նիւթ էր իրեն, մինչեւ իր մահը:

«Յարգանք յիշատակին:»

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ս. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԳԱԼԷՄԲԵԱՐԵԱՆՆԵՐՈՒ ԶԵՌԱԿԵՐՏ ԿՐԱԿԱՐԱՆՐ

Տէր և Տիկին Տրդատ Կիւլէսէրեաններ, 1959-ին Հիւսիսային Ամերիկայէն Մերձաւոր Արեւելք իրենց այցելութեան ընթացքին, Հալէպի մէջ Գալէմբեարեան եղբայրներու բացառիկ յղացումներով պատրաստուած, արուեստագիտական արժէք ներկայացնող կարգ մը իրերով կը հետաքրքրուին: Եւ գնահատելով երկու խիստ արժէքաւոր գործեր, կը գնեն զանոնք:

Մին՝ Ս. Պատարագի թափօրի ընթացքին գործածելի՝ զուտ արծաթէ պատրաստուած և մեծ մասամբ ոսկեղօծուած նրբակերտ խաչ մը. երկրորդը, տակաւին 1915-ի ընդհանուր հայկական տեղահանութենէն առաջ Մելքոն Ուստայի յղացումով և ձեռքով սկսուած դեղին պղինձէ հօյակերտ կրակարան մը՝ որ այն թուականներուն Փարիզի մէջ տեղի ունենալիք միջազգային ցուցահանդէսին ուղարկելու նպատակով պիտի պատրաստուէր: Սակայն, յետագային տարագրութեան դժբախտ պարագաներուն բերումով, աշխատանքը կը մնայ թերաւարտ: Տարիներու ընթացքին, յոգնեցուցիչ, երկար ու համբերատար աշխատանքի արդիւնք՝ այս գործը կը լրանայ 1956-ի առաջին կիսամեակին, և գնուելով վերայիշեալներուն կողմէ, կը փոխադրուի Միացեալ Նահանգներ:

Իր տեսակին մէջ եղակի այս ձեռակերտը, փորագրութեան, բարձրաքանդակի և զմայլելի նախշերու ամբողջութիւն մըն է:

Երեք ու կէս սանաչափ ընդհանուր բարձրութեամբ այս կրակարանին կիսադունդ գմբեթածեւ կափարիչին վրայ թառած է աղաւնի մը, արծաթէ չինուած և ոսկե-

Տրդատ Կիւլիսեան և Երկու գաւակները Էջմիածնայ Քանգարանը նուիրած կրակարանին մօտ

զօծուած, շարժական թեւերով և մասնաւոր կափարիչով, ինքնին արուեստի գործ մը:

Վեհափառ Վազգէն Ա. Հայրապետի 1960-ին Հիւս. Ամերիկա ալցեւթեան ընթացքին, Տէր և Տիկին Տրդատ Կիւլէսէրեանները, առիթէն օգտուելով, բարի յղացումով մը, այս անգնահատելի կրակարանը կը նուիրեն Ս. Էջմիածնի Թանգարանին, հրջանկայիշատակ մեծանուն Բաբկէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի և Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեանի յիշատակներուն (*):

(*) Բաբկէն Կաթողիկոս հօրեղբայրն է Տրդատ Կիւլէսէրեանի, իսկ Շահէ Սրբազան՝ մօրեղբօր զաւակը:

Փայեմբարեան եղբայրներու ձեռակերտեմունքն մը եւս, ամբողջութեամբ արծաթէ, պատրաստուած սկիւն մը, Հռովմի եկեղեցիներէն մեկուն համար:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳԱՄՐԱՐԱՆ — ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ

Ի ՅՈՒՇԱՐՁԱԿ

ԱՒԵՏԻՍ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԱՆԹԷՊԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ
ՇՐՋԱՆԻՆ ԶՈՂՈՒԱԾ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ

Հալէպարնակ անթէպահայութեան Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցւոյ Թաղական Խորհուրդը, հանգուցեալ Ա. Փալէմքեարեանի եօթնօրէքին, որ նախախնամական զուգադիպութեամբ մը կը հանդիպէր 1 Ապրիլ 1961-ին, զնահատելի զաղափարը յղացած էր, Գամբարան - Յուշարձանի մը կառուցման, առ այդ յաւերժացնելու համար յիշատակը ողբացեալին և Անթէպի ինքնապաշտպանութեան շրջանին ինկած նահատակներուն. կոթող մը՝ որ հայտազատաւորն ոգին փոխանցէր յաջորդ սերունդներուն:

Սակայն, կամքէ անկախ պատճառներով, գովելի այդ ծրագիրին համար հազիւ կարելի եղաւ գործնական քայլեր առնել 1962-ի սկիզբը, կազմութեամբը մասնաւոր յանձնախումբի մը, Տէր Կարապետ Քննյ. Նալպանտեանի նախագահութեամբ:

Յանձնախումբը առաջին նիստին իսկ, որոշեց անմիջապէս ձեռնարկել հանգանակութեան, — Հալէպի և Պէյրութի հայրենակիցներուն մօտ — շինութեան ծախքը ապահովելու համար. ինչպէս նաեւ դիմել Ազգ. Առաջնորդարան, Ազգ. Գերեզմանատան մէջ յարմարագոյն հողարածին մը ստանալու համար: Այս ուղղութեամբ պաշտօն արուեստը Պր. Գուրգէն Համալեանին, նախապարաստական անհրաժեշտ աշխատանքները կատարելու:

Առաջին առթիւ ձեռնարկուեցաւ, նպատակաշարժար մաքէթի մը պատրաստութեան: Ձեռնհաս մի քանի հայրենակիցներու կողմէ պատրաստուած զծագրութիւննե-

րէն, յարմարագոյնը նկատուեցաւ, Պրն. Ռուբէն Գ. Պարսումեանինը: Այս արուեստագէտ հայրենակից երիտասարդը, որոշեալ Հովհրու վրայ պատրաստեց նաեւ շինութեան մաքէթը:

Կոթողը, իբրեւ պատուանդան ունի մեծածաւալ գիրք մը, վրան՝ «Այնթապ» արձանագրուած, խորհրդանիշ՝ Անթէպի պատմական յիշատակելի գէպին: Իսկ գլխաւոր շինութեան երկու կողմերուն վրայ գեանդուած են սուր մը և վահան մը, իբրեւ խորհրդանշան ինքնապաշտպանութեան: Վահաններէն մէկուն վրայ արձանագրուած է հայրենի անգուգական բանաստեղծ՝ Յովհաննէս Շիրազի հետեւեալ քառեակը. —

Մեքն խալալ էինք մեր լեռների պէս,

Գուք հողմերի պէս խուժեցիք վայրազ.

Մեքն ձեր գեմ ելանք մեր լեռների պէս,

Գուք հողմերի պէս ոռնացիք վայրազ.

Բայց մեքն յաւերժ եմք մեր լեռների պէս,

Գուք հողմերի պէս կը կոչեք վայրազ:

Երկրորդ վահանին վրայ՝ «Իամբարան Աւեսիս Գալստիսեանի, 1888 - 1961» արձանագրութիւնը: Շինութեան ձեւաթիւնը գրուած է «Յուշարձան Այնթապի Գոյամարի Նահատակներուն, 1920 Ապրիլ 1» (Ապրիլը, ճերմակ յատակի վրայ կարմիր գոյնով ներկուած է):

Շինութեան գլխաւոր մասը կառուցուած է վարդագոյն քարէ, իսկ երկու կողմերուն սուրն ու վահանը՝ իտալական ճերմակ մարմարէ: Բարձրութիւն՝ 3.50, լայնք՝ 1.70, երկայնք՝ 2.30 ս.մ. է:

Պէտք է խոստովանիլ որ հանգանակութիւնը շատ դանդաղ և անկանոն ընթացաւ, դարձեալ կամքէ անկախ պատճառներով և առաւելագէտ գրեթէ մէկ անձի վրայ կեդրոնացած ըլլալով: Այսու հանդերձ, 1963-ի երկրորդ կէսին, երբ տակաւին բաւականաչափ գումարը չէր ապահովուած, սկսուեցան շինութեան աշխատանքները, երկրաչափ Պր. Յակոբ Սարաֆեանի աջակցութեամբ, որ

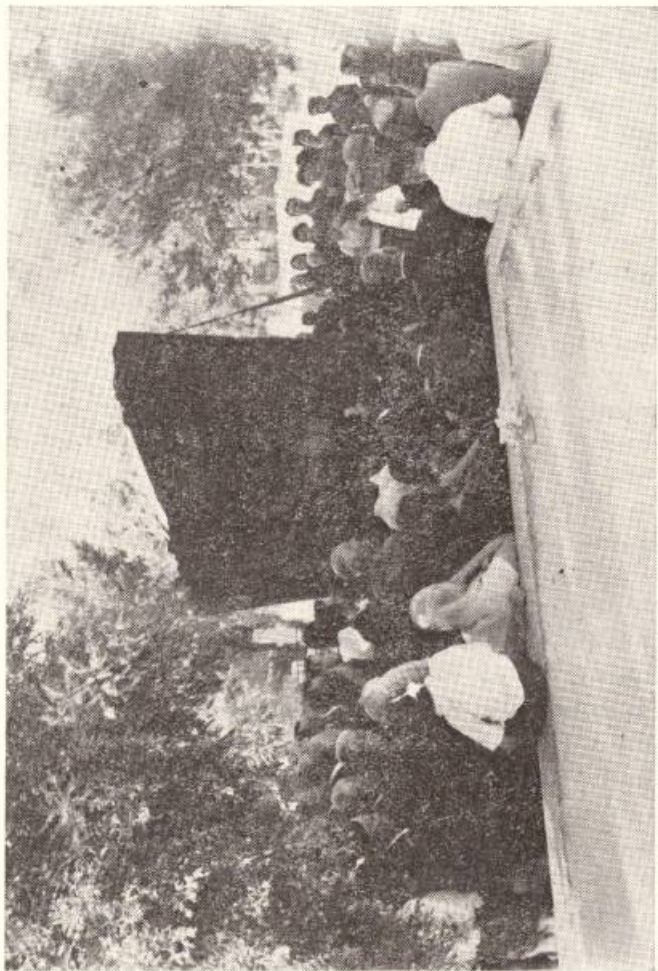
բարեացակամօրէն մինչեւ շինութեան աւարտումը օգտակար եղաւ, կարելի նուազ ծախքով իրագործելու համար գոյն:

Ինչպէս հանգանակութեան, նոյնպէս դամբարանի շինութեան աշխատանքները ամէն մանրամասնութեամբ, առաւելագէտ տեղի ունեցաւ Պր. Գուրգէն Համալեանի յամառ աշխատանքով և անգնահատելի հետապնդումներով: Ան, առանց որեւէ ակնկալութեան Հալէպ — Պէյրութ, մէկ քաղաքէն միւսը երթեւեկեց: Հակեց մարմարներուն պատրաստութեան, գիրերու գրութեան և փորագրութեան, որ աննախատեսելիօրէն, երեք ու կէս ամսուան աւելան, յոգնատանջ աշխատանք մը պարտադրեց իրեն: Հոս յատկապէս պէտք է յիշատակել գիրերու փորագրութիւնը կատարող Պր. Գրիգոր Պարսումեանի հայրենասիրական զոհողութիւնը, որ կատարեալ բժախնդրութեամբ, յաջորդական 7—8 կիրակիներու իր հանգիստը զոհեց: Ոչ նուազ աշխատանքով՝ գրութիւններն ու ներկելը կատարեց Պր. Գ. Համալեանը: Կարգ մը հայրենակիցներ եւս որոշ աշխատանքներով իրենց սիրալոյսով մասնակցութիւնը բերին, միանգամայն յանձն առնելով նիւթական գնահատելի ծախսեր:

Շինութեան աւարտին, 5 Յուլիս 1964, Կիրակի օր, վարդապետի տօնին առթիւ, կէսօրէ ետք ժամը 6-ին, տեղի ունեցաւ բացման հանդիսութիւնն ու հոգեհանգրստեան պաշտամունքը, հանգուցեալին և պաշարի բոլոր նահատակներու հոգւոյն, ի ներկայութեան քահանայ հայրերու, դպրաց դասին, ողբացեալի ընտանեկան պարագաներուն, թաղական խորհուրդի անդամներուն և հայրենակիցներու երկուեւ հոծ բազմութեան, ինչպէս նաեւ Աւետիսին մտերիմ արար բարեկամներէն Պէճէթ Պէյ Սապունիի (հանգոտեան կոչուած պետական բարձրագոյն պաշտօնատար մը) որ իմանալով բացման հանդիսութեան մասին, փափաք յայտնած էր ներկայ գտնուիլ:

Դամբարան - Յուշարձանը ծածկուած էր սեւ վարա-

գոյրով մը, սեւ ժապաւէնով ամրացուած, որուն բացու-
մը կատարեց Պր. Կարապետ Յարութիւնեան, ժապաւէնի

Դամբարան - Յուշարձանը սեւ վարագոյրով ծածկուած

օժանդակութեամբ վարագոյրը վար առնելով, — այս առ-
թիւ չինութեան ֆոնտին սիրաշօժար նուիրելով 500
սուրիական ոսկիի գումար մը:

Դամբարանին վրայ ծաղկեպսակներ դետեղուած էին,
Թաղական Խորհուրդին և անհատ հայրենակիցներու կողմէ:

Դամբարան - Յուշարձանը

Հոգեհանգստեան պաշտօնը կատարուեցաւ Տ. Զար-
մայր Քհնյ. Հինառայեանի կողմէ, Դպրաց Դասի յաւուր
պաաշաճի շարականներու երգեցողութեամբ, որմէ ետք
Տ. Կարապետ Քհնյ. Նալպանտեան կարգաց հետեւեալ հա-

մուտ կենսադրական գիծերը ողբացեալ Ա. Գալէմ-
քեարեանի:

Դամբարան - Յուսարձանը՝ դիտուած հիւսիս - արեւելեան կողմէ
Սիրիլի Հայրենակիցներ,
Հաւաքուած ենք հոս՝ ըստուժը կատարելու Դամ-

բարան - Յիշատակարանին, որ շինուած է յաւերժացնե-
լու համար յիշատակը հանգուցեալ Աւետիս Գալէմքեարե-
անին և Այնթապու Գոյամարտի ընթացքին ինկող նա-

Տ. Կարապետ Գննյ, կը կարգայ Ա. Գալիմքեարեանի կենսագրականը

հառակնորուն: Ո՞վ էր Աւետիս Գալէմքեարեան և կ'ար-
ժէ՞ր իր յիշատակին համար շինել յիշատակարան մը:

Այս երկու հարցումներուն աւելիով պատասխան կրնան տալ անոնք՝ որ Այնթապու Գոյամարտին մէջէն անցան և կենդանի վկաները եղան Գալէմքեարեանի աննման քաջութեան և խիզախութեան: Գծենք իր կեանքը համառօտակի:

Աւետիս զաւակն է Մելքոն սւստա Գալէմքեարեանի, և ծնած է 1888-ին: Նախակրթական սւսումը առնելէ հաք հետեւած է իր հօրենական արհեստին, և ինքնաշխատութեամբ աւելցուցած է իր մտային պաշարը: Գաղթականութեան տարիներուն մնացած է Գամասկոսի մէջ իր ծնողաց հետ, և իրենց ձեռարուեստին շնորհիւ քիչուհատ տանելի կեանք ունեցած են: Առաջին ընդհ. պատերազմի աւարտին, շատերու կողքին, Գալէմքեարեան ընտանիքն ալ կը վերադառնայ Այնթապ, որ գրաւուած էր անգլիական ուժերու կողմէ: Եւ երբ անգլիական ուժերը փոխարինուեցան ֆրանսական ուժերով, թուրքերուն հակաֆրանսական շարժումները նկատող և անոնց ախուր հետեւանքները առաջին գուշակողներէն մէկը կ'ըլլար Աւետիս Գալէմքեարեան, ու կը սկսէր գաղա՛նօրէն պատրաստել ինքնապաշտպանութեան, իր շուրջը հաւաքելով կարգ մը վստահելի անձեր:

Երբ 1920 Ապրիլ 1-ին, թուրքերը չուկայի մէջ սկսան յարձակումի անդէն հայերու վրայ, հայ թաղերու մէջ ինքնապաշտպանութեան կարգադրութիւնները կատարուած էին և անհաւասար կռիւը սկսած էր. կռիւ՝ որ պատուաւոր կերպով վերջացաւ և Այնթապու հայութիւնը ստոյգ բնաջնջումէ ազատուեցաւ, քանի որ գործին գլուխը կը գտնուէին կարող պետեր, որոնցմէ մին էր Աւետիս Գալէմքեարեան, որուն մասին «Այնթապի Պատմագիրք»-ին վկայութիւնն է հետեւեալը. «Առանց նախապէս գինուոր եղած ըլլալու, գինուորականի լաւ յատկութիւններ ունէր, ինքնապաշտպանութեան ժամանակ թշնամիին ահար կողմերը կը գուշակէր, յաջողութեան մասին վստահութիւն գոյացուցած՝ յարձակումները անձամբ կը վարէր ձեռնառումբի նետելով թշնամիին վրայ:

Իր արթնամտութեան, պաղարիւնութեան և յանդգնութեան չափանիշը կը ցուցնէր թուրքերու նետած ռումբերը չպայթած կրկին անոնց վերադարձնելով: Այս կար-

Ար խօսի Պր. Արեհ Տիւր Պետրոսեան

գի քանի մը քաջագործութիւններով իր շուրջը գտնուող շատ մը անձեր ստոյգ մահէ ազատած է»:

«Սիրելի աշխատակիցներ, Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ Թաղականութիւնը ուղեց այս դամբարանով յաւերժացնել յիշատակը Աւետիս Գալէմքարեանին և Աշխատու Գոյամարտի նահատակներուն, բացման այս հանդիսութեան առթիւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ բոլոր նուիրատուներուն:

Մասնաւոր շնորհակալութեան բաժին ունինք Պր. Գուրգէն Համալեանին, որ բոլորանուէր աշխատանքով սատարեց այս գործին բարւոք վերջանալուն, իրեն ընկեր ունենալով Պ. Պ. երկրաչափ Յակոբ Սարաֆեանը, Գրիգոր Պարսումեանը և Ռուբէն Պարսումեանը: Իսկ շնորհակալութեան պարտականութիւն ունինք Պ. Կարապետ Յարութիւնեանին, որ 500 սուր. սկիւրի նուիրատուութեամբ իրաւունք ստացաւ ժապաւէնը կտրելու:»

Արարողութեանց վերջաւորութեան խօսք առաւ Պր. Արմէն Տէր Պետրոսեան և յատկապէս շեշտեց 1920 Ապրիլ 1-ին թուրքերու կողմէ հայոց վրայ կատարուած բարբարոս յարձակումին դէմ՝ հայոց կողմէ ինքնապաշտպանութեան համար մղուած քաջարի պայքարին յաջողութեան իմաստն ու ոգին: Անդրադարձաւ կողմակիք պետք միասնականութեան և լաւ ղեկավարութեան շնորհիւ ստացուած յօգ պատուարեր և պատմականօրէն փառահեղ յիշատակութեան արժանի արդիւնքին, որ աւելի քան 15,000 հայութեան ստոյգ բնաջնջումէ վրկուծիւնը ապահովեց: Եւ հայուն ազատասենչ դարաւոր այս ոգին յաջորդ սերունդներուն փոխանցելու և պայքարի ընթացքին հերոսաբար զոհուողներու յիշատակը յաւերժացնելու նպատակով շինուած այս շքեղ կոթողը աւելան ներշնչումի հրաշակերտ մը նկատեց:

Պատիւ աշխատակիցներուն, որոնք կառուցանելով այս վսեմ կոթողը, երախտապարտութեամբ կը յաւերժացնեն աշխատակիցի անձնագոյն մարտիկներուն և ղեկավարներուն յիշատակը, միեւնոյն ատեն յաջորդ սերունդներուն փոխանցելով հայուն ազատ և անկախ ապրելու վսեմագոյն ոգին:

ԵԶՐԱ ՓԱԿՈՒՄ

Այս հրատարակութեամբ, մեր կտրելիութեան սահմանին մէջ ջանացինք տալ համեստ հայորդիի մը կենսագրական գիծերը և տարիքին ամենակենսունակ շրջանին իր բերած նուիրեալ մասնակցութեան նկարագրութիւնը, իբր ղեկավարներէն մին Անթէպի հերոսական պայքարին, որ մղուեցաւ մեր ազգային գոյատեւումը ապահովելու կամքով: Այս առնչութեամբ առաւելապէս օգտուած ենք իր անձնական յուշերու նոթագրութիւնէն:

Անթէպի ինքնապաշտպանութիւնը, թրքահայութեան անցեալ յիսնամեակի շրջանին, իր ազատութեան ու ապահովութեան համար մղած մարտնչունիքուն փառապանք է ջերէն մին կը հանդիսանայ:

Ժամանակի քաղաքական, աշխարհագրական, անտեսական և այլ պայմանները երբ նկատի ունենանք, այս կռիւր խիզախութեամբ կատարուած գիւցաղական դրուագ մըն է:

Պարբերաբար, պետական կազմակերպեալ ջարդերու ենթարկուելէ բացի, ճաշակեցինք նաեւ արեւմտեան պետութիւններու նենգամիտ քաղաքականութեան ամէն տեսակի դառնութիւնները: Առաջին ընդհանուր պատերազմին, թրքական կառավարութեան ճիւղաճիւղին սրշումով, մեր դարաւոր բնակավայրերէն բարբարոսաբար խլուեցանք և դէպի գեհնային փճացումի անդունդները քրչուեցանք: Արար աշխարհ գիտէ թէ մարդկային պատմութեան ամենազաւարթոյ միջոցառումն էր որ գործադրուեցաւ, խաղաղ աշխատանքի լծուած՝ ստեղծագործ հաւաքականութիւն մը բնաջնջելու համար:

Աւելի քան չորս տարի, անապատային մահաստուեր շրջաններու մէջ թափառական, ջարդի և համահարակի

միլիոն մը զոհ տալէ ետք, հրաշքով մագապուր ազատած ափ մը ժողովուրդ, քաջալերուած Համաձայնականներու խոստումներէն և հաւաստիքներէն, և ապաւինելով անոնց հոգաարարութեան, վերադարձաւ իր աւանդական բնակավայրերը, լծուելու շինարար աշխատանքի և իր քանդուած օճախները նոր աւելնով վերականգնելու պատուերը գործին:

Վերապրող անթէպահայութիւնը, պատերազմի վերջաւորութեան — 1918ի Նոյեմբերին — սկսաւ հեռանալէ վերադառնալ իր ծննդավայրը, տակաւին Դաշնակից ուժերը հսն չհասած:

1919ի Յունուտարին, անդլիական ուժերը Հալէպէն ետք, սկսան զբաւելլ Գիլիսն ու Անթէպը մինչեւ Մարաշ և Ուրֆա, որմէ յետոյ հեռանալէ սկսաւ զանդուածային վերադարձը, Անթէպի մէջ հայութեան թիւը բարձրացնելով մօտաւորապէս 17 հազարի: Մեծ թափով, ամէն մարդի մէջ սկսաւ աշխատանքի տեղադրուել շրջան մը, շինարարութեան, արհեստներու և առեւտուրի կենսունակ շարժումով:

Անդլիական ուժերու ներկայութիւնը, երաշխիք եղած էր հայութեան, իր նոր գործունէութեան ասպարէզը ընդլայնելու, մոռնալով անցեալը, վերաշինելու և շէնցնելու անխոնջ տենդով: Բայց հազիւ ինը ամիս անցած, Դաշնակիցներու դիւանադիտական փոխադարձ նենգամտութեան հետեւանքով, անդլիական զբաւման բանակին ֆրանսական ուժերու հետ փոխանակումի լուրերը կը տարածուին կայծակնային արագութեամբ և 1919ի Հոկտեմբերի վերջաւորութեան, մեկնող անդլիական զօրքը կը փոխարինեն ֆրանսական զբաւման ուժեր: Մինչ այդ Գեմալական շարժումը սկսած էր արդէն ծաւալիլ, վտանգաւոր դրութիւն մը ստեղծելով Դաշնակից զբաւման ուժերուն դէմ:

Համաձայնականներու փոռահեղ ու յուսադրիչ յաղթանակէն տարի մը չանցած, խեղճ հայութիւնը նորէն խորուած ըլլալու դասն իրականութիւնը կը զգար: Սա-

կայն այս անգամ, ամէն հայ ճաշակած ըլլալով զաղթականութեան բոլոր տեսակի տաժանքները, առանց երկմտելու, կ'որոշէր տեղւոյն վրայ մնալ և մինչեւ յետին շունչ խիզախաբար պայքարիլ, առաջնորդուած «Ազատութիւն կամ Մահ» սկզբունքով և ամրապնդուած ինքնապաշտպանութեան վեհ գաղափարով:

Անցած մէկ տարուան ընթացքին, ապրուստի և բնակարանի ապահովումով միասին սկսած էին եկեղեցական, կրթական, մշակութային և կուսակցական կազմակերպութիւններու վերակենդանացումը: Յառաջացեալ անբաղձալի կացութիւնը բնականօրէն աւելի պիտի շահագրգռեր կուսակցական կազմակերպութիւնները, որով կարգ մը կուսակցական պետեր ի մի գալով կը սկսին խորհրդակցութեանց, վտանգաւոր կացութիւնը լրջօրէն ուսումնասիրելու համար: Մինչ այդ, դէպքերը արագընթացօրէն դէպի յոռեգոյնը կը ծաւալէին: Աւետիս Գալէմքարեան, անհատապէս մտահոգուելով և նախադաւլով մօտակայ պատահասի մը պայթումը, առաջինը ըլլալով հրապարակ կը դնէ զինուելու գաղափարը և մտերիմներու հետ խորհրդակցելով, միասնաբար կ'որոշեն զէնք ու ռազմանիւթ հայթայթել և մասնաւանդ ձեռնառումը պատրաստել:

Կացութեան լուրջ հանգամանքին պարտադրութեամբ, միջ-կուսակցական հանդիպումները յաճախակի կը դառնան, և ազգային բնդհանուր ապահովութեան մտահոգութիւնէն մղուած, առանց հատուածական ճգճիմ նկատումներու, բոլորը ձեռք ձեռքի տալով գործնական աշխատանքի կը լծուին:

Բարեբախտաբար այդ շրջանին գոյաթիւն ունէին անբասիր, փորձառու և ձեռնհաս կուսակցական առաջնորդներ: Դաշնակցականներէն՝ Խորէն Վարժապետեան և Յակոբ Տէր Մելքոնեան, Ռամկավարներէն՝ Նազարէթ Յըսթըղճեան և Տիգրան Տէր Մեսրոպեան, իսկ Հնչակականներէն՝ Յակոբ Միւրէքեան և Ռուբէն Եաղսըղեան, իրենց հաւատաւոր ընկերներուն տեւական գործակցու-

թեամբ հիմը կը դնեն յաջողութեան առաջին պայման եղող Ազգային Ընդհանուր Միասնականութեան: Եւ աւելի եւս կազմակերպուելու համար, նախապէս կարգ մը լուրջ և պահպանողական ազգայիններէ բաղկացած «Ազգային Միութիւն»ը, նոր ընտրութեամբ, իրենց անմիջական ազդեցութեան տակ կ'առնեն, պատրաստուելով մղելու կենաց և մահու յառաջիկայ պայքարը, որ անխուսափելի կը դառնար:

Շփում հաստատելով Ա. Գալէմքեարեանի, Ա. Լեւոնեանի և անոնց համախոհներուն հետ, ի մի կը հաւաքեն կռուի վարժ և զինուորական փորձառութիւն ունեցող հայորդիները, կը կազմեն «Զինուորական կեդրոնական Մարմին»ը, գլխավորութեամբ Ա. Գալէմքեարեանի և Ա. Լեւոնեանի:

Ահաւասիկ վերոյիշեալ կազմակերպութիւններն էին որ ապահովեցին բոլոր հասաւածներու, յարանուանութեանց և ամբողջ հայութեան միասնականութիւնն ու գործակցութիւնը, և անակնկալի չեկան երբ հնչեց անհաւատար և դժուարին մարտի ժամը:

Միասնականութիւնն է որ պիտի հրահրէ, դարերէ ի վեր նուիրագործուած և մեր նախահայրերուն կողմէ մեղի փոխանցուած, ազատ ապրելու, գոյատեւելու հայկական «ԱնՄԱՀ ՈՒԻ»ն, ներշնչելով յաջորդ սերունդներուն եւս հաւատքը՝ զոհերութեամբ ձեռք բերելու, բռնութեամբ մեղմէ խլուած մեր պատմական ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ, որուն տիրացումը հեռանկարը պիտի ըլլայ մեր ազգային գոյութեան:

* * *

Ներկայիս հայութեան համար ամենամտահոգիչ երեւոյթներէն գլխաւորապէս կը հանդիսանայ մեր նոր սերունդին հայկական աւանդական բարեմասնութիւններէն, կրօնարարայական հաւատքէն ու զգացումներէն, մանաւանդ ազգային ոգեկան դիտակցութեանն ու ծագումն ու հեռացումը, որ հետզհետէ աւելի ծաւալ ստանալու ընթացքին մէջ է գծրախտարար: Սփիւռքահայ բոլոր

գաղութներն ալ անխտիր՝ դիտակից այս վտանգաւոր կացութեան կործանարար հետեւանքին, իւրաքանչիւրը իր կարողութեան և կարելիութեան սահմանին մէջ, գերմարդկային ճիգ չի խնայեր, չեղտաքցնելու այս հարազէտ պատահասը և կամ առնուազն դանդաղեցնելու անոր աւերիչ առաջընթացը:

Անցեալին՝ թուրք բարբարոսներու պարբերական կոտորածներուն և հաւաքական ցեղասպանութեան չափ և աւելի վտանգաւոր ու սպառնալի երեւոյթի մը դէմ հանդիման կը գտնուինք ներկայ ժամանակներու «ճերմակ ջարդ»ի պատահասով:

Իւրաքանչիւր իրաւ հայու պարտքն է, մեր պատմական փառանգ անցեալէն մեղի փոխանցուած անյաղթանարելի ոգիին ներշնչումը, երկու համաշխարհային պատերազմներէ վերջ հասակ առած և առնելու վրայ կազմող հայ նոր սերունդին:

Ահաւասիկ այս վեհ նպատակէն թելադրուած, գոյզն չափով մեր բոժինը բերելու նախանձախնդրութեամբ, ձեռնարկած ենք այս հոտորով ներկայացնել հայուն գոյատեւելու բնածին ձգտումով, արդար ընդվզումի խիզախ մէկ արտայայտութիւնը եղող, Անթէպի գոյամարտին նկարագրականը և այդ պայքարի ընթացքին դիտակցորէն զոհերութեամբ նահատակներու յիշատակին կանգնել Յուշործան-Դամբարան մը՝ իրր ներշնչումի կոթող և միջոց, հասակ առնող մեր երիտասարդութեան փոխանցելու հայու աւանդական և յաւերժական աննուաճելի հաւատքն ու տնեղձ ոգին:

Առանց թերզնահատելու որեւէ միջոցառում, ինչ ձեւի կամ աստիճանի ալ ըլլայ, պէտք է շարունակենք ճիգը, ուժացումէ փրկելու, մեր յաջորդութիւնն ու գոյատեւումը ապահովելու սահմանուած երիտասարդ սերունդը:

Խրախուսիչ երեւոյթ է անշուշտ, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ մեր կրթական հաստատութեանց ցանցին օրրոտորէ ընդլայնումն ու բարգաւաճումը և անոնց հայեցի

դատարարակութեամբ երիտասարդութիւն մը պատրաստելու ջանքերը: Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկաներու և կարգ մը այլ գաղութներու մէջ, ի գին մեծ գոհադութեանց, զուտ հոյակապ կրթարաններ հաստատելու փորձը գոյիկի և նպատակայարմար միջոցառում մըն է, որ թէեւ հոսանքն ի վեր թիալարելու զգուարին դարձ, որ արմատական լուծում մը չէ, սակայն, անշուշտ առաւել կամ նուազ չափով օգտակար կրնայ նկատուիլ, անսնուած վտանգը ժամանակաւորապէս դանդաղեցնելու:

Պէտք է գնահատանքով արձանագրել նաեւ հայ մամուլին և մեր բազմազան մշակութային, մարզական, բարեսիրական և այլ միութիւններուն ու կազմակերպութիւններուն գիտակից և մաքուր նկարագրով երիտասարդութիւն մը պատրաստելու ջանքերը:

Այս քաջալերիչ միջոցառումներու կիրարկումով հանդերձ, մեր ղեկավար տարրերը ամէն կողմ զգուարութեանց կը մատնուին ժամանակի պահանջքին գոհացում առողջ մասնագէտ և որակեալ դաստիարակ - ուսուցիչ և դորձիչներու պակասէն: Հետզհետէ ընդլայնուող ուսումնարաններու, մանաւանդ բարձրագոյն վարժարաններու համար պէտք եղած մասնագէտներու կարիքը, լուրջ մտադրանքներուց կը մղէ յիշեալ հաստատութեանց ղեկավարներն ու պատասխանատուները:

Եւ դեռ, մեր հանրային կեանքի ուղղորդող մտահոգութիւններէն մին կը հանդիսանայ օտար կրթական հաստատութիւններուն մէջ բարձրագոյն ուսում և մասնագիտութիւն ստացող կարգ մը հայ երիտասարդներու հոյակապ շրջանակներէ ուժացումն ու հեռացումը:

Անօրօքայ ամէնակա խիստ ցաւալի երեւոյթներէն մին է նաեւ այն, որ բազմաթիւ հայ երիտասարդներ, յաճախ իրենց բարձրագոյն ուսման շրջանէն յետոյ, տարուելով օտար միջավայրի չլացուցիչ ապրելակերպէն, կը կնքեն օտար ամուսնութիւններ, հեռանալով ազգային կեանքէ և յաճախ մատնուելով ի սպառ կորսուստեան:

Սրտցաւորէն պէտք է խոստովանիլ թէ սրբա՛ն արտաքին ազդակները, նոյնքան կարգ մը ընտանիքներ ևս մեծ բաժին ունին, կործանիչ այս խաթարումներու ծաւալման մէջ: Անոնք, միջավայրին յարմարելու մտահոգութեամբ, օտարամոլութեան խայծէն տարուած, հետզհետէ կը հեռանան մեր աւանդական ազգային, կրօնական, ընտանեկան և ինչո՛ւ չէ բարոյական ըմբռնումներէն, անուղղակիօրէն փոխանցելով նոյն մտայնութիւնը նաեւ իրենց զաւակներուն, պատճառ դառնալով անոնց ապագա զայնացման: Եւ տակաւին, իրենց այնքան դուրգուրանքով մեծցուցած զաւակները, առանց խղճահարութեան կ'առաջնորդեն այն անսակ վայրեր, ուր անոնց բարոյականի խաթարումը անխուսափելի կը դառնայ: Եւ շատ զիւրութեամբ կարելի է թուել օրինակներ, ծնողներու պատասխանատուութեամբ յառաջացած նման այլասեբումներու:

Կարելի՞ է բախտատուութիւնը ընել այն հայ մամուլին որ գանգուածային տեղահանութեան ընաջնջումի սեւ օրերուն, Տէր-Զօրի անապատի աւաղներուն վրայ, իր զաւկին Ա.Բ.Գ. կը սորվեցնէր, և ներկայի այն հայ ծնողքին, որ իբր թէ ապագայի ի՛նչ-ի՛նչ ծրագիրներով, տակաւին պղտիկ տարիքին՝ իր փաքրիկները օտար վարժարան կ'ուղարկէ, սինեմա կամ այլ ապաստիւն միջավայրեր կ'առաջնորդէ:

Անցեալի աւանդապա՛հ, հաւատաւոր հայ ընտանիքներէն ներկայիս քանի՞ ծնողք կարելի է գտնել, որոնք պատրաստակամութիւն ցոյց ատն իրենց մանկաներուն ձեռքէն բռնած եկեղեցի կամ աղօթավայր առաջնորդելու, տէրունական աղօթք՝ Հայր մերը սորվեցնելու և խաչակրնքի վարժեցնելու, որոնք էական պայմաններն են մեր ազգապահպանումի չի՞մը կազմող ազդակներուն և քրիստոնէական հաւատքին: Արդեօք մեր պատանիներուն քանի՞ տնկո՞ւր կիրակնօրեայ վարժարաններ կը յաճախէ, գէթ մասամբ մը ծանօթանալու կրօնական դատարարակութեան: Բարոյական անկումներէ հեռու, միա՛յն շինիչ

միջոցառումներ հիմք պիտի կազմէին առողջ և անբասիր նկարագրով երիտասարդութիւն մը պատրաստելու:

Որքա՞ն հայ պէտք է նկատել այն ծնողքները որոնք այր ու կին հայ ըլլալով, տակաւին նոր խօսելու օկսած իրենց զաւակներուն օտար լեզու սորվեցնել կը ջանան, մէկգի զնկելով հայուն ամենաթանկագին ժառանգը՝ հայոց լեզուն:

Երանի թէ այս սրացաւ խորհրդածութիւնները, դրդիւ հանդիսանային կարեւորութեամբ անդրադառնալու մեր եղծանիչ արարքներուն վտանգաւոր բնոյթին, և ամէն միջոց օգտագործելու հիմէ ո՛չ ամբողջական, գէթ կարելի չափով սրբագրելու աւերիչ այս ընթացքը, ալ աւելի վատթար անկումներու չենթարկուելու նախազգուշութեամբ:

Ներկայ տարին յիսնամեակն է՝ մեր պապենական բնակավայրերէն մեզ արժատախիլ ընելով ազգովին բնաջնջելու սճրածին ծրագրին, «Մեծ Եղեռն»ին (1915—1965): Այս առթիւ միասնական ջանքերով ուխտենք ձերբազատուելու մեզ գէպի ապաղգայնացում տանող արարքներէ և մեր հաւաքական ուժը արամադրենք մեր դարաւոր հողային սեփականութեանց և իրաւունքներուն ստացումն ու վերահաստատումը հետապնդելու: Այս վեհ նպատակին համար դարերով մարտնչած և զոհուած մեր նախնիքներուն այդ սրբազան աւանդին անմիջական լուծումը հիմէ չկարողանալ իսկ յաջողցնել ներկայիս, գէթ յարգելով անոնց նստիրական յիշատակը, պարտք նկատենք կաղմակերպելու բոլոր միջոցառումները առ այդ օգտագործել և մեր կարգին փոխանցել անոնց հետապնդումը գալիք սերունդներուն:

Բարեբախտարար, հայութեան համար խրախուսիչ երեւոյթ մըն է և ապահովութեան երաշխիք մը՝ աւելի քան չորս տասնամեակներէ ի վեր, հրաշագործ սլացքով վերականգնող Սովետական Հայաստանի փայլուն իրա-

կանութիւնը, կրթական ու մշակութային, շինարարական ու ճարտարարուեստական, գիտական ու զեղարուեստական, փառապանծ վերելքով:

Արդարեւ մեր հայրենիքին հաստատ և հակադրացի բարգաւաճումը, ո՛չ մէկ հայու համար զաղտնիք է, մանաւանդ վերջին տասնամեակին, ծաւալ առնող փոխադարձ շփումներուն և հայրենիք-սփիւռք փոխ-յարաբերութիւններուն շնորհիւ:

Դէպի Միջին Արեւելքի հայահոծ զաղութները կատարուած հայկական երգի-պարի անսամպլի, մարզական խումբերու, գրականութեան և մշակոյթի պատկանելի ներկայացուցիչներու այցելութիւնները, գերազանցապէս խանդավառեցին և խրախուսեցին զանդաւանդներն ու թերահաւատները հայրենասիրական բարձր գգացումներով:

Փոխադարձաբար, սփիւռքահայութեան կողմէ կատարուած անհատական թէ խմբային այցելութիւնները, ուսանողական, ուսուցչական, բժշկական և զեղարուեստական յայտ ներկայացուցիչներուն, խորապէս ստատրեցին ամբապնդելու հայրենասիրական և հոգեկան կապերը:

Հայաստանի կառավարութեան կարգադրութեամբ վերջերս կազմուած «Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէ»ն, փոխադարձ յարաբերութիւնները ընդլայնելու նախատեսութեամբ, կրնայ մեծ յոյսեր ներշնչել զօրացնելու համար աշխարհացրիւ հայութեան սերտակցութիւնն ու հաւատքը հայրենիքի հանդէպ:

Հապա քանի մը տարիէ ի վեր գործնական և առողջ դրութեամբ մը կազմակերպուած ներդա՞ղը, որ սահմանուած է փրկելու արտահայրենիք աշխատաւոր դասակարգը, անոնց եւս մասնակցութիւնը ապահովելով ի շահ մեր պապենական երկրին վերակերտումին և յառաջդիմութեան:

Մարդկային ամբողջ պատմութեան ընթացքին, եղա՞ծ է ազգ մը որ ամէն համեմատութիւնները նկատի առած, առեալ կարճ ժամանակի ընթացքին արձանագրած ըլլայ նման բազմակողմանի և փառակերտ վերելք

մը: Աշխարհի բոլոր շրջաններէն գէպի Հայաստան կատարուած այցելութիւնները օտարազգի պետական պաշտօնատարներու, գիտական յայտնի անձնաւորութիւններու, գրական և մշակութի համբաւաւոր ներկայացուցիչներու և անոնց անկեղծ հաստատումներն ու հիացիկ քննադատանքները, բաւական չե՞ն ուէ հայու հպարտանքի իրաւունք տալու և նման ազգի մը պատկանած ըլլալու արդար գոհունակութիւնը ներշնչելու մեզի: Բաց աստի, միթէ մեզի այդ հպարտանքը չ'ընծայե՞ր միջազգային առումով ակնաւոր բազմատասնեակ հայ ներկայացուցիչներու հայրը, որ կը սպասարկէ ներկայ քաղաքակրթութեան:

Անտ թէ ինչո՞ւ այս շողչազուն իրականութիւններէն դժուարեղում, պարտինք մեր բոլոր կարողութիւնները համախմբել, ա՛լ աւելի զարկ տալու ազգապահպանումի մեր ճիգերուն, արժանաւայել յաջորդները նկատուելու համար մեր նախահայրերուն, որոնց զոհաբերութեանց շնորհիւ կերտուած է բազմազարեան մեր պանծալի պատմութիւնը:

Յարգա՞նք ու երախտիք մեր գոյատեւումը ապահոված բոլոր նահատակներու և հերոսներու անմահ յիշատակին:

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒՀԻ

ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻ Վ. ԿԻՐԼԵՍԵՐԵԱՆ

Սոյն հասոյրը հրատարակուած է Տիկին Մարի Վ. Կիրլեսերեանի մեկեկնասութեամբ:

Հասոյթը պիտի յատկացուի բարեսիրական նպատակի մը:

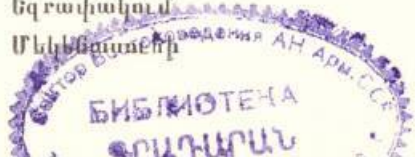
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Նախաբան	11
Փոխան Ներածականի	15
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ	
Գլուխ Ա.— Կարապետ Խաչի	19
» Բ.— Մելին Ռուսա	23
» Գ.— Աւեսիս Գալեմբարեան	34
» Դ.— Աղեհին պայքումը կը մօտենայ	44
» Ե.— Տեղահանութեան տարիները	56
» Զ.— Աւեսիսի Անթեպ վերադարձը	74
» Է.— Իննամալաւանութեան կռիւները կը սկսին	88
» Ը.— Զինադադարը	103
» Թ.— Կռիւներու Բ. Շրջանը	113
» Ժ.— Անուանացանկ Զ. Կ. Մարմնի եւ Խմբապետներուն	125
» ԺԱ.— Թուրքերու անձնատուութիւնը	126
» ԺԲ.— Մեր Ազատագրական պայքարը	136
» ԺԳ.— Գնահատութիւններ	140
ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ	
Գլուխ Ա.— Գալեմբարեաններու Գամակոսի կեանքը	155
» Բ.— Գալեմբարեանները Հայկաի մէջ	165
» Գ.— Յուդարկաւորութիւնը	193
» Դ.— Ս. Էջմիածնի նուիրումը կրակարան	200
» Ե.— Գամբարան - Յուշարձան	203
Եզրափակում	213
Մեկնումներ	223

ՍՐԲԱԳՐԵԼԻ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	
9	Մելին Ռուսայի մահուան քուականը նշել 1915-ը 1918ի
12	Վարէն 3րդ տղ <i>ոչնչացնելու</i> » ոչնչացնելու
23	Մելին Ռուսայի մահուան քուականը » 1919-ը 1918ի
38	Վերէն 20րդ տղ <i>փախումները</i> » քախումները
41	» 19րդ տղ <i>կը հարցու փորձեր</i> » կը հարցու փորձեր
67	» 4րդ տղ <i>հոգեհոտներ</i> » հոգեհոտներ
78	» 3րդ տղ <i>մարդի</i> » մարդիկ
82	» 12րդ տղէն ետք աւելցնել «Պր. Յակոբ Տէր Մելինեան Մկրտիչ Արարեսեանի միջոցաւ 100 օսմ. ոսկի կը տրամադրէ գեղմ գնելու:
91	Վերէն 5րդ տղ <i>վառօթ</i> » վառօթ
94	» ա. տղ <i>մարանջումին</i> » մարանջումին
102	» 9րդ տղ <i>նոյն չէնքէն</i> » նոյն չէնքէն
108	Վարէն 3րդ տղ <i>հիշքէթի</i> » հիշքէթի
132	Վերէն 20րդ տղ <i>դարցուցի</i> » դարձուցի
138	» 20րդ տղ <i>չէին արժէր</i> » չէին արժէր
148	» 4րդ տղ <i>կարգուսարգերը</i> » կարգուսարգերը
156	» 9րդ տղ <i>իքական</i> » իքական
161	» 2րդ տղ <i>խելքիկ</i> » խելքիկ
179	Ափսէի պատկերին տակ <i>Այնթապի բերդը</i> նշել Հայկաի բերդը
185	Վարէն 7րդ տղ <i>մտաւանչումեան</i> » մտաւանչումեան
204	Վերէն 14րդ տղ <i>հաղմերի</i> » հաղմերի
217	» 9—10րդ տղ <i>դէմհանդիման</i> » դէմհանդիման

9(44.925)
7-51

VAHE GULESERIAN

6 Highland Ave.

Arlington, Mass. 02174

U. S. A.

K. HAMALIAN

B. P. 318 — ALEP, SYRIE

K. HAMALIAN

Saad Zaghloof St.

Gharzeuzi Bldg.

BEIRUT, LEBANON

DER SAHAKIAN PRESS

Capucins Street

BEIRUT, LEBANON

PRINTED IN LEBANON